

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Yaroslav Hrytsak

**Passions Around
Nationalism:
Old History
in a New Manner**

Essays

Krytyka
Kyiv 2011

Ярослав Грицак

**Страсті
за націоналізмом:
стара історія
на новий лад**

Есеї

Критика
Київ, 2011

Книжка львівського історика професора Ярослава Грицака продовжує, наслідує та доповнює збірник 2004 року «Страсті за націоналізмом», але є не так його оновленою й істотно зміненою версією, як радше цілком новим виданням: понад половину вміщених тут есеїв написано протягом семи пореволюційних років і присвячено здебільшого «післяпомаранчевим» реаліям, а решту текстів суттєво переглянуто та перередагровано. Втім, автор і далі закликає до парадигмальної зміни в поглядах на природу націоналізму та, попри драматичні колізії останнього часу, не вважає за доцільне змінювати головний висновок, якого дійшов 2004 року: і тоді, і нині Україна має саме стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб утримувати відносну політичну стабільність і будувати демократію, а досвід Помаранчевої революції та її поразки тільки увиразнив те, що вагу національного чинника в публічному дискурсі неабияк перебільшено, адже проблеми українського суспільства пов'язано не так із ідентичностями, як із цінностями, які сповідують еліти та громадяни.

На оправі вміщено репродукцію
картини Ніколя Пусена
«Перемога Ісуса Навина над амалекітянами»
(бл. 1625; Ермітаж, Санкт-Петербург)

Дизайн
Ярослава Гаврилюка

Видання підготовано та здійснено в рамках
науково-видавничої програми Інституту Критики
за підтримки Українського наукового інституту
Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину
цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб
без письмової згоди правовласників заборонено

Зміст

Передмова до видання 2011 року	7
Передмова до видання 2004 року	10
Як викладати історію України після 1991 року?	17
Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах	33
Парадокси української модернізації	53
Тези до дискусії про УПА	65
Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни	95
Страсті за Львовом	103
Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи	125
Re: birth of Ukraine	147
Неевклідова Україн(а)	167
Що по Гедройцеві?	195
Про шпигунські ігри та політичну модернізацію Східної Європи	201
Вправи з пам'яттю на вільному повітрі	211
Незрозумілий Голокост	219
Мовчання не по-європейськи	233
Голокост попросту	241
Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті	251
Пам'ять і нація	261
Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад	279
Що залишилося після Помаранчевої революції?	299
Хто такі українці і чого вони хочуть?	321
Бібліографія вміщених текстів	341

Передмова до видання 2011 року

Ця книжка є і не є продовженням збірки моїх есеїв, що вийшла друком восени 2004 року. Вона є продовженням, бо має той самий заголовок: «Страсті за націоналізмом». Вона, однак, не є продовженням, оскільки більшість умічених тут есеїв – тринадцять із двадцяти – написано вже після 2004 року.

Перше видання цієї книжки вийшло за декілька місяців до Помаранчевої революції. Його головною тезою було те, що Україна має рівно стільки націоналізму, щоби забезпечити мінімум політичної стабільності в державі.

Відтоді минуло майже сім років. Помаранчева революція разом із затяжною по-революційною кризою та контрреволюційною перемогою Януковича 2010 року не послабили, а навпаки, посилили політичні, культурні та регіональні поділи. Багато з того, що бачимо по телевізору, слухаємо по радіо чи читаємо в інтернеті, не можна назвати інакше, як дискурсами ненависти. Виглядає, що «помаранчеві» і «регіонали», «Схід» і «Захід», «україномовні» та «російськомовні», «влада» й «опозиція» думають якщо не знищити, то принаймні повністю підкорити одні одних.

Однак, готуючи до друку друге видання, не бачу потреби змінювати свою головну тезу. Навпаки, якщо порівнювати головні показники «стану нації», як-от підтримку української незалежності чи вживання української мови до й після 2004 року, маю враження, що радикальних змін майже не відбулося. А ті, що відбулися, є незначними або ж узагалі вміщаються в межі статистичної похибки.

Попри внутрішню роздертість українського суспільства, попри агресивність її політиків, попри мас-медійний образ

України як нежиттєздатної держави тощо, у міжнародних рейтингах вона незмінно займає позицію «міцного середнячка». Принаймні має кращі оцінки, аніж сусідня Росія, котра для багатьох українців, порівняно з їхньою власною країною, виглядає як оаза стабільності.

Констатування відносної політичної стабільності України не означає, що ситуація з українською нацією є безпроблемною. Проблеми є, і то дуже серйозні. Тільки що їх коріння лежить не так у національних ідентичностях і націєтворенні – ситуація тут є драматичною, але не трагічною, – як у цінностях: в Україні домінують цінності закритого суспільства, не надто готового до змін.

Ці цінності однаковою мірою поділяють і посполиті українці, і українська політична еліта. Тільки що головну відповідальність за цей стан несуть не так перші, як другі: як показує історичний досвід, саме еліта, прийшовши до влади і діставши доступ до державних ресурсів, може радикально змінювати ці цінності. Звісно, якщо вона цього хоче. Наша ж українська еліта – дарма «помаранчева» чи «регіональна», політична чи інтелектуальна – робить усе, щоб відвернути увагу від власної неспроможности й безвідповідальности і перенести вагу суспільних дискусій на питання мови та історії. Звідси наші страсті за націоналізмом.

Із цими страстями пора закінчувати. Заки і якщо в Україні дійде до нової політичної революції, українці потребують революції інтелектуальної: зміни способу думання про те, чим є Україна і ким є українці.

Наведу приклад. Висновок про відносну стабільність України як політичної спільноти було зроблено на основі досліджень, що їх проводили 1994 року¹. Тоді Україна пережила глибоку політичну й економічну кризу. Їй навіть провіщали смерть як молодій незалежній державі та громадянську війну, порівняно з якою югославська виглядала би як невинний пікнік. Спостерігаючи ці всі процеси, тодішній посол Великої Британії в Україні стверджував, що український приклад нагадує йому відомий парадокс джмеля: відповідно до

---

¹ William Zimmerman. «Is Ukraine a Political Community?». *Communist and Post-Communist Studies*, 1998, т. 31, № 1, с. 43–55.

законів аеродинаміки джміль не мав би літати, однак він літає. Так само, стверджував він, відповідно до багатьох теорій Україна не мала би існувати, однак вона існує².

Очевидно, у тому, що джміль уміє літати, не його провина. Це радше вина творців законів аеродинаміки, що вони не вміють пояснити його польоти.

Найбільша життєва амбіція, яку я маю: знайти пояснення цьому парадоксові і тим самим допомогти переписати закони. Маю надію, що з Божою допомогою мені це колись таки вдасться. А поки цього не сталося, подаю на розгляд читачів нове видання збірки есеїв.

Сподіваюся, що третього видання вже не буде. А буде окрема, цілком нова книжка про «українського джмеля».

Львів, 3 липня 2011 року

---

² «Where the wild things are». *The Economist*, Vol. 331, Issue 7862, 7 May 1994.

Передмова до видання 2004 року

Знаний із доброго почуття гумору Лешек Колаковський колись запропонував свою формулу, як ідеально влаштувати академічну кар'єру: щойно молода людина захистить дисертацію, їй треба дати максимальну зарплату й величезний кабінет. А потім щоразу втинати зарплату й кабінет рівно вдвічі, коли вона видасть чергову книжку. Мораль цього анекдота ясна: значної частини наукової продукції можна би спокійно не писати й не видавати. Бо насправді ці видання, окрім заспокоєння авторського еґо, великої користи не приносять, а лише посилюють загальний стрес, що його супроводжує лавиноподібне зростання інформації в сучасному світі. Тому кожен автор, якщо хоче бути чесним із самим собою, повинен серйозно задуматися, чи йому справді аж так варто видавати нову книжку.

Автор цих рядків теж стояв перед дилемою «видавати – не видавати». На користь першого вирішила наукова та політична кон'юнктура. Роджерс Брубейкер, один із найкращих теоретиків націоналізму взагалі й націоналізму в Східній Європі зокрема, стверджує, що ніде теоретичний примітивізм у дослідженні націоналізму не є разючішим, аніж у літературі (а також квазілітературі) про цей регіон¹. Це не означає, що в цій царині зовсім немає якісних або достовірних досліджень. Вони є, і їх є чимало. Але, на жаль, вони тонуть у загальному потоці численних публікацій, котрі в українському випадку зводять питання національної ідентичности до мови, якою розмовляє та чи та частина населення України, а в зв'язку з цим – до творення апокаліптичного образу «двох Україн», до

---

¹ Rogers Brubaker. «Myths and misconceptions in the study of nationalism». *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. John A. Hall, ed. – Cambridge, 1998, с. 272, 302.

прогнозів про якщо не неминучий розкол новопосталої держави, то про недорозвинутість, невикристалізованість української ідентичності як головну перешкоду в посткомуністичній трансформації українського суспільства. Ще драматичнішою є ситуація, коли переходиш зі світу науки в світ масових засобів інформації та політики, – тут тверезих голосів про націоналізм не чути, бо вони не «роблять новин». Різні автори й різні політики в Україні можуть по-різному ставитися до націоналізму українського, російського чи кримськотатарського, але багато з них сходяться в тому, що національне питання є центральним у постсоветській Україні. Відповідно до їхніх аргументів, сильний (чи, навпаки, слабкий) націоналізм є відповідальним за економічну стагнацію, слабкість демократії, неефективну та корумповану владу, невиразну опозицію тощо. Назвіть будь-який серйозний дефект українського політичного, економічного, культурного чи навіть спортивного життя, і ви завжди знайдете декілька серйозних і поважаних аналітиків, а ще більше публіцистів-популяризаторів, котрі вкажуть пальцем на націоналізм як на головного винуватця такої ситуації.

Зрозуміло, що під націоналізмом розуміють різні речі, бо сам він, як і кожне суспільне явище, є дуже розмитим і погано означуваним феноменом. У найбанальнішому сенсі його вживають для означення нетерпимости, шовінізму й етнічної виключености. Власне такого націоналізму – байдуже якого, українського, російського чи кримськотатарського, в Україні дуже мало. Якщо ж говорять про націоналізм в академічному сенсі, то мають на увазі щось інше: йдеться про певну ідеологію та пов'язані з нею політичні практики, які виникли наприкінці XVIII століття, в добу Французької революції, а з плином часу стали універсальним принципом політичної організації сучасного («цивілізованого») світу. Ця ідеологія зводиться до віри в те, що все людство в природний спосіб поділено на нації, кожна з яких має особливий характер; кожна людина мусить ідентифікувати себе з нацією заради власної свободи й самореалізації, а лояльність до нації займає найважливіше та найперше місце серед усіх можливих лояльностей (до сім'ї, релігії, класу, партії чи статі)².

---

² Anthony Smith. *Theories of Nationalism*. – New York, 1977, с. 21.

Зібрані в цій книжці есеї не ставлять за мету довести, якої саме порції націоналізму Україна потребує. Я вважаю це радше питанням смаку, а про смаки, як відомо, не сперечаються. Для тих, хто має добрий апетит на націоналізм, його ніколи не буде досить. І, навпаки, в тих, хто страждає на алергію до націоналізму, навіть найменший його прояв викличе відразу. Натомість хочу ствердити, що Україна має якраз відповідну кількість націоналізму, щоби забезпечити потрібний мінімум політичної стабільності в державі. Безсумнівно, національному питанню треба віддати належне. Довкола нього мають тривати дискусії, між іншим, задля того, аби забезпечити ширшу базу для політичного компромісу та консенсусу в загальнонаціональному масштабі. Але всупереч тому, що говорять і пишуть багато політичних аналітиків, я наважуся ствердити, що націоналізм не відіграє центральної ролі в постсовєтській Україні. Національне питання є одним із багатьох питань, які визначають долю України. Але воно не є головним питанням. В Україні його не так уживають, як ним зловживають багато політиків, щоби прикрити ним, як фіговим листком, брак власного професіоналізму, чесності й навіть, якщо хочете, творчої уяви. Ставлячи націоналізм у центр громадських дискусій, перетворюючи його в жупел для застрашування або нейтралізації опонентів, вони насправді відвертають увагу від важливіших питань або ж використовують його, як димову завісу для прикриття своєї політичної гри.

Читачам, котрі згоджуються з такою тезою або, навпаки, тим, хто не пристане на неї за жодних умов, можна порадити заощадити гроші й час, необхідні на придбання та прочитання цієї книжки. Тим же, хто не належить ані до першої, ні до другої групи, – а підозрюю, що їх більшість, – книжка може стати в пригоді. Бодай же для того, щоби зняти чи зменшити напругу, яка існує в публічних дискусіях довкола питань мови, культури, національної ідентичності в Україні та перевести цю дискусію на важливіші, як на мене, питання.

Ця книжка є збіркою есеїв, що раніше друкувалися в «Критиці», «Українському гуманітарному огляді», «Україні модерній», американській «Свободі» та львівському «Поступі», а також текстів публічних виступів і передмов, які або взагалі друкуються вперше, або ж друкуються вперше в Україні. Вони постали як продовження моєї книжки «Нариси історії України.

Формування модерної української нації». Від часу її першого видання (1996) я отримав пропозицію підготувати її доповнене й перероблене видання англійською мовою. Цю ідею я сприйняв як виклик і радо взявся за працю. Моя радість була передчасною. Завдання виявилось надто тяжким і трудомістким. Відтоді між мною і моєю новою книжкою встановилося щось на зразок змагання, хто кого швидше закінчить: я книжку чи вона мене. По якомусь часі я вирішив укласти щось на зразок перемир'я та відкласти мою недописану книжку вбік. А натомість узятися за інші проекти, котрі допомогли би мені чіткіше сформулювати, у чому, власне, полягає особливість українського націєтворення та які висновки з цього випливають. Цих проектів було три. Перший був найтісніше пов'язаний із моїм безпосереднім фахом історіографа й полягав у писанні рецензій на найновіші видання з новітньої історії України. Другий був присвячений порівнянню Донецька й Львова в покомуністичній Україні. На відміну від першого, цей проект дуже виходив за рамки моєї фахової підготовки. Однак саме він чи не найбільше вплинув на моє розуміння проблем національної ідентичності в Україні. Цим завдячую своїм українським, американським і шведським колегам, котрі довго й терпляче пояснювали мені, як уникати поквалпних висновків. І, нарешті, третій проект – праця над інтелектуальною біографією Франка – дав мені змогу зрозуміти (звісно, у межах, даних мені Богом і природою), чому національне питання опиняється в центрі свідомості східноєвропейської інтелігенції, котра переважно ані не є простацькою, ані не грішить – принаймні свідомо – маніпуляціями.

Кожен із цих трьох проектів залишається проектом, що триває. Сподіваюся, що кожен із них колись завершиться окремою книжкою (добре, що Львівський університет, в якому я працюю, не збирається застосовувати до мене принцип Колаковського). Поки ж цього не сталося, я вважав за доцільне публікувати окремі висновки у формі есеїв. Ця форма дає змогу пускати на публіку тези без розширеної детальної аргументації, властивої для стисло академічного стилю, як певну рефлексію. Сподіваюся, що читацька реакція та критика можуть допомогти зрозуміти, котрі з них заслуговують на дальший розвиток, уточнення тощо, а котрі варто розвіяти з вітром.

Поки що я маю досить мало прикладів саме такого реагування. Найчастіше у відповідь на свої есеї я чув від інших або похвалу, або лайку. За це я вдячний і одним, і другим. Другим я міг би бути вдячний навіть трохи більше, аніж першим, якби не факт, що їхня критика дуже часто побудована на приписуванні мені невластивих намірів та перекручуванні моїх тез – тобто на тих самих маніпуляціях, проти яких я свідомо виступаю³. Мрія ж отримати посутню критику в більшості випадків надалі залишається мрією. Сподіваюся, однак, що, може, повторне видання цих есеїв допоможе мені її досягти.

Перевідаючи ці есеї, я боровся зі спокусою зредагувати або навіть ще раз переписати їх. Зміни, порівняно з первісними публікаціями, було зроблено мінімальні. Вони стосуються найперше усунення неминучих у такому випадку повторень. Навіть якби я тепер написав окремі тексти

---

³ Як приклад таких маніпуляцій наведу дві. Професор Володимир Сергійчук в одному зі своїх інтерв'ю стверджує: «Кілька років тому професор Ролянд Піч з Німеччини звернув мою увагу на матеріали, вміщені в журналі “Т”, зокрема на статтю Ярослава Грицака, про українські антиєврейські формування в роки Другої світової війни. Уже сам заголовок “переконує”, що тут нібито творилися якісь спеціальні формування, що мали винищувати єврейське населення» (цитую за: Ярослава Музиченко. «Ланцюги незалежності. Свобода країни залежить від свободи її сусідів». *Україна молода*, 11 червня 2003, с. 4. Уже саме звернення до заголовка моєї статті може переконати неупередженого читача, що мені йшлося не про неіснуючі спеціальні формування, а про участь українців в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни, що є принциповою різницею (про решту можна дізнатися з самого тексту, який передруковується без змін у цій збірці). У той же самій газеті – до того ж у тому самому числі й на тій же сторінці – кандидат історичних наук Василь Балушок у статті «Реклама розбрату» звинувачує мене й моїх колег у тому, що оприлюднені на нещодавньому конгресі Міжнародної Асоціації Україністів результати нашого проєкту «засвідчують тенденцію до протистояння східного і західного регіонів України». Досить прочитати текст моєї доповіді на цьому конгресі (див.: «Про сенсовність і безсенсовність націоналізму в Україні». *Дух і літера*, 2003, № 11–12, с. 21–35), аби побачити, що мені йшлося про зовсім інше: наголосити, може, й малопомітні, але безсумнівні тенденції до зближення двох регіонів. Сам факт, що грубі маніпуляції двох різних авторів із двох різних міст збіглися в просторі й часі, показує, що насправді зразків такого способу вести дискусії в Україні є набагато більше.

інакше або по-іншому формулював свої твердження, це мало змінило би головний висновок.

Є, однак, одна моя теза, з якою я тепер рішуче незгідний. Мені соромно, що я колись написав її (і дивно, що ніхто ніколи не вказав мені на неї). Ідеться про прикінцеве речення в моїй статті про участь українців у винищенні євреїв, і звучить воно так: «<...> одна з життєвих істин будь-якого режиму окупацій звучала зовсім не по-християнськи: жертва настільки винна в тому, що з нею діється, наскільки вона не чинить опору своєму насильникові». Цю статтю було написано за декілька років перед тим, як Україна вповні розгледіла непривабливе лице нової української влади, з усім її довгим списком політичних скандалів і маніпуляцій. Її жертвами стали люди, котрі часто й не думали чинити свідомий опір, а просто намагалися чесно займатися своєю справою, за що змушені були поплатитися кар'єрою, а деколи й життям. Деякі з них були моїми колегами й навіть друзями, а тому мені боляче, що своїми не до кінця продуманими словами я кинув тінь на їхню світлу пам'ять, як і на пам'ять декількох мільйонів мешканців України, котрі загинули під час нацистської окупації. Із другого боку, цей болючий досвід приводить до розуміння, що відносини між жертвою та насильником неможливо описати в категоріях вини та відповідальності, а існує набагато складніша шкала моральних цінностей і позицій; це, зокрема, знайшло відображення в моїй статті «Дискусії про УПА», передрукованій у цьому збірнику.

І останнє: пишучи, що сучасні українські дискусії про націоналізм насправді дуже перебільшують його значення в сучасній Україні, я не маю на меті ствердити, що він не відіграє жодної ролі тепер або ніколи не відіграватиме центральної ролі в майбутньому. Перше твердження було би неправдою, друге межувало б із божевіллям. Націоналізм був, є та залишається дуже мінливим чинником, котрий то втрачає, то набирає на силі. Тому точне передбачення його динаміки є неможливим. Що можливо – то це намагатися ставити точніші питання про роль і природу націоналізму. Бо, на мою думку, ми дуже часто страждаємо не так від браку добрих відповідей, як від браку точно сформульованих запитань.

Наприкінці хочу подякувати людям, які найбільше спричинилися до появи цієї книжки: редакторові «Критики» Андрієві Мокроусову, котрий постійно додавав мені мотивації під час праці над нею, редакторці Богдані Матіяш, котра подбала про те, щоби мої аргументи не страждали принаймні з мовно-літературного боку, Євгенові Равському за художнє оформлення збірки, а над усе – Миколі Рябчукові, моєму незмінному опонентові та доброму приятелю, без суперечок із яким книжка ніколи не стала би такою, якою вона є тепер.

Як викладати історію України після 1991 року?

Відомий філософ сучасності Жан-Франсуа Ліотар звертає увагу на існування певних символів і знаків, які радикально підважують старі дискурси або навіть повністю уневажують їх. Наприклад, назва «Освенцим» перекреслює підставове твердження теорії Г. В. Ф. Гегеля, що все реальне є раціональним і все раціональне – реальним. Назва «Будапешт 1956» підважує твердження, що все пролетарське є комуністичним і все комуністичне – пролетарським¹.

За аналогією, назва «Україна 1991» відіграє ту саму роль. Із тією, однак, різницею, що вона заперечує не один, а зразу декілька дискурсів. 1991 рік в Україні показав насамперед абсолютну безпідставність твердження про те, що Україна вже зсоветизована й советське є єдиною формою існування сучасного українства. Вживаю тут свідомо термін «советський», а не «марксистський», оскільки теоретичною базою советської історіографії був не винятково марксизм, а його дивна суміш із російським націоналізмом. Головною темою советської історіографії був показ «віковічних» прагнень українців до «возз'єднання» з «братнім» російським народом. Усі події та постаті української історії, що не вкладалися в цю схему, підлягали нещадному осудові або ж тотальному замовчуванню. Що ж до майбутнього українців, їм було відведено роль «зближення» та «злиття» з іншими соціалістичними націями (малося на увазі передовсім «зближення» з росіянами, ніхто й не згадував про необхідність «злиття» українців із естонцями, грузинами чи узбеками) у єдиному тілі нової історичної

---

¹ J. F. Lyotard. «The sign of history». *Poststructuralism and the Question of History*. D. Attridge, G. Beminington, R. Young, eds. – Cambridge, 1980, с. 162–192.

спільності – «советському народі». Советська історіографія таки мала рацію щодо можливості русифікувати й «советизувати» значну частину українського населення. Однак вона не могла передбачити, що ті ж самі українці, які, на перший погляд, виявилися таким піддатливим матеріалом, 1 грудня 1991 року заб'ють останній цвях у домовину Советського Союзу.

Символ «Україна 1991» підважив також ті схеми, що вважали творення націй і національних ідентичностей за результат значних соціально-економічних змін, зазвичай визначених містким, але розмитим поняттям «модернізації». Якщо прийняти засади цих теорій, то чогось такого, як українці, під кінець ХХ століття мало би зовсім не існувати, адже вони за багатьма показниками програли свою модернізацію, і, як пише Орест Субтельний у передмові до «Історії України», в Україні модерне було неукраїнським і українське – немодерним або принаймні не до кінця змодернізованим². Однак і ця дихотомія не витримала перевірки на міцність. Навпаки, особливість українського досвіду полягає в тому, що в багатьох випадках українцям вдалося зберегти свою ідентичність не завдяки, а всупереч модернізації. І найвищий рівень національної свідомості тепер подибуємо саме в тих регіонах, які, за окремими показниками модернізаційних теорій, є найменш змодернізованими³. Але українська історія після 1991 року показала неспроможність старої культурно-народницької схеми, яка зводила українськість до етнічних (насамперед мовних) відмінностей і вважала їх обстоювання за найвищу мету українського руху. Якщо ж «етнолізувати» українську історію ХХ століття, то українська держава могла виникнути лише в межах території між західним кордоном Української ССР і правим берегом Дніпра, а також Чернігівською, Сумською та Полтавською областями. Адже більшість населення українських земель на Сході й Півдні було піддано потужній русифікації й вона втратила етнічну самобутність. До серпня

---

² Orest Subtelny. *Ukraine: A History*. Second Edition. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1994, с. XII–XIV (Preface to the First Edition).

³ Див. мою критику обмеженості модернізаційної парадигми щодо України в цій книжці в есеї «Парадокси української модернізації».

1991 року український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше ніж третину всього населення України. Як же тоді пояснити, чому не лише абсолютна більшість українців, але й значна кількість неукраїнців в Україні під час референдуму 1 грудня 1991 року проголосували за її самостійність?

Розвиток України після 1991 року перекреслив також іншу, оптимістичну версію української історії, згідно з якою головною відмінністю «українства» від «російськості» був його «більш європейський» характер, і саме європейські політичні та культурні впливи визначили суть модерного українства. Очікувалося, що самостійна Україна швидко еволюціонуватиме до плюралістичної та ринкової демократії, залишаючи позаду інші республіки Советського Союзу. На жаль, цього не сталося. Сучасна Україна не стала зразком успішних економічних і політичних реформ. Щоправда, її ситуація трохи ліпша, ніж у Білорусі чи Росії. Але навряд чи це може аж дуже втішити прихильників оптимістичної парадигми.

Але якщо Україна не виявилася надто успішною в реформах, занадто песимістичні прогнози про швидкий і неминучий розпад України внаслідок глибокого, майже цивілізаційного розколу між Заходом і Сходом України теж не справдилися. Хоча в Україні регіональні відмінності й надалі дуже відчутні, не виглядає на те, щоби вони становили загрозу внутрішній єдності України.

Одним словом, символ «Україна 1991» заперечив усі старі способи мислення щодо українського суспільства. Не те щоби всі старі парадигми повністю позникали – насправді й у теперішній Україні ще можна надібати чимало прихильників цих схем. Просто всі вони втратили свою переконливу силу, і їх не можна сприймати на віру. Не можна також сказати, що не було спроб переоцінити ці звичні способи писати українську історію до 1991 року. Якби навіть Україна 1991 року не проголосувала за самостійність, це навряд чи призвело би до затримання старих схем. Можна думати, що їх агонія просто протривала би набагато довше, бо ж іще перед 1991 роком в академічних середовищах, спочатку поза Україною⁴, а від кінця

---

⁴ Див.: *Rethinking Ukrainian History*. Ed. by I. L. Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton, 1981.

горбачовських часів і в самій Україні, чулися вимоги «передумати українську історію».

Отож 1991 рік виопуклив те, що й без того вже було очевидно для багатьох істориків: далі писати українську історію, як її писали досі, більше не можна. При цьому не так суттєво, про яку власне схему йдеться: советську, модернізаційну, традиціоналістську. Певною мірою всі вони зазнали краху. За природою, кожна історія, що з'являється після 1991 року, має бути ревізійністська. Але це не означає, що кожна з них може бути такою. Багато що залежить від сумлінності авторів, доступності для них найновіших досліджень, багато з яких публіковано не українською чи російською мовами – а вони, на жаль, далі є єдиними мовами, котрими читають наукові праці більшість українських істориків, та ще від багатьох чинників, що їх годі означити зі стовідсотковою точністю.

Однак, на щастя, зміни є, і вони досить відчутні. Насправді після 1991 року історіографія історії України стала однією з найдинамічніших історіографій регіону. Це ще раз засвідчує, що історична думка не аж так залежить від інституційної структури, яка насправді переживає глибоку кризу. За моїми підрахунками, після 1991 року з'явилося п'ятнадцять нових синтетичних історій України різними мовами, зокрема тими, якими вони раніше ніколи не з'являлися, – скажімо, французькою чи німецькою. Що не менш важливо, з'явилася велика кількість шкільних підручників. Практично вже за перші чотири-п'ять років незалежності всі класи середньої школи було забезпечено підручниками з історії України та із всесвітньої історії, а в деяких класах учні навіть можуть вибирати між двома-трьома підручниками. Інша справа, що якість цих видань дуже різна. Зрозуміло, що багато учнів, якби мали вільний вибір, воліли би не вчитися за ними. Але плюралізм принаймні спостерігається не лише щодо кількості, але й щодо якості.

Зміни і в академічній науці, й у викладанні історії можна описати німецькою приказкою, яку в іншому контексті вживали щодо реформування українського суспільства⁵: *langsam aber sicher*. Повільно, але впевнено. Оцінка цих змін залежатиме

---

⁵ Олександр Мотиль. «Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні». *Сучасність*, 1995, № 5, с. 61–73.

від того, на чому робитимемо наголос: на повільних чи певних. Особисто я належу до категорії тих істориків, які наголошують радше на їх повільності, аніж на факті самого їх існування. Я не даватиму тут рецепта, як би можна ці зміни прискорити. Моїм завданням, наскільки я розумію, є запропонувати декілька тез для дискусії, яку історію мали би викладати в школах після 1991 року. Це питання *якості*, але якість і темп тісно пов'язані, і якби тепер вдалося досягнути нової якості у викладанні історії, то в перспективі зміни були би значно присутніші й відбувалися б набагато швидше.

Я розумію, що втручаюся не в свою царину, адже за фахом я академічний історик, принаймні волюю ним бути. Я дотичний до викладання історії лише настільки, наскільки сам чи з групою колег писав програми та підручники. Але мій невеликий досвід у цій ділянці дозволив гостріше відчувати, що між академічною історією та історією, яку викладають у вищих навчальних закладах і школах, а ще більше – між цими двома історіями та історичною пам'яттю суспільства немає безпосереднього зв'язку. У загальній ієрархії різних версій минулого кожна вища ланка справляє впливи на нижчу, але сфера цього впливу обмежена, бо ж кожен із цих рівнів має свої специфіку та функції щодо суспільства. Нагорі цієї піраміди маємо академічну історію, що прагне встановити історичні явища й факти і пов'язати їх між собою завдяки теоріям та інтерпретаціям. Професійний історик не може бути певний у кінцевому успіхові своїх зусиль; він добре розуміє, що в історії є щось таке, що уникає точности й узагальнень. Для нього взагалі є питанням, наскільки історія є наукою. Це відчуття сумніву й навіть певної розгублености особливо посилилося в останні десятиліття, коли стало звичним говорити про серйозну кризу історичної науки.

Натомість того сумніву й розгублености не може бути на рівні викладання історії в школі. Тут історія мусить служити дидактичним цілям, і голос учителя повинен звучати впевнено. Він не може дозволити собі сумніватися в доцільності історії, роздумуючи, чи справді факти, котрі він подає, мають якесь об'єктивне значення. Зі свого боку, учень не має права ігнорувати факти й інтерпретації, бо інакше чого ж більшого може навчити його історія та за знання чого, зрештою, він

отримуватиме оцінки? Весь процес вивчення історії в школі підпорядковано твердій меті: вихованню законослухняного та лояльного громадянина. На практиці відхилення від цієї мети можливі, але, в принципі, держава їх не толерує.

І, нарешті, є рівень масової свідомості зі своїми закономірностями функціонування. Тут мало читають професійну історію, а курс шкільної історії якщо й пам'ятають, то все ж таки трактують зі скепсисом і недовірою. Історична свідомість на цьому рівні формується через свої канали: родинні спогади, засоби масової інформації, популярні видання – тобто через ті засоби, на які ні академічна, ні шкільна історія не мають вирішального впливу. Ця сфера найбільше просякнута історичними мітами. Не те щоби перші дві сфери були вільні від мітотворчості; але саме на рівні масової свідомості міти функціонують найвідчутніше. Знову ж таки, маю на увазі не міт як свідоме чи несвідоме викривлене відображення певних явищ та подій минулого, а радше міт, який виконує найпідставовішу функцію: пояснює окремому індивідові його зв'язок із усім суспільством через приписування йому чи їй якоїсь ідентичності, суспільного «я».

Найчастіше – хоча далеко не завжди – ним є національне «я». Історичні міти чи спосіб, у який члени наявної або потенційної національної спільноти уявляють собі своє історичне минуле, відіграють винятково важливу роль у націотворчому процесі. Через свою могутню емоційну притягальну силу вони є надзвичайно ефективними засобами в творенні колективної ідентичності, навіть якщо члени реальної чи потенційної спільноти політично пасивні⁶. Зрозуміло, що державна система освіти прагне утвердити своє розуміння цієї ідентичності, щоби закріпити конгруентність понять «нації» та «держави» й так уполовати одразу двох зайців: легітимізувати саму себе та виховати лояльних громадян. Але й тут способів конструювання національного «я» є дуже багато, і кожен із них має свої політичні імплікації. Тому вірогідно, що не лише держава й

---

⁶ Про історичні міти взагалі та про міти в українському контексті див.: «Міфи сучасної України». *Дух і літера*, № 3–4, 1998, с. 45–229; *Myths and Nationhood*. Geoffrey Hosking, George Schoepflin, eds. – London, 1997 (див. особливо статті Джорджа Шепфліна та Ендрю Вілсона).

суспільство культивуватимуть різні ідентичності, але й сама ця ідентичність на рівні суспільної свідомости означатиме цілком різні речі.

Опис різних рівнів функціонування історії дає можливість чіткіше уявити, наскільки великим і водночас обмеженим є вплив професійного історика на історичну пам'ять суспільства. Один із сучасних теоретиків дослідження націоналізму сказав, що національні історики мають такий самий стосунок до будівничих нації, як і селяни, котрі вирощують мак, до наркоманів: в обох випадках перші постачають другим ринкову сировину⁷. Великим питанням залишається, однак, те, наскільки історики можуть впливати на кінцевий продукт, навіть якщо вони свідомо ставлять собі таку мету; скажімо, у тих випадках, коли починають писати шкільні програми та підручники з історії.

В українській ситуації стикаємося з особливими труднощами, що робить її досвід радше унікальним. Скажімо, на рівні академічної науки маємо слабкість, а то й повну відсутність окремих напрямків досліджень, малокровне функціонування необхідних інституціалізованих структур (таких, як фахові видання), мінімальну тяглість у розвитку шкіл (лише декілька сучасних істориків можуть простежити свою «генеалогічну лінію» до засновника новітньої української історичної науки Михайла Грушевського), тяжку спадщину штучної ізольованости й спровінціалізованости історичної науки, що дісталась у спадок від советської системи. Тому в національній історії дуже часто йдеться не лише про вироблення нових інтерпретацій, але й про встановлення підставових фактів. Коли точно відбувся бій під Крутами? Скільки осіб загинуло під час голодомору 1932–1933 років? Чи були насправді «дні Петлюри» у Львові – акція, під час якої українська поліція масово винищила місцеве єврейське населення влітку 1941 року? Чи правда, що Володимир Щербицький покінчив життя самогубством? (Беру приклади лише з новітньої історії, яка мені найближча. При-

---

⁷ Erik Hobsbawm. «The Opiate Ethnicity». *Alphabet city*. – Toronto, n.d., 1993, № 2, с. 8.

пускаю, що чим глибше сягає історія, тим більшою буде кількість цих невстановлених фактів.)

Що ж стосується неукраїнської історії, тут маємо катастрофічну ситуацію майже повної відсутності фахових дослідників. Складається враження, що єдина «зарубіжна історія», яка в нас ще так-сяк розвивається, – це історія Росії. Натомість навіть у Львові історична полоністика, після її насильного розпуску на початку 1980-х років, знову змушена починати все спочатку. Тут не говорю про історію таких країн, як Німеччина, Франція, Велика Британія чи США, – якщо їх і вивчають, то лише у вузькому контексті їх причетності до історії України. Що вже говорити про історію Португалії, Швеції чи Греції, не зачіпаючи навіть країн інших континентів?!

Та скільна наука мусить удавати, що цих проблем не існує. Їй треба твердо навчити учня, коли був бій під Крутами та скільки було жертв голодомору. Інша версія дати або кількості сприймається не як рівноцінна альтернативна інтерпретація, а як помилка.

Але якщо на рівні викладання історії в школі чи університеті ми принаймні можемо й мусимо контролювати якість викладання, то годі впливати на те, що діється, скажімо, у сферах масової інформації. У львівській газеті «Поступ» є регулярна рубрика огляду преси, яку веде Юзьо Обсерватор. Найбільшу частину присвячено власне оглядові тих історичних помилок (або, як кажуть у нас на Галичині, «бздурів»), якими буквально переповнені масові видання. Треба сказати, що рубрика напрочуд популярна й, здається, її автор не буде позбавлений кусня хліба аж до глибокої пенсії – добре, що журналісти не перестають цікавитися історією.

Однак, окрім відвертих помилок, на свідомість українців і неукраїнців в Україні справляє потужний вплив сила історичних мітів, із якими навіть советська система за всієї її централізованості не могла дати раду. Міт має більшу суспільну силу, ніж факт, і мільйони мешканців східноєвропейського регіону щодня демонструють, що історія, чи, точніше, їхнє уявлення про неї, чинить вагомий вплив на їхню свідомість, аніж реалії щоденного життя. Як показали американські соціологічні опитування євреїв-емігрантів із ко-

лишнього Советського Союзу, більшість із них мають украї негативне уявлення про українців, але в щоденному житті багато з них мали серед українців друзів чи навіть членів родини. Єдиним поясненням цього парадокса є живучість стійкого антиукраїнського історичного міту серед євреїв: міту, який зміг зберегтися, попри спроби советського режиму стерти навіть пам'ять про міжнаціональні конфлікти⁸. Те саме можна сказати про сучасну ситуацію на українсько-польському пограниччі, коли і українське, і польське суспільства об'єктивно виграли від встановлення прямих зв'язків, а проте негативні національні стереотипи обох сторін дуже стійкі (хоча, на щастя, вони також підлягають неминучим змінам)⁹.

Специфікою української ситуації є значні регіональні відмінності у функціонуванні цих мітів. Спростуючи, можемо ствердити, що сучасна постсоветська Україна є полем битви між двома версіями української історії: я називаю їх, відповідно, советська версія та українська традиційна версія. Обидві мають в Україні, так би мовити, дуже «регіональне поширення», тобто одна версія є більше східною, а інша – більше західною. Покличуся тут на соціологічні дослідження 1994–1997 років, коли мешканцям Львова та Донецька запропонували оцінити певні історичні події з позиції важливості розуміння історичних коренів сучасної України. Очевидно, що відмінності в двох містах були разючі. Більшість опитуваних згоджуються, що стартовим моментом української історії є Київська Русь. Але далі від цієї точки починається різке розходження. Скажімо, у Львові послідовність важливих подій в українській історії виглядала так: Київська Русь – Українське козацтво – Українська Народна Республіка (1917–1920) – проголошення української самостійності 1991 року. У Донецьку ця схема мала іншу траєкторію: Київська Русь – Переяславська угода між Україною та Росією

---

⁸ Zvi Gitelman. «Perceptions of Ukrainians by Soviet Jewish Emigrants: Some Empirical Observations». *Soviet Jewish Affairs*, 1987, № 3, с. 3–24.

⁹ Див. мою статтю: Jarosław Hrycak. «Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle)». *Więź* (Warszawa), № 473, Marzec 1998, с. 15–32 (скорочений український переклад: Ярослав Грицак. «Ще раз про ставлення українців до поляків». *Поступ*, 1998, № 227 (236), 2 грудня, с. 7).

(1654) – Українська Советська Соціалістична Республіка (1917–1991). Чим ближчі в часі події, тим сильніше розходження в їх оцінці, що особливо помітно в ставленні до советського періоду. У Донецьку його трактують як «старі добрі» часи, коли партійні чиновники дбали про народ, холодильники були повні, і навіть чоловіки любили своїх жінок палкіше, ніж тепер. Натомість у Львові більшість згадує про советські часи як про період національної трагедії. Ця сама схема спрацювала в іншому дослідженні, коли опитуваним у Львові та Донецьку запропонували вибрати історичних діячів, що могли би бути символами української нації. У Львові вибрали політичних діячів, котрі уособлювали прагнення України до самостійності, тобто гетьмана Івана Мазепу чи найбільшого українського історика й голову Центральної Ради Михайла Грушевського. У Донецьку опитувані надавали перевагу гетьманові Богдану Хмельницькому, бо він, власне, привів Україну до «возз'єднання» з Росією¹⁰.

Я пишу про це все не для того, аби тужити над українською ситуацією, а радше щоби мати певну стартову точку для прояснення питання, яку ж усе-таки історію маємо викладати в українських школах після 1991 року?

Одразу скажу, що не вірю в можливість існування якоїсь єдино правильної схеми. Так само я не вірю в можливість так званої об'єктивної історії. Не те щоби не треба старатися бути максимально об'єктивним у писанні історії, але треба трактувати його як віддалений ідеал і не зловживати ним на щодень. Надмірні спроби «об'єктивізувати» історію ведуть до її обезличення та завмирання суспільного інтересу до неї.

Покличуся також на недавній приклад, коли сучасна індустрія виготовлення шкільних підручників у США – а за масштабами це справді індустрія, зі своїми величезними продуцентами, ринком, рекламою та рештою необхідних атрибутів – зазнала страшного удару від однієї-єдиної американської жінки старшого віку, Джой Гекім. Вона написала й

---

¹⁰ Yaroslav Hrytsak. «National Identities in the post-Soviet Ukraine: Case of L'viv and Donets'k». *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk*. Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka and Roman Solchanyk, eds. (=Harvard Ukrainian Studies, т. 22), с. 263–281.

видала свою версію підручника з американської історії, і він став бестселером серед учнів, вчителів і батьків. Автори сучасних американських підручників мусять старанно вираховувати, скільки разів у тексті й ілюстраціях з'являються жінки й національні меншини, щоби не применшити їхню квоту на менше за 50 %; вони мають уникати термінів «індіанці» чи «негри», всюди замінюючи їх на «корінних американців» чи «афроамериканців» тощо. У результаті, стараючись уникати всього, що могло би бути образливим для будь-якої американської групи населення, й так надати максимально об'єктивного звучання американській історії, великі видавничі фірми почали випускати цілком заспокійливу та стерильну інтелектуальну поживу для американських шкіл. Цей результат не вдовольнив згадану американку, котра допомагала онучці вивчати історію та виявила, що абсолютна більшість підручників до неможливості занудні. Вона написала свій підручник, в якому спробувала поєднати найновіші історичні дослідження американської історії з анекдотами, цитатами, гумором, не боячись бути суб'єктивною. Її успіх показав, що насправді є вихід із глухого кута, в який політкоректність і бажання бути об'єктивним¹¹ загнали жанр писання історичних підручників.

Покликаючись на ці приклади, хочу ствердити, що українським авторам не варто аж дуже гнатися за стерильною об'єктивністю. Книжка мусить мати те, що британці й американці називають «personal touch», тобто відбиток особистості автора, з його сильними та слабкими сторонами. Моїм улюбленим висловом під цим оглядом є слова Нормана Дейвіса: «добрі історики повинні признаватися в своїй обмеженості. Найгіршими істориками є ті, що уявляють себе вільними від будь-яких упереджень»¹².

Головне, щоб історик чітко усвідомлював мету, яку ставить, пишучи або ж викладаючи історію, чесно її визнавав і усвідомлював і переваги, і ті обмеження, котрі накладає на нього його вибір. Скидається на те, що для сучасного укра-

---

¹¹ A. Stille. «A History of US by Joy Hakim». *New York Review of Books*, 1998, June 11, с. 15–20.

¹² Norman Davies. «The Misunderstood Victory in Europe». *New York Review of Books*, 1995, May 25, с. 10.

їнського історика – особливо того, що творить нові синтези й пише нові підручники, – найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності. Той, хто вважає, що така мета надто заангажована чи навіть націоналістична, хай придивиться до найближчого українського сусіда – лукашенківської Білорусі й чесно собі зізнається, чи хотів би там жити. Бо однією з найбільших проблем Білорусі, власне, і є слабкість і її традиційних мітів, і спроб їх переосмислювати. Як писав один із найбільших авторитетів у справах Східної Європи, німецький політолог та історик Гергард Симон, «шлях до демократії через творення нації, без сумніву, повний небезпек, але інших шляхів просто немає»¹³.

Тому моя головна відповідь на запитання, поставлене в заголовку, – якою має бути історія України після 1991 року? – зводиться до короткої та простої формули: це має бути ревізія національної історії. Однак короткі формули погані тим, що вимагають довгих пояснень. Інакше існує загроза, що їх неправильно зрозуміють. Тому завершальну частину есею якраз і хочу присвятити з'ясуванню того, що маю на увазі під ревізією національної історії¹⁴.

Найперше треба зрев'юзувати розуміння того, чим, власне, є історія. У нашому суспільстві заведено вважати, що історія має не просто давати знання про минуле, а слугувати легітимізації теперішнього й виробленню суспільної стратегії щодо майбутнього. Історія покликана бути вчителькою життя – це старе твердження, з котрим нас виховували в советських школах і котре далі переслідує кожного сучасного історика, хоч на яку тему він писав би свої праці. В основі такого ставлення до історії лежить позитивістський спосіб мислення, дарма чи в марксистському, чи в народницькому варіанті. Відповідно до нього, існує загальна схема історичного розвитку, й історик може її об'єктивно пізнати й узяти певні уроки, що можуть придатися нам сьогодні. «Пізнайте істину, й істина визво-

---

¹³ G. Simon. «Die Unabhängigkeit der Ukraine als Folge der Anti-Revolution in Osteuropa». *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Hrg. Von Guido Hausmann und Andreas Kappeler. – Baden-Baden, 1993, с. 376.

¹⁴ Тут і далі викладаю основні тези своєї книжки: Ярослав Грицак. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть*. – Київ: Генеза, 1996.

литель вас», – писав Грушевський у передмові до першого тому «Історії України-Руси»¹⁵. Бути істориком в Україні до недавнього часу було почесно й приємно, бо до тебе ставляться як до потенційного національного пророка, котрий покликаний розкрити всім очі на істину й сформулювати уроки історії. Якщо ж вони не справджуються, а пізнана істина нас «не визволяє», то суспільна думка припускає одне з двох: або початкова схема була неправильна, або ж сам історик був не досить добрий.

Але мало хто думає, що можливий іще й третій варіант, згідно з яким історія може бути непізнаваною в принципі, а щонайменше в тому розумінні, яке їй приписували Маркс чи Грушевський. Тому історія, якщо вже заходить мова про її суспільну функцію, має бути не вчителькою, а вихователкою. І повинна вона давати не уроки, а поради. Історія має виховувати, як добрий роман, із тією, однак, відмінністю, що історики мають справу не з фікцією, а з реальним матеріалом і, на відміну від письменників, оперують певними науковими методами, формують гіпотези, концепції й теорії за визначеними правилами свого ремесла, замість того щоби давати волю фантазії.

Які концепції покликана утвердити сучасна українська історична наука? Передовсім вона має переглянути саме поняття, чим сьогодні є українська нація. Український національний рух формувався значною мірою під гаслами боротьби за захист української мови, котру було піднесено до статусу найважливішої ознаки української нації: тієї ознаки, що відрізняла її від росіян, поляків, білорусів та інших сусідніх народів. Тому в масовій свідомості досі побутує ототожнення українців із тими, хто розмовляє українською мовою. У традиційній схемі цю тему було звужено до життя й діяльності україномовної та національно свідомої еліти. Українська історія новітньої доби в такому варіанті починається від Котляревського, переходить через Шевченка й кирило-методіївських братчиків до Грушевського та Центральної Ради, а тоді через героїв «українізації» 1920-х років

---

¹⁵ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Том 1. До початку XI віка. Видання третє, доповнене. – Київ, 1913, с. VIII.

у Советській Україні й українських націоналістів у Західній Україні переливається в національно-визвольну боротьбу під час Другої світової війни та дисидентський рух 1960–1980-х років, щоби нарешті досягти кульмінації в проголошенні самостійности України 1991 року. Що такий спосіб писати історію малопереконливий, було зрозуміло давно. Внаслідок такого підходу, як писав Олександр Оглоблин на початку 1970-х років,

широка й повноводна ріка історичного процесу переходила у вузький, хоч і сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція ХХ століття й відродження української державности з'явилися не як наслідок історичного розвитку України в ХІХ столітті, а як ніби щось припадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби¹⁶.

Гірше, однак, коли таку схему пропонують українському школяреві ще й тепер, на початку ХХІ століття. Немає ефективнішого способу скомпрометувати український націоналізм, як доводити, що сучасна скорумпована, малоефективна й авторитарна держава є його найвищою реалізацією. Насправді учитель української історії мав би показати, що сучасний «український проєкт» був результатом співдії різних ідеологій і політичних рухів, у тому числі й тих, які були принциповими противниками української самостійности. Сучасна Україна не є творінням винятково національно свідомої інтелігенції; не менш важливим був внесок «окупаційних» політичних режимів, а також численної та політично часто неозначеної армії чиновників, офіцерів та інших службовців, до котрої традиційна історіографія ставилася як до «колоніальної». Так само не можна трактувати її лише як результат дії тільки українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних

---

¹⁶ Олександр Оглоблин. «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)». *Український історик*, 1971, № 1–2 (29–30), с. 5.

землях упродовж усієї історії інших національних груп. Кожна з цих течій і кожен із народів зробили свій внесок в «український проєкт», часто не усвідомлюючи цього та маючи на меті зовсім різні цілі. Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проєкті в минулому передбачає, що всі, хто мешкає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, у майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати.

Що більше, учитель історії мав би подати ідею, що «український проєкт» був одним із багатьох, які змагалися між собою на українських етнічних землях, і його перемога не була наперед визначена. Навпаки, в окремі моменти – як от, наприклад, у 1860-х роках, після заборони україномовних публікацій в Російській імперії й тимчасової перемоги москвофільства серед інших течій національного життя українців у Австрійській імперії – українська ідея мала дуже мало шансів на реалізацію. Учень української школи повинен розуміти, що якби на те не склалися певні, інколи досить випадкові історичні обставини, то він сьогодні міг би вчити в школі як основний історичний предмет «Історію Польщі» або «Історію Росії» чи «Історію Малоросії». Або ж що учень із Закарпаття вчив би сьогодні зовсім іншу національну історію, аніж, скажімо, учень із Чернігівщини. І що національна єдність Закарпаття і Чернігівщини – це не наперед заданий факт, а результат цілеспрямованої діяльності багатьох поколінь діячів, котрі хотіли бачити ці землі частиною одного цілого. Школяр має знати, що шлях до цієї єдності проліг через низку ідейних дискусій та політичних рішень, які не обов'язково гармонували, а найчастіше були компромісом між різними суспільними групами, жодна з котрих не мала вирішальної переваги сил. Вивчення такої історії мало би підводити до висновку, що, власне, людський чинник, а не якісь мітичні «об'єктивні закони», визначає результат історичного процесу.

Тому кожен тривалий період української історії варто закінчувати не крапкою, а великим знаком запитання, так само, як і при викладі сучасних подій. Із тією, однак, відмінністю, що цього разу знак запитання не стоїть над життєздатністю української нації чи держави. Особисто я не маю сумнівів,

що самостійна Україна існуватиме. Питання полягає лише в тому, якою вона буде. Чи зможе явити світові ще одне велике політично стабільне демократичне суспільство? А чи Україна приречена на тривале хитання між реформами та контрреформами, демократією й автократією тощо?

Тільки майбутні десятиліття зможуть на це відповісти. Але одне цілком очевидно: в питанні про українську самостійність ставка більша за саму Україну. Історики західної цивілізації звертають увагу на факт, що доля всієї європейської культури залежала від результату грецько-перської війни V ст. до н. е. Якби в ній виграли перси, невідомо, що сталося б із колискою Європи. Цей приклад переконує: те, що з позиції сучасників може здатися локальними справами, насправді може мати епохальні наслідки. Не буде перебільшенням сказати, що доля Європи залежатиме від того, що тепер відбувається в її центральній і східній частинах, і не останньою чергою від того, що діється в Україні. Важливо, аби національна історія формувала це почуття, адже з перспективи вічності й універсалізму ніщо так не додає сил, як усвідомлення важливості того, що робиш тут і тепер.

Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах¹

Від часів античності відомий логічний парадокс: твердження на кшталт «Усі критяни – брехуни» не можна ні спростувати, ні довести, якщо цю фразу скаже якийсь мешканець Криту. Хоч би ким він виявився – чесним чи брехуном, – первісне твердження суперечить тому, що він говорить про себе. Розв'язання парадокса зводиться до того, що саме формулювання є неправильним: треба наперед припустити, що серед критян можуть бути і брехуни, й чесні люди, а тому узагальнення щодо всіх критян неможливе².

Рецензію на обидві книжки Миколи Рябчука можна було би цим і обмежити, констатуючи на прикладі цього парадокса уможливленість і сконструйованість авторової позиції. Заявлений у першій книжці «парадокс запізнитого українського націєтворення» зводиться до існування в сучасній Україні величезної групи «креолів» – російськомовних українців, які за політичним вибором є українцями, а за культурою – росіянами. Відповідно до цього, герой другої книжки, «український Фавст»-демократ, стоїть перед дилемою: розбудувати «креольську» українську державу, зраджуючи до певної міри свої демократичні переконання, чи йти в опозицію до скорумпованої й авторитарної креольської «партії влади», наражаючи український проєкт на небезпеку.

Микола Рябчук намагається довести, що всі російськомовні українці є «креолами» – такими собі покручами від

---

¹ Книжки, про які йдеться в есеї: Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнитого націєтворення*. – Київ: Критика, 2000.

Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави»*. – Київ: Критика, 2000.

² Див.: Жан-Клод Баййф. *Логические задачи*. – Москва: Мир, 1983, с. 65–66.

міжнаціонального інцесту між старшою та молодшою сестрами, Росією й Україною (на обкладинці книжки їх представлено лесбійською парою двох голих молодниць, злитих у жагучому поцілунку). Однак у сучасній Україні напевно знайдеться таки досить багато російськомовних, які не згодяться на образливе тавро «креольства» й візьмуться доводити свою українську чи російську «законнонародженість» (що, зрештою, показують соціологічні дослідження). Незалежно від того, що вони стверджуватимуть: свою українськість чи російськість, – «креольська» теорія не триматиметься купи, як і у випадку з нашим парадоксом, що «всі критяни – брехуни».

Однак книжками Миколи Рябчука не можна так легковажити, щоб дозволити собі обмежитися лише констатуванням помилковості однієї з їхніх підставових тез. Репутація автора як провідного українського публіциста, ерудованість змісту й блиск форми викладу гарантують цим книжкам читацький успіх. Вони утвердяться й на ринку наукової продукції – настільки, що (як пророкує Віталій Пономарьов) після Миколи Рябчука писати про сучасний український націоналізм буде не легше, аніж про українське Середньовіччя після праць Наталі Яковенко. Ці книжки, правдоподібно, матимуть і політичні наслідки: легко припустити, що в Україні знайдуться партії, які підтримають авторову вимогу «позитивної дискримінації» (affirmative action) української культури.

Одним словом, обидві книжки варті серйозної (і не однієї) рецензії. А що написано їх за рецептом «усього потроху»: трохи теорії, трохи історії та трохи політики, – варто зупинитися на кожному з цих «трохи» зокрема.

Трохи теорії

Для мене головною слабкістю обох книжок є те, що їх написано за великою та привабливою, але застарілою позитивістичною парадигмою XIX століття. Нехай нас не вводить в оману факт, що терміни «креоли» й «креольська культура» набули популярності зовсім недавно, водночас із розквітом найновіших постколоніальних теорій. Можна вживати найновіші й наймодніші поняття, але використовувати їх у старий спосіб. Не беруся ставити це в особисту провину Миколі Ряб-

чукові. Його позицію зумовлює позиція інших авторів, на праці яких він покликається чи з котрими полемізує. Скажімо, наукову логіку свого опонента Ендрю Вілсона він вважає «майже бездоганною, отож знайти методологічні похибки, що ведуть до фатального результату, буде так само важко, як виявити комп'ютерний вірус у хитромудрій програмі»³. На мою ж скромну думку, помилкові твердження Вілсона виводяться саме з його методології. Тому варто не пожаліти часу й пошукати вірус, поки той не «з'їв» усю програму дослідження українського націоналізму.

Роджерс Брубейкер присвятив одну з недавніх статей мітам і непорозумінням, що їх породжують аналітично примітивні течії в дослідженнях націоналізму, насамперед – націоналізму в Східній Європі. Одним із найбільших спрощень він вважає погляд, згідно з яким націоналізм є центральною проблемою в цьому регіоні й, відповідно, національні ідентичності тут мають бути сильні й життєво важливі. На противагу цьому Брубейкер стверджує, що національні ідентичності й національна політика не мають центрального значення для функціонування місцевих політичних режимів, і взагалі проблематичним є й сам погляд на націю як на об'єктивно наявну спільноту⁴.

Власне, через визнання проблематичності погляду на націю як на об'єктивну реальність і пролягає один із головних вододілів між старою та новою науковими парадигмами. Прихильники нової стверджують, що нації – як, зрештою, й інші соціальні групи та утворення: клас, вік, стать, держава, імперія тощо – є радше суб'єктивними конструкціями, ніж об'єктивними сутностями. Соціальний світ існує, сказати б, двічі – у речах і в головах. Те, що існування більшості суспільних утворень часто не можна ствердити інакше, ніж складаючи собі уявлення про них у голові, не зменшує їх реальності. Але важливим є чесне визнання факту, що вміння відрізнити одну націю від іншої, «метрополію» від «колонії»,

---

³ Микола Рябчук. *Від Малоросії до України...*, с. 104.

⁴ Rogers Brubaker. «Myths and Misconceptions in the study of nationalism». *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. John A. Hall, ed. – Cambridge, UK, 1998, с. 272–306.

«пролетаріят» від «буржуазії» тощо надто часто залежить від людини, яка здійснює цю операцію, а не від об'єктивних ознак «нації», «колонії» чи «пролетаріату». Простіше кажучи, різниця між «своїм» і «чужим», «нами» і «ними» залежить від того, хто та як цей поділ уявляє або як про це пише. Це стосується не лише гуманітарних і суспільних наук: найновіші теорії в точних науках показують, що особа дослідника є таким самим складником описуваного процесу, як і об'єктивні параметри (маса, швидкість тощо). Отже, маємо додатковий аргумент на користь того, що дослідники суспільства повинні критично переглянути парадигму, успадковану з ХІХ століття⁵.

Згідно з новою парадигмою, всі групові ідентичності є предметом постійних суперечок, конфліктів і компромісів. Те, що ми називаємо об'єктивною реальністю, накладає певні обмеження на цей переговорний процес: можна сперечатися, чи російськомовні українці є українцями, росіянами чи «креолами», але ніхто при здоровому глузді не називатиме їх китайцями, вічнозеленими деревами або жуйками «Стиморол». У межах об'єктивно можливого вибору ці суперечки визначатимуть межі між українською та російською, українською й польською, українською та «креольською» чи іншими націями. Кожне з таких означень заперечуватиме інше – аж до тієї міри, коли, як афористично висловився Роман Шпорлюк, «творення однієї нації є руйнуванням іншої». Багато з цих ідентичностей не лише конкуруватимуть у власній ваговій – у цьому випадку «національній» – категорії, але й входитимуть у ширше коло інших групових (релігійних, класових, гендерних, політичних тощо) ідентичностей. Тому перш ніж оцінювати результати кожного великого соціального проєкту, треба визначити його відразу за кількома критеріями.

Як виглядатиме картина постсовєтської України, якщо її малювати за новою технікою (див. таблицю 1)? По-перше, вона чітко переконає в перемозі власне українського проєкту: жодна інша групова ідентичність в Україні не

---

⁵ Див.: Immanuel Wallerstein. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms.* – Cambridge, 1991, с. 52–53.

може конкурувати з українською за популярністю. Вона виглядає переможцем усюди, за винятком хіба що південних областей, де поступається не лише найбільшій національній (російській), але й двом найпопулярнішим соціальним ідентичностям («робітники» й «пенсіонери»). Співвідношення між українською та російською ідентичностями (28,5:6,1) в цьому випадку навіть трохи більше, ніж за даними останнього советського (1989) перепису населення (73:22). Із невеликим наближенням можна сказати, що коли серед усіх українців кожен третій визнає свою національну ідентичність за найважливішу для себе, то серед росіян в Україні це робить кожен четвертий. На перший погляд, це підтверджує тезу про запізнілість українського націєтворення (заради справедливості варто додати, що й російське в цій перспективі теж не виглядає аж надто «вчасним»), нібито вказуючи на те, що решту населення становить домодерний «етнічний субстрат, котрий не має чіткої національної ідентичності»⁶. Справді, у традиційному, домодерному світі можна не мати національної ідентичності, у модерному ж світі вона є однією з найважливіших ідентичностей. Але наскільки серйозно можна сприймати твердження теоретиків і практиків націоналізму, нібито за всіх обставин національна ідентичність має бути *найважливішою* ідентичністю модерної людини? Чи не логічніше припустити, що кожен двоє з трьох українців і кожен троє з чотирьох росіян усе-таки мають уявлення про свою національність, але ставлять її не на перше, а на друге, п'яте, десяте місце – після інших модерних ідентичностей (робітник, пенсіонер, ліберал, комуніст тощо)?

На користь цього припущення говорять результати іншого соціологічного моніторингу, здійснюваного впродовж 1990-х років в Україні, Росії та Литві: в усіх трьох постсоветських країнах частка «корінного» населення, яка вважала свою національну ідентичність за найголовнішу для себе, була приблизно однакова. Загальна ж тенденція в трьох країнах полягає в поступовому падінні життєвої важливості національної ідентичності й зростанні ролі соціальних

---

⁶ Микола Рябчук. *Від Малоросії до України...*, с. 159.

ідентичностей⁷. Факт, що, на відміну від України, Росія та Литва мали в ХХ столітті набагато сприятливіші умови для націєтворення⁸, лише посилює загальне враження про принципову «нормальність» українського випадку (на протигагу твердженням про його «запізнілість», «відсталість» чи навіть «унікальність»).

Інше питання, супроти якого історичного досвіду й історичного контексту це націєтворення треба вважати за «нормальне». Звернення до всеєвропейського барометра (див. таблицю 2) показує, що Україна разом із Литвою та Росією потрапляють у групу з досить поміркованою інтенсивністю національної ідентичності: частка місцевих громадян, що вважають себе за «дуже великих патріотів», поступається і західно-, і центральноевропейським показникам. Аналогічно тут менше людей, готових боротися за свою країну за будь-яких обставин, обмежувати імміграцію, ревізувати кордони на власну користь. Специфіка східноєвропейських (у тому числі українських) показників знову повертає нас до дискусії, чи можна взагалі говорити про існування універсальних норм і критеріїв? Популярні донедавна модернізаційні теорії визнавали існування єдиної норми модерності. Суспільства, що не підпадали під це мірило, означували як «запізнілі» випадки. Але тепер дедалі більше говорять про те, що ці модернізаційні стандарти сконструйовано за WASP-формулою (White, Anglo-Saxon, Protestant), за зразком найвдаліших англійської й американської моделей модернізації. А тому немає особливого сенсу застосовувати цю англосаксонську формулу до суспільств, які не є ні «протестантськими», ні «білими»,

---

⁷ В Україні частка цих людей становила 34 % 1992 року, 20 % 1995 року та 25 % 1997 року, у Росії – відповідно 35 %, 22 % і 21 %, у Литві – 42 %, 29 % і 31 %. Див.: Arthur H. Miller, Thomas F. Klobucar, William M. Reisinger, and Vicki L. Hesli. «Social Identities in Russia, Ukraine, and Lithuania». *Post-Soviet Affairs*, 1998, т. 14, № 3, с. 255.

⁸ Зокрема, Литва відрізнялася вищою етнічною однорідністю, і кількість зрусифікованого місцевого населення в совєтські часи тут була мінімальна, порівняно з іншими республіками. Див.: Thomas Remeiskis. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania. 1945–1980*. – Chicago, Illinois: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980, с. 29.

інакше неминуче дійдемо парадоксального висновку, що відсталість є нормою, а розвинутість – радше винятком. Тому, щоби не впадати в гріх спрощення, дедалі більше гуманітаріїв і суспільствознавців воліють тепер говорити про «множинність модерности»⁹.

Читаючи Миколу Рябчука, не можеш позбутися враження про певну подвійність його позиції. З одного боку, він, услід за британським дослідником Джоном Томлісоном, сумнівається в тому, що новочасні «розвинені» суспільства справді мають монополію на мудрість, а з другого – вірить, принаймні підсвідомо, в існування універсальних формул модерности. Він переконаний, що «модерність є єдиним, неунікненним вибором для всіх націй на межі другого й третього тисячоліть» – це «власне й не вибір, а доля»¹⁰. Україні, як виглядає, не поталанило ні зі своїм модернізаційним вибором, ні з модернізаційною долею: тут, окрім «домодерного етнічного субстрату», маємо «домодерну економіку» (де економічне господарювання залежить не від власне господарчої діяльності виробника, а від його зв'язків із владою) та «домодерну політичну систему» (де немає громадянського суспільства й політично свідомого громадянина, а масову політичну ідеологію можуть здійснювати лише від імені найпростіших «комунітарних» ідеологій, які промовляють до та від імені найзагальніших «сакральних» спільнот). Визнаючи почасти справедливість цих характеристик, запитаймо себе, однак, як із позиції запропонованих економічних і політичних критеріїв виглядатиме посткомуністичний Китай, одна з найбільших потуг модерного світу? Чи, замість того, щоби приписувати Україні (а, за означенням, і Китаєві) ознаки домодерного суспільства, не логічніше припустити, що обидві країни таки змодернізовані, але не за ліберальною англосакською моделлю, а в свій, комуністичний, а тому дуже суперечливий спосіб?

---

⁹ Див. окреме число журналу *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. Winter 2000, «Multiple Modernities». Issued as Vol. 129, no 1 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. – Cambridge, 2000.

¹⁰ Микола Рябчук. *Від Малоросії до України...*, с. 70.

Трохи історії

Це переводить нашу дискусію зі сфери теорії в царину історії. Відповідно, якщо комусь і ставити у вину незавершеність українського проєкту чи амбівалентність суспільної свідомості, то не теперішнім модерним батькам української нації: Кучмі, Кравчуку чи навіть Грушевському. Непряму історичну відповідальність за це несе київський князь Володимир Великий, котрий вирішив прийняти християнську віру з Царгорода, а не з Риму. Православ'я – чи, точніше кажучи, ті форми, яких візантійська спадщина прибрала при перенесенні на східно- та центральноевропейський ґрунт – зробило місцеві політичні, культурні, господарські традиції особливо опірними на модернізаційні впливи й ідентичності. Не можу розвивати цю тезу детальніше – для того була би потрібна ще одна книжка. Обмежуся прикладом, який завжди імponує моїм студентам: якщо на карті України різними кольорами замалювати зони тривалого співіснування та конфлікту між православною й католицькою традиціями, то чим інтенсивніша буде фарба цієї співдії, тим вищий там буде рівень поширення української мови й розвитку національної свідомості¹¹. Аразом із тим чіткіші будуть політичні орієнтації, уявлення про державу, суспільство, націю, демократію, вищий рівень громадянської активності, адже католицький світ мав інші традиції співдії між державою та суспільством, поділу влади¹², динамічнішого інтелектуального розвитку, раніше почав формувати модерні літературні мови тощо. Варто подивитися на карту посткомуністичних президентських і парламентських виборів¹³, аби відчути цю різницю.

Для історичного досвіду великого регіону, що його часто називають «*Slavia Orthodoxa*», якраз характерна оця постійна

---

¹¹ Ihor Ševčenko. *Ukraine between East and West*. – Edmonton, 1996, с. 113; Roman Szul. «Perspektywy regionalizmu Galicyjskiego w Polsce na tle tendencji międzynarodowych». *Galicija i jej dziedzictwo. T. 2. Społeczeństwo i Gospodarka*. Jerzy Chłopiecki, Helena Madurowicz-Urbańska, red. – Rzeszów, 1995, с. 78.

¹² Детальніше див. есей «І ми в Європі?». Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

¹³ *Вибір України – 99. Що далі: Збірник статей і довідкових матеріалів*. Упор. Я. Хобга, Ю. Тимчук, І. Берек та ін. – Київ, 1999, див. особливо с. 103, 255.

розмитість і плинність ідентичностей. Її дуже добре передав навесні 1994 року анонімний київський таксист, слова якого наведено в одній із книжок, що їх рецензував Микола Рябчук: «Я хочу, щоб усе було, як колись. Я хочу самостійності і хочу Радянського Союзу, але без комуністів. У будь-якому випадку, я голосуватиму за Хмару, бо він настоящий мужик». Щодня амбівалентність не є результатом тільки комуністичної спадщини, доводить досвід українських селянських повстань, які «на світанні» советської влади висували гасла: «Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів», «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв»; «За самостійну вільну Радянську Україну», «За самостійну Радянську владу»¹⁴. Ця двозначність не є привілеєм винятково українців: нею вражені росіяни, білоруси й інші народи, які успадкували візантійську спадщину й так само являють світові зразок (за термінологією Рябчука) «домодерної економіки» та «домодерної політичної системи». Що більше, її не позбавлені навіть галичани, які чей же мають імідж найсвідоміших та антисоветських українців¹⁵.

Така історична перспектива підважує підставову тезу Миколи Рябчука про «креольську» свідомість у сучасній постсоветській Україні. «З певною (свідомо-провокативною) дозою спрощення цю свідомість, – пише він, – можна порівняти зі свідомістю, скажімо, іспаномовних мешканців Болівії чи Перу, які не ототожнюють себе з Іспанією (і, зрештою, більшою мірою є нащадками індіанців, аніж іспанців), проте так само не ототожнюють себе з тими індіанськими вождями, котрі намагаються утвердити мову кечуа як єдину державну, а іспаномовних громадян трактувати як національну меншину»¹⁶. Однак таке порівняння, попри свою блискотливість, не є переконливим. Справжня «креольська» спільнота виникла від зустрічі двох різних культур – іспанської та індіанської. До моменту цієї зустрічі тяжко уявити собі, що було між ними спільного: вони не лише роз-

---

¹⁴ Див.: Ярослав Грицак. «Чорні книги червоного терору». *Критика*, 2000, ч. 5 (31), с. 4–6.

¹⁵ Martin Åberg. «Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv». *Europa-Asia Studies*, 2000, т. 52, № 2, с. 295–317.

¹⁶ Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста...*, с. 198.

мовляли різними мовами, молилися різним богам, перебували на різних стадіях технологічного розвитку – вони навіть були розділені океаном. Не так було в Східній Європі. І українці, й росіяни (а при тій нагоді – і білоруси) є модерними націями, які вийшли з домодерної Русі. Різні східнослов'янські етнічні групи («домодерні етнічні субстрати») розмовляли взаємозрозумілими діалектами, зберегли певну, але досить розмиту історичну пам'ять про свою належність у минулому до Київської Русі, і всіх їх об'єднувало усвідомлення належності до однієї – православної – церкви. Лише поступово, внаслідок відцентрових впливів, які радіювали з головних політичних і культурних центрів цього регіону – Львова, Вільнюса, Києва тощо, – серед них почали викристалізовуватися окремішні модерні національні ідентичності. Відповідно до мовнокультурних спільних і відмінних рис, націєтворення могло розвиватися за декількома сценаріями: витворення єдиної спільної східнослов'янської (російсько-українсько-білоруської) нації; перемога асиміляційних (російської чи польської) ідентичностей; утвердження окремих національних ідентичностей для кожної з більших етнічних груп (української, білоруської та російської) або поява певних змішаних ідентичностей (як-от спільна «руська» ідентичність для українців і білорусів)¹⁷. ХХ століття додало до цього репертуару ще одну ідентичність – «советську» («радянську»), яка, до речі, виявилася дуже живучою, зокрема в Східній і Південній Україні¹⁸.

З оповідей Миколи Рябчука виходить так, що нібито українці й росіяни до часу своєї зустрічі були різні, й асиміляція та «креолізація» стали результатом двох останніх століть, коли модернізацію українського етносу однозначно було пов'язано з русифікацією. Насправді українцям довелося брати початки з руської спільноти, і їхні успіхи та невдачі

---

¹⁷ John A. Armstrong. «Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness». *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekunin, eds. – Edmonton, 1992, с. 129–130.

¹⁸ Paul R. Pirie. «National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine». *Europe-Asia Studies*, vol. 48, № 7, 1996, с. 1079–1104.

значною мірою залежали від того, наскільки їм удавалося дистанціюватися від багато в чому близьких до них інших східнослов'янських і православних спільнот, не підпадаючи одночасно під тиск польсько-католицької асиміляції. Найближчі паралелі треба шукати серед сучасного арабомовного населення Північної Африки та Близького Сходу, німецькомовного населення Центральної Європи або – якщо знову ж таки говорити про Південну Америку – серед сучасних «креольських» перуанців, болівійців, аргентинців та чилійців. На російськомовне населення в Україні можна дивитися не лише як на суміш модерних українців і росіян, але і як на залишки старих та не до кінця перетравлених «руських» та «советських» проєктів. Тим більше, що жителі колишньої Малоросії та сучасної України брали таку активну участь у розбудові цих націй, зшитих під розмір й амбіції Російської та Советської імперій.

Обидві ці імперії були такі своєрідні, що їх складно зарахувати до якоїсь класичної моделі. Зокрема, залишається нез'ясованим, як і наскільки до них можна застосувати постколоніальні інтерпретації. Бо невідомо передусім те, де були їхні колонії та що правило за їхню метрополію. Обов'язковими елементами будь-якої держави є центр і периферія. Імперія є типом держави, де між центром і державою встановлюється особливий тип стосунків. У нормальній державі відбувається простий розподіл праці: центральна еліта править центром, а провінційна – провінціями. В імперії центральна еліта має додаткові прерогативи: вона призначає провінційних правителів, але не відповідальна перед ними за свої вчинки, провінція не може вибрати її або замінити. До того ж в імперській державі центр і периферія мають відрізнятись в культурному сенсі. При цьому немає більшого значення, чи ці культурні відмінності є справжніми, чи уявними – досить того, щоб лише одна сторона відчувала свою культурну інакшість¹⁹.

---

¹⁹ Alexander J. Motyl. «Thinking About Empire». *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Karen Barkey, Mark von Hagen, eds. – Worldview Press, 1997, с. 19–29.

Особливістю Російської та Советської імперій було те, що жодна ніколи не досягла повного й ефективного контролю над своїми західними територіями. Імперський центр на Заході оточували периферії, які перебували на вищому рівні культурного (а нерідко й економічного) розвитку. Тому місцеві еліти – балтійські німці, українська козацька старшина, білоруська, а почасти й польська, шляхта – були зацікавлені в якомога швидшому інтегруванні своїх територій в імперське державне тіло: їхня культурна й освітня перевага відкривала їм виняткові можливості для блискучої кар'єри. Стосунки між центром і західною периферією в Росії та ССРСР ніколи не були «грою в одні ворота»: деякі регіони, як-от Лівобережна Україна, ставали частиною центру, хоча в культурному аспекті зберігали свою відмінність; принаймні в допетровські часи існувала можливість, що Російську Православну Церкву буде зукраїнізовано, а російське дворянство – сполонізовано. До загального замішання додавалося й те, що Росія та ССРСР здійснювали експансію суходолом і не мали заморських володінь, тому не існувало чіткого поділу між метрополією та колоніями. Все це загалом спричиняло гостру та постійну кризу російської національної ідентичності й запізнілості російського націєтворення²⁰.

Трохи політики

Усі ці чинники: історія, географія, міжнародний контекст, політична традиція – зберегли чинність у Східній Європі й після розпаду ССРСР. Це дає змогу говорити про розмитість і двозначність ідентичностей як про історичну специфіку цього регіону. Кожна з п'ятнадцяти нових національних держав постанала на руїнах старої імперії та, як колишнє велике дзеркало, відображає складність етнічних стосунків у Советському Союзі. Для політичного майбутнього цих нових держав надзвичайно важливим є те, наскільки політику нових столиць

---

²⁰ Geoffrey Hosking. *Russia. People and Empire, 1552–1917*. – Cambridge, 1997, с. 3–41; Alfred Rieber. «Struggle Over the Borderlands». *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. S. Frederick Starr, ed. – New York, London, 1994, с. 61–90.

сприймають із нових периферій як «нашу» або ж відкидають як «чужу»²¹. Залежно від вибраного варіанта, кожне з цих нових політичних утворень можна трактувати або як національну державу, або як імперію. Як і російський Петербург, і советська Москва, український Київ призначає провінційних правителів, але не відповідальний перед ними за свої промахи і його не можуть замістити за їхнім рішенням. Щоб українська національна держава еволюціонувала в імперію, досить, аби будь-яка її частина – україномовна на Заході чи російськомовна на Сході – заявила про свою культурну відмінність від центру й розпочала політику «розлучення».

Так само й головне питання українського націєтворення полягає в тому, чи ми маємо справу з однією нацією з двома різними етнічно-культурними центрами, а чи з двома окремими націями. Микола Рябчук дає компромісну відповідь: одна нація, дві мови й три (українська, російська та креольська) культури²². Однак такий компроміс не виглядає надто обнадійливим, з огляду на історичний досвід Східної та Центральної Європи: всі спроби витворити нову націю на поліетнічній та мультикультурній основі – як-от чехословацьку, югославську чи советську – виявилися невдалими. Творення нової української та й російської націй є останніми амбітними проектами збудувати політичні нації в цій частині світу. Складно передбачати результати цього проекту в українському випадку. Поки що вони дуже двозначні. З одного боку, президентські вибори 1994 року показали небезпечну тенденцію збігу мовних і політичних відмінностей²³. Із другого боку, ще одне опитування, проведене в той же час, але за складнішою та софістикованішою методикою, показало, що навіть у час найбільшої суспільно-політичної кризи й двоподілу українського суспільства на сході та заході Укра-

²¹ Mark R. Bessinger. «The Persisting Ambiguity of Empire». *Post-Soviet Affairs*, 1995, т. 11, № 2, с. 149–184.

²² Микола Рябчук. *Від Малоросії до України...*, с. 289–295.

²³ Валерій Хмелько. «Третий год независимости: что показали вторые президентские выборы». *Современное Общество*, 1994, № 4, с. 17–18; Valeri Khmelko, Andrew Wilson. «Nationalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine». *Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation*. Taras Kuzio, ed. – Armonk, New York, 1998, с. 60–80.

їни чітко простежувалися контури великого соціального організму, який можна назвати українською політичною нацією²⁴.

Успіх чи невдача українського проекту, безсумнівно, залежатимуть від стратегії місцевих політичних і культурних еліт. Зокрема від того, наскільки «креольську» спільноту визнають повноцінною частиною української нації і чи самі «креольські» інтелектуали та політики згідні будуть визнати за собою цю роль. Правлінню Леоніда Кучми варто визнати одну безперечну заслугу: він зліквідував найменші прояви сепаратизму та зінтегрував усі регіональні клани в єдину «державницьку» еліту. Єдиним вдалим гравцем в українському політичному просторі є партія влади, яка охоче йде на компроміси та вміло використовує амбівалентність українського суспільства.

Однак амбівалентність суспільної свідомості є двосічною зброєю. Вона може дати серйозний шанс не лише владній еліті, але й демократичній опозиції. «У цьому й полягає професіоналізм політиків, – стверджує провідний український соціолог Євген Головаха, – у цьому й визначається їхнє легітимне право на владу в посткомуністичному суспільстві, що вони здатні послідовно підтримувати й розвивати в амбівалентній масовій свідомості той її складник, перевага якого стає вирішальною передумовою принципового вибору стратегії розвитку, яка відповідає інтересам довготривалого цивілізованого розвитку держави»²⁵.

Опозиція могла поставити на демократичний і ринковий складники амбівалентної свідомості, щоб обмежити партію влади та подолати постсоветську традицію. Цілком погоджуюся з Миколою Рябчуком, що вирішення дилеми «українського Фавста» лежить у площині розбудови громадянського суспільства. Постає питання: чому українська опозиція досі

²⁴ William Zimmerman. «Is Ukraine a Political Community?». *Communist and Post-Communist Studies*, 1998, т. 31, № 1, с. 43–55.

²⁵ Е. И. Головаха. «Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов)». *Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. Т. III. Международный симпозиум 12–14 января 1996 г.* Под общей редакцией академика Т. И. Заславской. – Москва: Аспект Пресс, 1996, с. 51.

не спромоглася на цей крок? Чи тільки тому, що їй забракло мужности, розуміння та вміння?

Рябчук вважає, що формування громадянського суспільства ускладнює об'єктивний чинник: біетнічний характер української нації. Мовно-культурна різноманітність населення розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними/загальногромадянськими. Що більше, російськомовна та україномовна групи не можуть виступати як рівнозначні партнери в цій справі: «креолів» характеризує набагато нижча громадянська активність, а тому ядро несформованого громадянського суспільства практично збігається в Україні з ядром несформованої української нації й становить якихось 25–30 % населення²⁶.

Ця частина авторової аргументації здається цілком логічною й гарно звучить. Однак – на жаль чи на щастя – недавно опубліковані дані про географію громадянського суспільства в Україні подають дещо іншу картину (див. таблицю 3). Західна Україна справді відрізняється від інших українських територій за рівнем громадянської активності. Однак ця відмінність досягається найперше завдяки високим показникам у двох областях – Львівській і Закарпатській. Натомість інші західноукраїнські області, як і решта областей із україномовним населенням, не дуже відрізняються, а в окремих випадках навіть поступаються російськомовним областям на півдні та сході. Зрозуміло, що дані про сітку громадянського суспільства треба сприймати, примруживши очі: багато з недержавних організацій існують тільки на папері, лише для того, щоби через окремі рахунки перекачувати гроші з міжнародних і державних грантів у чиновницькі кишені. У такому сенсі географія громадянського суспільства відображає і «центральність» чи «периферійність» певної області в українській політиці. Але так чи так рівень громадянської активності в сучасній Україні не збігається однозначно з рівнем україномовності. У тих випадках, де цей збіг існує, це радше інакша історія (спадщина ліберальної Австро-Угорської імперії та міжвоєнної Чехословаччини), а не окремішня мова, що відрізняє українські регіони.

---

²⁶ Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста...*, с. 16, 21, 23, 145–146.

Микола Рябчук абсолютно має рацію, коли пише, що «громадянське суспільство може постати в Україні в процесі вимушених переговорів і компромісів, як їхній закономірний наслідок»²⁷. Але варто подумати й про інші стратегії, окрім тих, що їх пропонує автор. Навряд чи вдасться добитися схрещення українського їжачка з українською гадюкою – досягти порозуміння між комуністами та національними демократами – заради того, щоб замінити коли-небудь, бодай у віддаленому майбутньому, авторитарно-олігархічний устрій²⁸. Зрештою, такий союз не підважив режиму Єльцина–Путіна в Росії. В Україні комуністам і націонал-демократам складно знайти спільну мову для порозуміння – і в прямому, і в переносному значеннях. Набагато легше було би домовитися з ліберальним російськомовним рухом, бо відмінності мови в цьому випадку компенсує близькість ідеологій і – головне – інтересів. Що такі союзи можливі, показує недавній історичний досвід. Незалежна Україна постала 1991 року як наслідок тактичного компромісу не лише між двома силами – націонал-демократами та перефарбованими комуністами, як про це пише Микола Рябчук. Був іще й третій учасник – донбаські шахтарі, які влітку 1991 року вирішили, що з прагматичних міркувань їм краще переорієнтуватися із союзної Москви на незалежний Київ²⁹. Цей союз може повторитися знову, в чому переконує листопадова (2000 рік) підтримка донбаських шахтарів уряду Віктора Ющенка в його протистоянні з українськими олігархами.

Природніше було би бачити за круглим столом Миколу Рябчука з Володимиром Маленковичем чи з шахтарським лідером, аніж Миколу з будь-яким ідеологом комунізму. Не беруся передбачати, що кожна сторона може запропонувати іншій як неминучі поступки під час переговорів. Але як мінімум мінімум наш автор мав би перестати обзивати своїх

²⁷ Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста...*, с. 27.

²⁸ Там само, с. 257. Ці слова, написані декілька років тому, не справдилися; насправді й такий союз виявився можливим і, попри всі хитання та непевності, досить живучим.

²⁹ Це провідна теза книжки: Andreas Wittkowsky. *Fnf Jahre ohne Plan. Die Ukraine 1991–1996: Nationalstaatsbildung, Wirtschaft und Eliten.* – Hamburg, 1998.

потенційних союзників «креолами», докоряти їм у невисокій громадській активності тощо й, відповідно до парадоксів українського націєтворення, побачити в них хоча й своєрідних, та все ж таки українців.

Замість висновків

Висновки про обидві книжки Миколи Рябчука робити складно. Процеси, що їх він описує, далекі від завершення, а тому зарано судити про правильність чи помилковість авторової позиції. Можна, однак, із певністю сказати, що результати українського націєтворення значною мірою залежатимуть саме від неї. Автор є учасником і складником цього процесу, що накладає на нього серйозну відповідальність.

Не маю потреби применшувати заслуг Миколи Рябчука. Для мене його книжки закривають певну епоху – умовно кажучи, добу перших десяти років посткомуністичної трансформації. Навесні 1990 року Микола Рябчук, за його власним зізнанням, зрозумів,

що займався не тим і не так і що за межами нашого комуністичного заповідника існує цілком інший науковий світ – із нормальним дискурсом, нормальною методологією, а головне – з неймовірною кількістю чудових книжок, ідей, концепцій, підходів, про які ми здебільшого і не підозрювали.

Читаючи його книжку восени 2000 року, відчуваєш, наскільки далеким став той перший світ і наскільки ближчим та зрозумілішим став світ другий. Хочу від щирого серця подякувати йому за це відчуття, яке дає підстави для виправданого оптимізму щодо успіху українського національного проєкту.

Але як історик, що займається дослідженням модерного українського націєтворення, хочу представити альтернативну інтерпретацію. Якщо стисло, вона зводиться до того, що роль і значення національного чинника в посткомуністичній трансформації України значно перебільшено. Звичайно, для добра України та всієї Східної Європи було би добре, якби в нас існувала досить зінтегрована українська нація. Але, з другого боку, вважаю, що успіхи українського націєтворення в ХХ столітті досить значні – принаймні вони дають мінімум

політичної стабільності, необхідної для успішного переходу до ринку та демократії. За моїм – і не тільки моїм – переконанням, відмінності між українським сходом і заходом драматичні, але не трагічні. І від наших спільних зусиль залежатиме те, чи вони залишаться по одному, чи по різні боки барикади.

Таблиця 1. Відсоток опитаних, які вважають себе найближчими до вказаної групи (1994)

Найближча група	Регіони*				Загально по Україні	Міста**		
	Захід	Центр	Схід	Південь		Київ	Львів	Донецьк
<i>Політичні</i>								
Комуністи	0,0	1,7	0,2	0,6	0,5	0,0	0,3	1,4
Укр. націоналісти	2,4	0,4	0,5	0,0	0,9	1,9	3,4	0,0
Реформатори	0,8	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0	1,9	0,8
<i>Національні</i>								
Українці	42,1	40,3	18,5	12,2	28,5	39,7	33,4	11,6
Росіяни	3,5	2,7	4,3	20,2	6,1	3,6	3,6	11,4
Советські	2,7	4,0	4,0	3,9	3,5	0,0	0,5	16,4
Євреї	0,4	0,0	0,2	1,2	0,4	0,0	1,0	0,2
<i>Соціальні</i>								
Бізнесмени	2,4	1,6	1,6	2,8	2,1	3,6	3,3	1,0
Багаті	0,4	0,4	0,7	0,0	0,5	1,8	3,1	2,1
Домогосподині	5,0	5,6	7,2	11,3	7,0	7,0	6,5	3,3
Пенсіонери	9,2	13,8	21,1	14,6	15,6	13,8	10,9	19,0
Робітники	19,9	16,3	35,5	21,9	25,3	20,7	27,5	27,9
<i>Релігійні</i>								
Греко-католики	5,1	0,0	0,0	0,0	1,2	0,0	4,8	0,2
Православні	3,8	1,2	2,4	6,4	3,2	5,2	1,3	3,9
Кількість опитаних	261	258	438	181	1141	58	387	419

Джерело: Oksana Malanchuk. *Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine*. Paper presented at the conference «Local Troubles, Global Problems: Conference on Social Problems and Transition around the Baltic Sea» (August 26–28, Helsinki, Finland and Tallinn, Estonia).

* До «Заходу» входять Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська й Чернівецька області; до «Центру» – Полтавська, Чернігівська, Сумська, Черкаська, Кіровоградська, Київська, Житомирська, Хмельницька й Вінницька області; до «Сходу» – Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпро-

петровська й Харківська області; до «Півдня» – Одеська, Херсонська, Миколаївська області й Кримська автономна республіка.

** З огляду на невелику кількість опитаних у Києві, дані щодо цього міста можуть бути не цілком репрезентативними.

Таблиця 2. Дані опитування про націоналізм
(у відсотках, 1991)

	США	Велика Британія	ФРН	НДР	Чехословаччина	Угорщина	Польща	Болгарія	Росія	Україна
Я дуже патріотичний	88	72	74	69	70	70	75	75	60	62
Ми повинні боротися за нашу країну, незалежно від того, має вона слухність чи ні	55	58	31	16	28	30	47	53	42	36
Існують частини інших держав, які належать нам	–	20	43	25	39	68	60	52	22	24
Ми повинні обмежити імміграцію в нашу країну	–	79	70	70	65	68	58	38	45	31

Джерело: *Times-Mirror: Center for the People and the Press* (1991); Klaus von Beyme. «A New Moment in an Ideological Vacuum: Nationalism in Eastern Europe». *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Gregory Andrusz, Michael Harloe, and Ivan Szelenyi, eds. – Oxford (UK), Cambridge (MA), Blackwell Publishers.

Таблиця 3. Географія громадянського суспільства в Україні
(недержавні громадські організації, НДО)

Регіони та області	Кількість НДО на 10 000 осіб
Захід	0,77
Львівська область	2,46
Івано-Франківська область	0,51
Тернопільська область	0,62
Волинська область	0,36
Рівненська область	0,65
Закарпатська область	1,25
Чернівецька область	0,55

Продовження табл. 3

Центр	0,46
Полтавська область	0,22
Чернігівська область	0,26
Сумська область	0,32
Черкаська область	0,43
Кіровоградська область	0,55
Київська область	1,4
Регіони та області	Кількість НДО на 10 000 осіб
Житомирська область	0,25
Хмельницька область	0,31
Вінницька область	0,42
Схід	0,46
Донецька область	0,42
Луганська область	0,29
Запорізька область	0,57
Дніпропетровська область	0,15
Харківська область	0,85
Південь	0,58
Одеська область	0,58
Херсонська область	0,46
Миколаївська область	0,62
Кримська АР	0,64
Разом	0,25

Дані за березень 2000 року, подані за: «Counterpart data on Ukrainian NGOs (2000)». http://www.viaduk.net.cp.cpk_e.nsf (востаннє відвідано в червні 2000 року).

Висловлюю подяку Мартину Обергові (Стокгольм), що він звернув мою увагу на ці дані.

Щоби полегшити використання, дані було згруповано за регіонами й щодо кожного з регіонів виведено середнє арифметичне.

Парадокси української модернізації

На звороті обкладинки книжки Богдана Кравченка вміщено фотографію автора. Об'єктив схопив його тієї миті, коли він, сидячи в кріслі, щось доводить невидимому співбесідникові. Книжкові полицки позаду натякають на інтелектуальний характер розмови. Розведені великий і вказівний пальці піднятої руки ніби показують, що йдеться про певний відсоток, частку або пропорцію.

Якщо збіг фотографії на обкладинці зі змістом книжки не випадковий, можна привітати художника-оформлювача з уміло досягнутим ефектом. Бо головні аргументи книжки кількісні: цифри, відсотки, статистичні таблиці покликані показати існування залежності між соціальними змінами та ростом національної свідомості українського населення протягом ХХ століття.

Тому, хто знайомий з історією розвитку гуманітарних і соціальних наук у цьому столітті, досить легко буде помістити Кравченкову книжку в ширший академічний контекст: вона належить до так званої другої хвилі праць про націоналізм. Першу хвилю (і саме дослідження націоналізму як окремої галузі гуманітарних і суспільних наук) започатковано в першій половині минулого століття. «Хрещені батьки націоналізму» – так називали авторів цієї хвилі – трактували його передусім як нову політичну доктрину, що виникла в Західній Європі під впливом ідеології Французької революції та романтизму, а згодом поширилася по всіх континентах завдяки свідомим зусиллям політичних режимів й інтелігенції. Оскільки націоналізм ототожнювали насамперед із ідеями, то й дослідження велися передовсім у галузі інтелектуальної історії (history of ideas), і тепер їх легко впізнати по тому, як щедро їх сторінки всіяно цитатами з праць національних

ідеологів чи з політичних програм національних рухів. (Якщо хочете скласти уявлення про цю хвилю, візьміть до рук двотомник історичних есеїв Івана Лисяка-Рудницького – він вийшов у видавництві «Основи» 1994 року.)

У працях нової, повоєнної, хвилі цитати було замінено цифрами – підрахунками кількості національних діячів із тим чи тим соціальним статусом, показниками рівня їхньої освіти, поширення друкованої продукції тощо. Ці зміни сталися внаслідок того, що в дослідженнях націоналізму почали застосовувати методику софістикованішого соціологічного аналізу. Бо теоретики нової хвилі наголошували існування глибокого зв'язку між процесами модернізації суспільства та націєтворення. Нації, на їхню думку, були продуктом великої трансформації – переходу від аграрного, малоосвіченого та маломобільного суспільства до зурбанізованого, письменного й соціально мобільного.

Поява нових, «модернізаційних» – у прямому й переносному значенні – теорій викликала справжню революцію в дослідженні націоналізму. В українській історії ХХ століття їх започаткувала, водночас ставши найбільшим проривом модернізаційної школи, монографія Богдана Кравченка (1985). Працюючи в руслі тієї самої традиції, що й теоретики «модернізаційних» теорій, Кравченко показав, що слабкість українського руху на початку ХХ століття була пов'язана з недопредставленістю в стратегічних секторах політичного, економічного та культурного життя України. Советське керівництво впродовж 1920–1970-х років, з одного боку, змодернізувало українське суспільство, спричинивши появу української адміністративної еліти, технічної інтелігенції та інших соціальних груп, яких бракувало в ХІХ столітті, а з другого – шляхом терору й русифікації свідомо перешкоджало просуванню українців угору соціальною драбиною, тим самим сіючи зерно майбутнього українсько-російського національного конфлікту.

У постсоветській Україні нерідко чути скарги на соціальну упослідженість українців порівняно з росіянами. Але партії та групи, що є речниками таких поглядів, знаходять мало підтримки навіть серед національно свідомих українців. І річ не в тому, що така соціальна скривдженість є, мовляв, вигадкою. Соціологічні дослідження останніх років показують,

що, на жаль, це така правда: загалом українці в Україні поступаються росіянам за рівнем освіти й кваліфікованості, за часткою серед міського населення, ба навіть за такими показниками, як часто вони дивляться телевизор, слухають радіо чи читають газети¹. Оминаючи через брак місця питання про те, наскільки взагалі вираженим чи характерним для постсоветської України є власне українсько-російський конфлікт, зауважимо, що головне його вістря лежить радше в сфері культурній (питання державної мови чи кількості книжкової продукції, виданої українською мовою) та політичній (суперечності на осях Київ–Москва, Київ–Крим, чи між проросійськи налаштованими комуністами, з одного боку, та українськими національними демократами й націоналістами, з другого), ніж у соціальній.

Тому виглядає, що прогнози Богдана Кравченка про соціальне підґрунтя українсько-російського конфлікту не справдилися. Зрозуміло, що від праць, написаних у будь-якій галузі гуманітарних чи соціальних наук, наївно було би чекати точності в прогнозах. Передбачати соціальні процеси – це те саме, що грати в кінних перегонах чи в рулетку: ставки робити може кожен, виграють лише щасливці або ж махінатори. Але хиби Кравченкової книжки стали б очевидні, навіть якби за помахом чарівної палички Советському Союзові вдалося втриматися ще бодай десять років. Бо крах комуністичної системи лише унаочнив обґрунтованість іще раніше висловлюваних сумнівів щодо самого способу пояснювати націоналізм у соціально-економічних термінах.

Релігія модернізації не може похвалитися єдиним богом – вона «політеїстична». Кравченко покликається на різні авторитети. Але серед них найбільше співзвучна його аргументам одна з найпопулярніших у 1970–1980-х роках видозмін теорії «модернізації» – теорія «внутрішнього колоніалізму» Майкла Гехтера. Згідно з нею, імперський центр використовує свою політичну владу, щоб досягти економічних переваг над колоніями. Це призводить, серед іншого, до «культурного поділу праці» між панівною та пригнобленими націями: пред-

---

¹ Див.: Ian Bremmer. «The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine». *Europe-Asia Studies*, 1994, т. 46, № 2, с. 261–283.

ставники центру посідають у соціяльній піраміді вищі місця, люди з периферії мусять задовольнятися нижчими. Гехтер розробив свою теорію на прикладі так званої «кельтської торочки» Британської імперії; Кравченко ж трактує Україну як «внутрішню» або «європейську» колонію Росії.

Не будемо заходити в термінологічні суперечки довкола питання, чи справді Україна була колонією у складі Російської імперії та Советського Союзу (Кравченко, до речі, жодним словом про них не згадує, услід за Леніним приймаючи «колоніальний статус» України, як кажуть американці, *for granted*, тобто як даний наперед емпіричний факт, що не підлягає дискусії). У контексті нашого обговорення важливіше встановити, наскільки правомірною є інша теза – про «культурний поділ». Її прибічники рідко звертають увагу на випадки, коли підпорядковані нації можуть похвалитися кращими, ніж у панівних, соціально-економічними показниками: скажімо, каталонці в Іспанії змодернізовані набагато більше, ніж кастильці, а хорвати й словенці в Югославії мали кращі життєві стандарти, ніж серби. Якщо вірити статистиці, то в останні десятиліття існування Російської імперії росіяни за багатьма критеріями (величиною прибутку на одну особу, тривалістю життя тощо) поступалися не лише українцям, але й литовцям, естонцям, латвійцям, євреям, а за окремими показниками – навіть татарам і башкирам. Величезні прибутки, що надходили до Петербурга з окраїн, ішли на утримання бюрократичної та армійської еліти й дуже мало прислужилися подоланню господарської відсталости Росії. Такі самі тенденції існували в останні десятиліття ССРСР – не забуваймо принаймні, скільки місця в риторичі російської опозиції, що привела до влади Єльцина в горбачовські часи, належало аргументам про «упослідженість» самих росіян у Советському Союзі.

Кравченковій книжці якраз дуже бракує ширшого порівняльного контексту, виходу поза рамки суто українських реалій. Найближчим і найприроднішим прикладом для такого зіставлення є, очевидно, західне пограниччя колишньої Російської імперії та Советського Союзу – «від молдавнина до фіна», де модернізація суспільного й господарського життя багато в чому відрізнялася від змін у російському

етнічному центрі. Ба більше, в цій смузі варто розділяти дві великі зони: ті, які стали советськими до 1939 року, й ті, котрі було зсоветизовано після Другої світової війни. Україна (як і Білорусь) потрапляє зразу до обох цих зон, і для кожного, хто береться шукати залежності між змінами соціальних обставин і національної свідомості в Советському Союзі, в цьому і складність, і привабливість українського прикладу. Дивно, чому Богдан Кравченко не скористався з можливостей, які, сказати б, лежать «під рукою», і не брався порівняти динаміку українського націоналізму в цих двох відмінних зонах модернізації та советизації. Ця вада настільки очевидна, наскільки ж і малозрозуміла. (Зацікавленим читачам можна звернути увагу на дуже добру й незаслужено забуту статтю Ярослава Білінського «Приєднання Західної України та її вплив на політику і суспільство в Советській Україні», надруковану ще 1976 року².)

Можна припустити, що врахування західноукраїнського матеріалу дуже захитало би теоретичну конструкцію Кравченкової книжки. Бо цей регіон, і найперше Галичина, був і великою мірою досі залишається одним з найменш зурбанізованих і змодернізованих регіонів України. Карл Дойч, найперший і найвпливовіший «модернізаційний» теоретик націоналізму, пропонував уважати за мінімальний показник модернізації той стан суспільства, коли щонайменше 50 % його населення живуть у місті. Західна Україна, згідно з останнім советським (1989) переписом, і досі не переступила цього модернізаційного порога: тут у містах живе лише 47,1 % населення; вся Україна (але не українці), за підрахунками Богдана Кравченка, досягнула цього показника в середині 1960-х років, аж на десятиліття пізніше за Російську Федерацію. Парадокс полягає, однак, у тому, що саме цей найменш «змодернізований» і «соціально змобілізований» історичний регіон є водночас регіоном наймасовішого модерного українського націоналізму.

---

² Yaroslav Bilinsky. «The Incorporation of Western Ukraine and Its Impact on Politics and Society in Soviet Ukraine». *The Influence of East Europe on the USSR*. Roman Szporluk, ed. – New York, Washington, London, 1976, c. 180–228.

Галичина – це не єдина історична аномалія. Радше навпаки: чимало радикальних націоналізмів виникло саме в переважно аграрних регіонах. Північна Ірландія, Країна Басків, Корсика, Боснія та Герцеговина, Нагірний Карабах – ось лише невеликий список тих місць, які, кажучи словами Тома Наїрна, накладають на модернізаційні теорії «прокляття сільського життя» й показують обмеженість їхньої дії³.

Модернізаційні теорії можна критикувати з різних позицій. Вокер Конор, який довгі роки спеціалізується на критиці теорії «внутрішнього колоніалізму», найбільше дорікає їй прихильникам за невміння чи небажання оцінити емоційну глибину етно-національної ідентичності. Усуньте, пише він, економічну нерівність між націями або ж поміняйте місцями нації-«експлуататори» й «експлуатовані» нації – національний конфлікт усе одно залишиться⁴.

Приписати національним процесам економічні причини спокушає простий збіг історичних обставин: націоналізм як рух та ідеологія поширилися по європейському континенті вслід за переможним ходом промислової революції. Але, вчили ще римляни, *після* чогось іще не означає *внаслідок* чогось. На цю обставину звертав увагу один із «хрещених батьків» націоналізму, Карлтон Гейз: індустріальна революція, писав він, сама по собі не була ні націоналістичною, ні інтернаціоналістичною. Вона просто забезпечила вдосконалені засоби для поширення будь-яких ідей, а так уже сталося, що з усіх тих ідей національні виявилися найпривабливішими.

Українська історія – особливо ХХ століття – дає багатий матеріал для таких досліджень. Модернізація советської України підштовхнула водночас і національні, й інтернаціональні процеси. Масовий перехід із села в місто, поширення освіти, друкованої продукції могли сприяти поширенню і української, і неукраїнської ідей. Цієї множинності бракує в книжці Богдана Кравченка. Хоч-не-хоч він зво-

---

³ Див.: Tom Nairn. «The Curse of Rurality: Limits of Modernisation Theory». *The State of the Nation. Ernest Gellner and Theory of Nationalism*. A. H. John, ed. – Cambridge, 1998, с. 107–134.

⁴ Walker Connor. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. – Princeton, NJ, 1994, с. 153.

дить розмову до українсько-російського протистояння. При цьому виглядає так, що утверджуватися важко було лише українцям: їхніх діячів репресували, українських книжок не видавали достатніми накладками, а рух угору соціальною драбиною часто призводив до втрати національної ідентичності. Повз увагу дослідника проходить те, що й російська ідея – і зокрема, а може, й насамперед в Україні – наражалася на значні перешкоди. Щоправда, ці труднощі мали іншу природу, ніж ті, що їх зазнавали українці: їх зумовлювала криза російської ідентичності, її розчинення в ширшому імперському проєкті.

Починаючи від 1960-х років, коли заходила мова про здобутки «ленінської національної політики», в риториці кремлівських лідерів часто зустрічається формула про «нову історичну спільність – советський народ». За їхньою логікою, нова советська людина мала би розмовляти російською мовою. Але чи означало це, що советська ідентичність була лише новим імперським виданням російської національної ідеї? Чи, можливо, Москві йшлося про створення нової політичної нації на зразок «чехословацької» та «югославської»? Така формула не передбачала повного затирання етнічних відмінностей між українцями та росіянами, але зводила їх до рівня, скажімо, різниці між галушками й пельменями. Українці могли мовно русифікуватися, але ким вони ставали – «росіянами» чи «советськими людьми»? Росіяни могли масово переселятися в Україну, вступати в міжнаціональні шлюби тощо, але чи залишалося в них щось специфічно російське, окрім пельменів?

Одна з найбільших заслуг Кравченкової книжки – доведення тези, що втрата української мови в найзрусифікованіших районах України не вела до національної асиміляції українців, просто їхня українськість набирала інакших форм. Однак він не розглядає іншого боку питання: наскільки російськими за побутом, культурними традиціями тощо залишалися переселенці з Росії чи вихідці з мішаних сімей? Іще в 1980-х роках спостережливіші дослідники припускали, що в таких зіндустріялізованих і зрусифікованих регіонах, як Донбас, окрім української та російської ідентичностей мала би зустрічатися «малоросійська» та «советська». Соціологічні дослідження, проведені в 1990-х роках, підтверджують велику

популярність саме «советської» (а не російської) ідентичності у великих містах сходу і півдня України⁵.

Є підстави стверджувати, що в сучасній Україні головне протистояння відбувається не між «українською» та «російською» ідеями в їх чистому вигляді, а між різними варіантами українського проєкту – україномовного (українського етнічного), російськомовного (малоросійського), советського тощо. Таке припущення, щонайменше, має право на існування: адже в постсоветській Україні так і не виник сильний російський націоналізм; Наталя Вітренко пропонує у своїй книжці «Спасити Україну», а не Росію чи Советський Союз – і це на тлі великої популярності лівих настроїв і гостроти мовного питання.

Так чи інакше, «модернізаційні» теорії взагалі, а їхня пояснювальна сила стосовно українського матеріалу зокрема, потребують дуже критичного перегляду. В сучасних дослідженнях націоналізму означилась нова хвиля – відхід від соціально-економічних до культурологічно зорієнтованих інтерпретацій. Замість вивчати цифри та відсотки, що ілюструють розвиток «комунікативної мережі» націоналізму, більше уваги надають тому, що саме (історичні міти, національні символи тощо) через цю мережу поширюється і як його сприймають і трансформують ті, хто становить чи має становити «націю». На місце модерністських приходять постмодерністські (знову ж таки – і в прямому, і в переносному значеннях) інтерпретації. Так само, як за десятиліття тому інтелектуальною модою було дотримуватися «модернізаційних» теорій, тепер ознакою доброго тону стало їх ревізувати. Кожен серйозний дослідник, який у 1960–1980-х роках пропонував загальну теоретичну схему для описування націєтворчих процесів, зобов'язаний показати, як його схема працює чи не працює в 1990-х роках.

Від першого англomовного (1985) до першого україномовного (1997) видання цієї книжки минуло понад десять років. Якщо взяти на віру твердження декількох впливових західних істориків, що ХХ століття – «століття воєн і

---

⁵ Paul R. Pirie. «National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine». *Europe-Asia Studies*, 1996, т. 48, № 7, с. 1079–1104.

революцій» – закінчилося з падінням комуністичної системи в 1989–1991 роках, то ці два видання розділяє ціла історична доба. Так чи так, усі ми, хто пережив цей тектонічний зсув, стали якщо не розумніші, то принаймні досвідченіші. І тому все, що писалося в гуманітарних і соціальних дослідженнях (а особливо в тих, що стосуються України) до 1991 року, треба переглянути з перспективи нового досвіду. Стаття, розділ, бодай окремих параграф у книжці з роздумами на тему «Чому я (не) мав рації?» або «Як і чому я (видо)змінив свої погляди?» не принизять, а, навпаки, піднесуть кожного автора, який серйозно ставиться до свого дослідницького фаху. Принаймні Майкл Гехтер чесно відмовився від своєї теорії «внутрішнього колоніялізму», визнаючи, що її пояснювальна сила дуже обмежена⁶. Богдан Кравченко мовчить, і це виглядає досить дивно.

Зрештою, застарілість парадигми – не головна проблема його книжки. Парадигми приходять і відходять, і деколи, як писав Ернест Ренан у відомій лекції «Що таке нація?», єдиним способом зберегти свою правоту на майбутнє є здатність протистояти моді. Навіть якщо забрати з Кравченкової книжки всі теоретичні побудови та інтерпретації, залишиться багатий на факти й майстерно написаний наратив. Однак будь обережний, читачу, – *hic sunt leones!* Ось, наприклад, на сторінці 253 Богдан Кравченко пише про *консолідацію української нації* після приєднання Західної України. Місцеві бойки, лемки та гуцули перейняли раніше чужу для них назву «українець». Але процес консолідації Сходу і Заходу мав би бути двостороннім. І далі в тексті бачимо таке: «Подібний розвиток національної свідомости відбувався і в Східній Україні. У 60-х рр., під час своєї експедиції до низки українських сіл на Харківщині, на пограниччі з Росією, Л. Чижикова помітила, що люди, які раніше ототожнювали себе з “хохлами”, на кінець десятиліття стали називати себе українцями».

---

⁶ Michael Hechter, Debra Friedman, and Malka Appelbaum. «A Theory of Ethnic Collective Action». *International Migration Review*, 16, № 2 (Summer 1982), с. 412–434. Цитую за: Walker Connor. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, с. 74.

Розгортаємо цитовану статтю⁷. Дослідниця пише, що а) для багатьох жителів українсько-російського пограниччя не має великого значення, як себе називати – українцями чи росіянами; б) декому з них важко відповісти, до якої національності вони належать; в) у минулому росіяни називали українців хохлами, а українці росіян – кацапами, москалями (термін «хохол», поспішає додати вона, не мав образливого значення); і г) в досліджуваному регіоні побутувала й досі трапляється самоназва «перевертні» – так називають себе ті, хто не вважає себе ані росіянином, ані українцем. І ніде – ніде! – немає згадки про те, що місцеві українці перестали називати себе хохлами й відтепер звать себе українцями.

Насправді дослідження Чижикової говорять про щось цілком інше. Приблизно до кінця 1950-х років українці та росіяни на пограниччі були досить закритими й стабільними етнічними групами, що рідко перемішувалися. Але в післявоєнні роки затирання етнічних відмінностей посилилося, зокрема – побільшало змішаних шлюбів. Обидві етнічні групи й далі зберігали свою окремішність, однак дедалі частішали випадки нестійкого, невпевненого означування національної належності. Чижикова пояснює це процесами прискореної інтеграції населення, але де тут, цікаво, свідчення про повоєнну *інтеграцію української нації* під впливом приєднання Західної України?

Може склалася враження, що лавина нових інтерпретацій та фактів іще не могла захопити автора книжки в той час, коли він готував перше видання. Зрештою, як казав один колись усіма шанований класик, особу слід оцінювати з огляду не на те, що вона не дала, а на те, що вона дала, порівняно із сучасниками. Не применшуючи заслуг Богдана Кравченка в запровадженні «модернізаційної» парадигми, спробуємо, однак, показати, що навіть іще 1985 року він міг би бути чутливішим до голосів, які підважували його інтерпретації.

Майкл Гехтер зрікся своєї теорії ще 1982 року. Декілька статей про «советський народ» – із особливим наголосом на

---

⁷ Л. Н. Чижикова. *Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX века)*. – Москва, 1988, с. 47–62.

українському прикладі – з'явилося на межі 1970–1980-х років. Дискусія про характер московської політики щодо України (русифікація чи малоросіянізація?) відбулася в 1977–1978 роках. Ярослав Білінський опублікував статтю про впливи Західної України 1976 року. Кожну зі згаданих статей можна – і треба – було принаймні фрагментарно обговорити вже в першому виданні книжки. Але навіть у другому марно шукати бодай бібліографічної згадки про них.

У книжці Богдана Кравченка майже немає й слів «здається», «можливо», «можна припустити», «існує й інша думка» – ніби в підручнику з історичного матеріалізму за старих добрих советських часів. Сумнів і самоіронія авторові невідомі. Всі факти пасують один до одного, вони укладаються в певну схему, схему піддано інтерпретації – і маємо готову, знану наперед теорію. Такий спосіб писання (і думання) якимось не дуже відповідає настроєві ХХ століття, коли навіть «цариця наук» математика втратила свою визначеність.

Тези до дискусії про УПА

Ці тези з'явилися через те, що восени 2003 року Юрій Шухевич, колишній політв'язень і син головнокомандувача Української повстанської армії, викликав мене на дискусію з приводу історії УПА. Дискусія планувалась, але так і не відбулася – з причин, які через брак місця тут не обговорюватиму (зацікавлені можуть подивитися «Львівську газету» за жовтень – грудень 2003 року)¹. Я, однак, залишив за собою право виступити окремо, вважаючи, що вся ця історія має вийти поза рамки особистих ресентиментів між Шухевичем та Грицаком і набрати публічного характеру: справа надто серйозна, аби полишати її просто так, недомовленою. На початку січня я розіслав свої тези до дискусії друзям і колегам із України та з-поза неї для коментарів і критики². Назагал відгуки були позитивні, подеколи навіть ентузіастичні, але дехто з моїх критиків порадив дати цим тезам трохи «відлежатися», і я радо зробив це, розуміючи, що в таких справах поспіх може принести більше шкоди, ніж користі.

Тепер, коли офіційно розпочалася президентська виборча кампанія, саме час їх оприлюднити. Не треба бути великим пророком, щоби передбачити: у виборчій боротьбі тема українського націоналізму раз по раз виходитиме на перший план. Звернення до цієї теми є вигідним засобом творення образу

---

¹ <http://gazeta.quintagroup.com//www/2003/11/13/ Newspaper Article. 2003-11-12.1459>: <http://portal.lviv.ua/news/2003/12/01/165521.html>.

² Користуючись нагодою, хочу подякувати Богумілі Бердиховській, Костеві Бондаренку, Олі Гнатюк, о. Борисові Гудзяку, Олені Джеджорі, Орестові Друлю, Леоніду Зашкільнякові, Мирославу Мариновичу, Ігореві Підкові, Олесеві Пограничому, Філіпові Теру, Іванові-Павлу Химці за їхні коментарі та критику. Зрозуміло, що ніхто з них не несе відповідальності за ці тези.

двох Україн: тієї, де українському націоналізмові поклоняються та вірять, і тієї, де його ненавидять і бояться. Її використовували й використовуватимуть найперше як карту, котрою влада прагне побити опозицію (згадаймо донецькі події та справу з антисемітськими публікаціями в «Сільських вістях»). Таким робом влада хоче представити себе як єдиного гаранта спокою та стабільності в Україні, що однаково може втримувати і «націоналістичний Захід», і «ненаціоналістичний Схід». Насправді ж так не є, бо за останні роки в Україні виразно окреслилися тенденції до зближення позицій різних регіонів і мовних груп щодо підставових питань свого життя. Сходу й Півдня України вже не відстрашують ані український прапор, ані український гімн, а рівень підтримки державної незалежності повернувся до показника грудневого референдуму 1991 року – з причин цілком прагматичних. Український «Схід» та український «Захід» можуть тепер дійти згоди щодо значно більшої кількості питань, аніж під час президентських виборів 1994 року. І там, і там усім набридла корумпована й малоефективна влада; всі хочуть гідного та спокійного життя в Україні для себе та своїх дітей.

Але поле для компромісу часто закінчується там і тоді, де й коли постає питання про історію та історичну пам'ять. Хоча й тут є невеликі острівці згоди: позитивне ставлення до козацтва чи негативне – до Сталіна. Найбільші незгоди помітно в оцінках подій Другої світової війни, а головним каменем спотикання є ставлення до Української повстанської армії. Недарма Степан Бандера замикає трійку найнепопулярніших історичних осіб в Україні, після Іосіфа Сталіна й Міхаїла Горбачова.

Прогрес історичної науки не завжди узгоджується з політичними інтересами. Як писав у знаменитій сорбонській лекції «Що таке нація?» (1882) Ернест Ренан, «забуття, а то й неправильне розуміння історії є основою буття нації. Тому розвиток історичної науки часто становить загрозу для принципу національності»³. Він наводив приклади, як у Франції «зручно» трактують Варфоломіївську ніч, у США – недав-

---

³ Цит. за: *Becoming National. A Reader*. Geoff Eley and Ronald G. Suny, eds. – New York, Oxford, 1996, с. 45.

ню громадянську війну. Падіння комунізму та відродження нових держав неминуче ведуть до спроб витворити «зручну історію»: візьмімо бодай ренесанс культу Сталіна у післякомуністичній Росії. Проте є події, забути які не так легко: згадаймо відому *Historikerstreit* у Німеччині, польські дискусії щодо Єдвабного або минулорічну українсько-польську дискусію про Волинь. Тому не лише забування, але й проблематизація історії є неминучою умовою розвитку кожного суспільства.

Проблема УПА – одна з історичних мін, підкладених під наше суспільство. Вона збуджує не лише протистояння між советською та національною (в багатьох випадках – націоналістичною) історіографіями, але й гострий конфлікт між трьома відлами в українському націоналістичному русі: бандерівцями, мельниківцями та двійкарями. Після краху комунізму ці суперечки перенеслися в Україну, й історики кожного з названих напрямків представляють свою, дуже партійну версію минулих подій. Гостроти дискусії додає політичний вимір, найперше – вимоги зрівняти статуси ветеранів Великої Вітчизняної війни та ветеранів УПА й потреба розвивати добросусідські відносини з країнами, де історична пам'ять про УПА, м'яко кажучи, не найкраща.

Але історія тоді і є наукою, коли не підлягає диктатові політики. До чести української історіографії треба сказати, що за останні роки в нас з'явилося декілька добрих та об'єктивних праць. Висловлені нижче тези великою мірою якраз і спираються на дослідження істориків так званого поміркованого напрямку, в тому числі й талановитого, але вже, на жаль, покійного молодого львівського дослідника Юрія Киричука. У вступі до останньої монографії, виданої посмертно 2003 року, він нагадував, що «гірка правда є завжди дорожчою за солодку брехню»⁴.

Ці слова можуть правити за мото для всієї дискусії про УПА, і мені не залишилося би нічого іншого, як під ними підписатися. Однак три обставини змушують мене рухатися далі. По-перше, праці українських істориків оприявнюють

---

⁴ Юрій Киричук. *Український національний рух 40–50-х років 20 століття: ідеологія та практика*. – Львів, 2003, с. 31.

надто вузьку дослідницьку перспективу, розглядаючи історію УПА майже винятково в українському контексті⁵. Щоби створити повноцінну історію, треба вийти поза нього: найперше, хоча й не тільки, поглянути на історію українського повстанського руху як на один із важливих епізодів в історії тієї глибокої суспільної, культурної та політичної трансформації, котру пережили Східна й Центральна Європа в 1848–1953 роках.

Така перспектива дає змогу точніше сформулювати питання, на які треба шукати відповідей, перш ніж почати пошуки нових документів, котрі, зауважмо, часто подають дуже суперечливу, а інколи ненадійну інформацію.

По-друге, і західну, й східну історіографію Другої світової війни написано з перспективи Великої трійки – коаліції держав, які виграли цю війну: Великої Британії, США та СРСР. Тому правильність чи помилковість тих чи тих рішень усіх протиборчих сторін оцінюється за тим, наскільки вони сприяли чи перешкоджали кінцевому результату. Кожен добрий історик скаже вам, що такий підхід грішить телеологією, коли опис подій підводять під заздалегідь відомий результат. Заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій. Скажімо, як виглядала б історія українського повстанського руху, якби війну виграла Німеччина та її союзники? За версією, яку поширював нацистський окупаційний режим в Україні, УПА була на службі «кремлівських жидів» і «кровожерного Сталіна» й воювала проти більшовизму лише так, «заради годиться»⁶. Чи готовий був би постнацистський німецький уряд визнати її як «учасника війни»?

На противагу до телеологічної перспективи, варто наголосити, що ні 1939, ні 1943 року ще зовсім не було ясно, чим таки закінчиться війна. Що більше, її учасники нерідко ухвалювали рішення, не маючи досить інформації, а то й навіть не розуміючи, про що, власне, йдеться противникові.

---

⁵ Таку перспективу продемонстрували майже всі учасники недавньої дискусії про УПА в журналі «Сучасність» (2001, № 2).

⁶ Див. текст німецької листівки від червня 1943 року, цитований у книжці: Володимир Косик. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993, с. 615.

Вони розпочали війну, плакаючи певні ілюзії (у тому числі на її швидке закінчення), вели її навмання, недооцінювали роль позамілітарних чинників тощо. Це головна теза книжки Габріеля Колка «Століття війни: політика, конфлікти від 1914 року»⁷, котрій значною мірою завдячую формування власної позиції щодо історії УПА.

По-третє, в останні роки мені професійно випало збирати спогади про війну, що їх залишили по собі цілком звичайні люди, й працювати з ними. Вони подають людський, а тому переконливіший вимір цих подій, дуже відмінний від тих героїчно-партійних версій, котрими намагалися індоктринувати своїх читачів советська та націоналістична історіографія. Найважливішою наукою з цієї живої історії особисто для мене є те, що жителі окупованої нацистами України – байдуже, яких політичних орієнтацій чи в яких зонах окупації – всюди однаково приймали раціональні рішення, продиктовані головним бажанням: вижити, і вижити за будь-яких обставин. Поява Української повстанської армії була, власне, наслідком раціонального рішення певної частини українського населення, котре опинилося на Західній Україні в момент найгострішого протистояння, про те, що всі можливості виживання поза збройним опором уже вичерпано. Якби такі обставини спіткали мешканців інших регіонів України, цілком могло би статися, що Українська повстанська армія постала би на Чернігівщині чи на Донбасі. Але не забігатиму наперед із висновками, а перейду до викладу тез.

1. За відправну точку для дискусії можна взяти сумну статистику гуманітарних втрат України: від початку Першої світової війни й до кінця Другої – тобто від 1914 по 1945 рік – на українських землях загинули кожен другий чоловік і кожна четверта жінка⁸. Демографи стверджують, що жоден інший

---

⁷ Gabriel Kolko. *Century of War: Politics, Conflicts, and Society since 1914*. – New York, 1994. (Див. рецензію Тараса Курила на цю книжку: *Україна модерна*, 1999–2000, ч. 4–5, с. 498–502.)

⁸ Bohdan Krawchenko. «The Man-Maid Famine of 1932–1933 and Collectivization in Soviet Ukraine». *Famine in Ukraine 1932–1933*. R. Serbyn and B. Krawchenko, eds. – Edmonton, 1986, с. 27–43.

європейський народ, за винятком хіба що євреїв, не зазнав у ХХ столітті таких тяжких біологічних втрат, як українці⁹. В сучасних теоретичних працях про націоналізм можна натрапити на тезу, що величезна кількість жертв, яких зазнали народи у ХХ столітті, відображає непереборне та масове прагнення громадян не так убивати інших, як самим помирати за батьківщину¹⁰. Статистика українських жертв засвідчує цілком протилежне: абсолютна більшість *гинула не за власним вибором, а з жорстокого примусу та насильства*. І насправді, якби їм надали такий вибір, то всі вони вибрали би життя для себе та своїх родин.

Вони зробили би це передусім із цілком природного інстинкту самозбереження. Але також і тому, що їхньої батьківщини (у вузькому, політичному значенні цього терміна) ще не існувало. Військові та політичні режими, котрі контролювали українські землі в ХХ столітті, важко було назвати своїми. Щонайбільше до них можна було пристосовуватися, але тяжко було відчувати до них емоційну прив'язаність – надто коли йшлося про те, щоби жертвувати заради них життям. А від розуміння потреби національної держави більшість українців (на початку століття, зазначмо, то були переважно селяни) взагалі була далека. Час від часу українське село могло солідаризуватися з котримось із політичних рухів у місті, але назагал ставилося до них із недовірою та пересторогою, бо підозрювало – і небезпідставно, – що ці рухи хочуть скористатися селянами заради власних інтересів, мало що даючи взамін. Це, зрештою, стосувалося мешканців не тільки українського села, але й села російського, литовського, навіть почасти й польського, а також жителів єврейських містечок, та й узагалі всіх тих спільнот, що їх історики називають «традиційними суспільствами».

Відчуття, що власна держава може стати гарантом виживання, а тому задля добра свого та добра своєї родини треба спромогтися на ризик і навіть на самопожертву, прийшло по-

---

⁹ Piotr Ebelhardt. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa, 1994, с. 184.

¹⁰ Benedict Anderson. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, New York, 1991, с. 7.

ступово, під впливом двох світових воєн. Це у свій спосіб передає драматичність українського випадку, коли перехід «із селян у націю» відбувався в перебігу воєн і революцій, а серед головних інструментів будування модерного суспільства було насильство. Визнання цього факту має вирішальне значення для розуміння української історії ХХ століття взагалі, а для постання та діяльності УПА зокрема.

2. До розміру українських втрат близькі лише втрати населення на території сучасної Польщі та Білорусі. Географія найбільших демографічних втрат опукло показує, що саме землі, де мешкали українці, білоруси, поляки, були основним мілітарним театром Другої світової війни. Це була територія, що віддавна перебувала в центрі великої геополітичної євразійської гри. І тут водночас розгорталося декілька воєн: oprіч і поряд із російсько-німецьким (1914–1918) і советсько-нацистським (1939–1945) протистояннями відбувалося національне самовизначення народів, що жили між Балтійським і Чорним морями, тривали міжнаціональні війни меншого масштабу (як-от українсько-польський конфлікт чи повоєнні етнічні чистки); всередині кожного національного руху точилися свої малі громадянські війни (конфлікт між Скоропадським та урядом УНР у 1918 році та між бульбашівцями, мельниківцями, бандерівцями в 1941–1944 роках), і, нарешті, велика селянська «зелена» війна (прикладами цього є чи не найбільша в історії ХХ століття селянська війна на півдні України («махновщина»), масовий опір сталінській колективізації в 1930 році та почасти (але лише почасти!) волинський конфлікт у 1943 році).

Жоден інший випадок під час Другої світової війни не мав такого складного переплетення всіх цих конфліктів, як український. У польському та російському випадках майже не було ні власної селянської, ні власної громадянської війни (приклад армії Власова через її незначущість можна впевнено зігнувати, а польський конфлікт між лондонським еміграційним урядом і місцевими комуністами розгорнувся на повну силу аж після закінчення війни). Російською специфікою було ще й те, що більшість російських етнічних земель не перебували під окупацією, а тому тут не набули такого масового масштабу її два неминучі супутники: колаборація

та партизанський рух. У білоруському випадку, на відміну від українського, значно слабшим був національний рух і сильнішою червона партизанка.

У кожному разі, переплетення одразу декількох конфліктів дуже ускладнювало та звужувало українцям шанси на виживання. Солідарність тільки з однією стороною не могла бути гарантом безпеки, навіть у випадку її позірної перемоги: завжди залишалося ще декілька інших, вороже налаштованих сторін, які довго не складали зброю та могли тримати під контролем певні території. Українцям за цих умов доводилося виявляти подиву гідну здатність вигадливості, аби щоразу пристосуватися до нових обставин. Вони мушили перепробувати різні варіанти: від колаборації до опору. А більшість воліла вичікувати, не виявляючи відверто лояльності до жодної зі сторін. І це могло бути найраціональнішою за цих умов тактикою – як-от, скажімо, в такому епізоді кінця війни, розповідь про який я чув від старших галичан: уночі до хати входить загін озброєних мужчин у маскувальних халатах без жодних розпізнавальних знаків, ватажок проголошує на порозі: «Слава Україні!» – і господар, відповідаючи чи ігноруючи привітання, важить долю всієї своєї родини: ану ж бо гості – перебрані енкаведисти чи польські бойовики!

3. На вибір тактики виживання мільйонів мешканців Пограниччя дуже істотно впливав досвід Першої світової війни. Мало сказати, що Друга світова війна була породженням і продовженням Першої, бажанням тих, хто програв у 1914–1918 роках, виграти в 1939–1945-му. Справа була ще й у тому, що багато з тих, хто мав сорок і більше років, пам'ятали Першу світову війну як недавню подію. І Сталін, і Гітлер, і Черчил, і Броз Тито, і Андрій Мельник та багато інших були солдатами, офіцерами, командувачами фронтів чи навіть міністрами в часи Першої світової війни. Її досвід був відправною точкою, відштовхуючись від якої, вони ухвалювали рішення, вигадували способи виживання, плекали надії чи бодай ілюзії.

Ось декілька українських прикладів:

– ставлення Гітлера до українців, окрім расових упереджень, зумовлював досвід німецької окупації України в 1918–

1919 роках. (У Гітлера склалося враження, що українці – ненадійні союзники, схильні до більшовизму, а тому навіть про білорусів він мав кращу думку, ніж про українців¹¹);

– у ставленні Сталіна до українців і до українського питання певну роль відіграли його спогади про події громадянської війни в Україні в 1918–1920 роках, коли більшовикам довелося відступати звідти під тиском повсталого селянства. Цей досвід повторився на початку 1930 року, коли Україна й українські селяни виявили найбільший, порівняно з рештою советських територій та народів, опір колективізації. Факт, що Україна дуже швидко піддалася німцям улітку-восени 1941 року, а також розгортання українського повстанського руху зміцнювали враження Сталіна з 1918–1930-х років, що українці – народ ненадійний і зрадливий, а тому вони вимагають «окремого» трактування;

– багато українців вітали німецьку армію влітку 1941 року, бо сподівалися повторення ситуації 1918 року. Тоді прихід німецької кайзерівської армії перетворив Україну на деякий час на оазу стабільності й спокою, порівняно зі збільшовиченою Росією (хоч як це дивно, сподівання на німців разом із українцями поділяли влітку 1941 року й багато євреїв, котрі вважали відомості про антисемітизм Гітлера вигадкою советської пропаганди)¹²;

– в українському національному русі зв'язок із визвольними змаганнями 1917–1920 років відобразився на виборі вже самої назви для армії. Назва «Українська повстанська армія» прямо відсилала до партизанських частин Української Народної Республіки 1921 року. Щоб наголосити ідейну єдність збройної боротьби українців у 1918–1920 та 1940-х роках, головнокомандувач УПА Роман Шухевич обрав собі за псевдо прізвище одного з командирів тих партизанських загонів – поета Грицька Чупринки, якого більшовики захопили в полон і розстріляли 28 серпня 1921 року;

– окрім того, над усім українським рухом тяжіли, ніби страшний жупел, спогади про анархію 1919 року, котра охо-

---

¹¹ *Hitler's Secret Conversations 1941–1944*. With an introductory essay on The Mind of Adolf Hitler by H. R. Trevor-Roper. – New York, 1953, с. 92.

¹² Н. В. Коржавин. «В соблазнах кровавой эпохи». *Новый мир*, 1992, № 7, с. 159.

пила Україну після відступу німецьких військ і призвела до появи численних самозваних отаманів і батьків, чії дії розколювали національний фронт проти спільного ворога. Страх лідерів УПА перед повторенням цієї анархії, що її вони самі називали «атаманією», великою мірою диктував проводіві національного руху потребу якнайшвидше взятися до створення власної армії – у формі Української повстанської армії, а чи Дивізії СС «Галичина», яка могла би перебрати контроль над українськими землями після відступу німецьких військ;

– до того ж майже всі українські націоналістичні лідери, незалежно від партійної належності, поділяли ілюзію, що кінець Другої світової війни розвиватиметься за сценарієм Першої: обидва головні учасники, Сталін і Гітлер, знесилять один одного, а долю українських земель вирішуватимуть – як це у 1918–1923 роках робила Антанта – західні союзники: Велика Британія та США. За таких умов на території Західної України знову, як у 1918–1919 роках, дійде до українсько-польської війни. А тому, вважали вони, треба діяти на випередження й максимально ослабити «польський елемент», заки дійде до вирішальної сутички.

4. Кожне порівняння хибує. Це стосується також і зіставлень Другої світової війни з Першою. Розрахунки всіх учасників конфлікту, що в Другій світовій війні можуть повторитися окремі ситуації з Першої, переважно виявилися безпідставними. Бо, крім багатьох спільних рис, Друга світова війна мала свої ні з чим не порівнянні особливості. З військово-технічного погляду, Друга світова війна велась із застосуванням нової зброї та нових технологій – головно танків і літаків – у небачених раніше масштабах. Це, серед іншого, унеможливило появу масових селянських армій, здебільшого погано озброєних. До того ж партизанські дії на відкритій місцевості, як-от у 1918–1920 роках на Південній і Східній Україні, втрачали сенс. Єдиний виняток становили ліси та гори, де проти партизанів не можна було ефективно застосувати ні танки, ані літаки. Лісова партизанка була дуже успішною формою боротьби: знешкодження партизанського загону потребувало, за різними підрахунками, 10–15-разової переваги в живій силі. Тому тільки на Волині та Поліссі можна було чинити опір будь-якому противникові (найближчі

аналогії тут – Білорусь, Балкани та Піренеї). Те, що цим географічним чинником водночас намагалися скористатись одразу декілька партизанських формувань: українських, польських, советських, – перетворювало Волинь і Полісся на особливо вибухонебезпечний район (меншою мірою це стосувалося Карпат, зокрема тому, що в боротьбі УПА із советськими частинами тут бракувало третьої сили).

По-друге, треба брати до уваги й зміни в соціяльній структурі населення. Після насильницької колективізації та голодомору в советській Україні майже зникла фігура селянина-землевласника, котрий був головною соціальною опорою національної та селянської революції. Завдяки швидкій індустріялізації та культурній революції значна частина населення оселилася в містах і засимілювалась у російську культуру. Українського суспільства під польською владою всі ці зміни не зачепили; як і до 1914 року, воно залишалося переважно сільським і зберігало традиційну культуру, а національна свідомість перед війною тут дуже поширилася. Відмінності між Західною та Східною Україною перешкоджали націоналістичному підпіллю надати своїй діяльності всеукраїнського масштабу, а водночас вимагали переглянути політичну програму. Зокрема, вони перекреслювали надії на *всенациональну* революцію, що їх плекали лідери радикального крила націоналістичного руху перед початком війни.

Нарешті, щоби зрозуміти кардинальну різницю між Першою та Другою світовими війнами, треба брати до уваги появу нового покоління, яке народилося на початку ХХ століття. Воно виросло в умовах перманентного політичного насильства й економічної кризи¹³. Попри відмінності в ідеології, молоді советські комуністи, німецькі нацисти й українські

---

¹³ На цю тему див. збірку про роль поколінь в європейській історії: *The Youth Revolution. The Conflict of Generations in Modern History*. Ed. and with an introduction of Anthony Esler. – Lexington, MA, Toronto, London, 1974, особливо вміщену в ній статтю про «нацистське покоління» Німеччини (с. 82–104). Для українського випадку досі неперевершеною залишається стаття Зенона Пеленського «Між двома конечностями. Причинок до соціології українського національно-визвольного руху в Західній Україні між обома світовими війнами», надрукована у збірнику *Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974.

націоналісти мали багато спільного: всі вони були діти своєї епохи. Відкидання моралі, заперечення демократії, ксенофобія до «ворожих» класів чи націй, волюнтаризм і тяжіння до екстремального радикалізму стали головними рисами їхнього колективного портрета. В українському національному русі такі тенденції, хоча й існували задовго перед Першою світовою війною, не домінували: до екстремізму він повернувся пізніше від польського націоналізму чи російського революційного руху, в 1920–1930-х роках, і це надало суттєві в українському таборі характеру конфлікту поколінь: значною мірою то було протистояння старших «кабінетних» націоналістів і націонал-демократів, що звикли мислити в категоріях передвоєнних демократій і зверталися до свого досвіду Першої світової війни, та «молодих вовків», не обтяжених ні одним, ні другим і готових писати все «з нового аркуша».

5. Засадничо відмінний характер Другої світової війни можна підсумувати однією короткою формулою: це була війна на тотальне винищення. Ні Гітлерові, ні Сталінові не йшлося про те, щоби знесилити супротивника і змусити його підписати не вигідний мирний договір: обидва прагнули знищити ворога вщент. Терор і насильство мали не вибірковий, а масовий характер, і годі було сподіватися уникнути їх раціональними діями. Жертвою міг стати кожен і будь-якої миті. Найкращою ілюстрацією тут може бути картинка з часів першої советської окупації Західної України та Західної Білорусі: зустріч на німецько-советському кордоні двох поїздів, ущерть наповнених євреями; одні тікають на Захід від Сталіна, інші – на Схід від Гітлера, і всі силкуються переконати пасажирів іншого поїзда, що ті роблять фатальну помилку, їдучи туди, звідки вони щойно приїхали, – бо там чекає певна загибель.

В українському випадку треба наголосити докорінну різницю в статистиці жертв у Західній і Східній Україні. У Західній Україні відповідальність за левову частку демографічних утрат несе советський режим. Натомість німецька окупація в Галичині була порівняно «м'якша». Є приголомшливі, проте достовірні підрахунки відомого американського історика польсько-єврейського походження Яна Гроса: у 1939–1941 роках кількість репресованих осіб серед населення Галичини та Волині втрое-вчетверо

перевищувала кількість жертв на польській території, яку окупували німці¹⁴. Зрозуміло, що за умов, коли галичани мали вибір, вони воліли Гітлера, а не Сталіна. Ситуація «наддніпрянців» була цілком інакша: те, що виробляли німці в Райхскомісаріяті в Україна, перевершувало витівки советської влади. Тому по перших місяцях німецької окупації вони вже були готові на повернення Сталіна. Треба принципово наголосити, що й «наддністрияни», і «наддніпряни» робили засадничо один і той самий раціональний вибір, от тільки його умови були геть різні, десь як у пасажирів двох єврейських поїздів на німецько-советському кордоні.

6. Теоретично колаборування з кожним окупантом залишало найбільший шанс вижити. Колаборація є неодмінним супутником кожної війни. У роки Другої світової, з огляду на «тотальний» її характер, вона набрала небачених раніше масштабів. Однак міру дозволеної колаборації найчастіше вибирало не населення окупованої території, а сам окупаційний режим. Колаборація набула масових форм там, де окупаційний режим був найм'якший, як-от у Франції («режим Віші»). Цілком іншою була ситуація на східних окупованих територіях: тут допущення представників місцевого населення до участі в окупаційній адміністрації було дуже обмеженим.

Для українців ситуація була неясна, оскільки в окупаційній політиці нацистів щодо українських земель боролися дві лінії: одна передбачала широке залучення місцевого неросійського населення до влади, щоби забезпечити його лояльність і підірвати силу Росії на західному пограниччі (лінія міністра окупованих територій Розенберга, до речі, частково зреалізована в Білорусі), друга зводила цю можливість до мінімуму й стояла на застосуванні до українців найбрутальніших репресій (лінія райхскомісара Ериха Коха). У загальному балансі перемагала лінія Коха над лінією Розенберга; проте на окремих територіях, як-от у Галичині

---

¹⁴ Jan T. Gross. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. – Princeton, New Jersey, 1988, с. 226–229, 234–235. У недавньому другому виданні своєї книжки Ян Грос дещо переглянув цю статистику, але в цілому не змінив загального висновку.

(котра, не забуваймо, формально не вважалася окупованою, бо належала до Райху), українців активно запрошували до колаборації й навіть трактували їх упривілейовано порівняно з місцевими поляками.

До того ж лінія, котра відмежовувала колаборацію від спротиву, нерідко була тонка й розмита. Колаборація та спротив могли миритися між собою (праця в окупаційній адміністрації вдень і слухання «ворожих» радіостанцій уночі) або навіть переходити одне в інше, що й сталося з українським націоналістичним рухом під німецькою окупацією, коли виявилось, що німці не мають наміру зреалізувати ідею української самостійної держави. А за певних обставин лише збройний спротив – особливо коли виникала пряма загроза життю – міг давати найбільший шанс на виживання.

Вибір колаборації чи спротиву стосувався передовсім найактивнішої та найосвіченішої частини українців, котра з природи своєї виконувала роль української еліти й мусила найперша шукати способів співжиття з окупантом. Тим часом більшість українського населення просто вичікувала, застосовуючи раціональну тактику «моя хата скраю». Її симпатії чи антипатії разюче та різко змінювалися, залежно від становища на фронті й подій у тилу. Водночас зберігалася досить стабільна тенденція до автаркії – самоізолюваності, наскільки це було можливо, від обох протидіючих сторін.

У кожному разі, до зими 1941–1942 року на окупованій німцями території України майже не було збройного спротиву чи партизанської боротьби. Твориво Москви, червоні партизанські загони, спочатку не мали підтримки від місцевого населення – і через їхню комуністичну ідеологію, і через небажання українців ризикувати життям під німецькою окупацією. Ситуація змінюється в 1942–1943 роках, коли населення Райхскомісаріату України встигло пізнати справжній характер німецького окупаційного режиму, а ще більше – коли стало зрозуміло, що лінія фронту знову почне відсуватися на Захід і що в Україну може повернутися советська влада; відтоді українці починають надавати комуністичному підпіллю обмежену підтримку.

А тут іще й советська «шептана» пропаганда свідомо ширила чутки, що новий комуністичний режим буде м'якший

від довоєнного. Коротка поновна советська окупація східних українських територій (під час невдалої Харківської операції) показала, що насправді сподівання на зміну советського режиму безпідставні. Це спричинило новий зсув у масовій свідомості: надії на те, що Україну окупує англосакські союзники (як це влітку 1919 року зробила Антанта; влітку 1943 року союзники вже висадилися на півдні Італії). Окрім того, зростає популярність гасел українських націоналістів: спокій запанує лише тоді, коли Україна належатиме сама собі. Німецькі та советські спецслужби фіксували поширення таких настроїв навіть у південних і східних областях України – хоча більшість населення й уважала цей лозунг, попри його привабливість, малореальним, із огляду на воєнні обставини.

7. Ідея активного збройного спротиву лише тоді ставала популярна, коли решту можливостей було вичерпано (не беремо тут до уваги комуністичне підпілля, котре мало всі ознаки руху, що його зорганізували «згори» советські органи). Цю перспективу обов'язково треба враховувати, коли заходить мова про створення Української повстанської армії. Загальнопоширена версія історії УПА стверджує, що її початки сягають 14 жовтня 1942 року. Насправді, з історичного погляду, в цьому датуванні сенсу не більше, ніж у вшануванні Дня Советської армії 23 лютого 1918 року. В обох випадках дати народження нової армії вибрано значно пізніше задля створення «героїчної» версії історії. Доказ існування в жовтні бандерівських збройних загонів під проводом Сергія Качинського, з яких нібито пізніше постала УПА, вперше з'явився аж у Постанові УГВР від 30 травня 1947 року, тобто на п'ять років пізніше. Найпевніше, ці загони не були жодною армією, бо до грудня 1942 року не було ніяких воєнних, а до лютого 1943 року – політичних указів ОУН-б щодо переходу до збройної боротьби. Вибір дати 14 жовтня, з одного боку, давав можливість пов'язати постання УПА зі столітніми традиціями української збройної боротьби (на цей день припадає свято Покрови Божої Матері, котру вважали покровителькою козацького війська), з другого – створювало враження, що бандерівська Організація почала збройну боротьбу проти німців іще до того, як у листопаді 1942 року західні союзники висадилися в Північній Африці, а Паулюсова армія потрапила в ото-

чення під Сталінградом. Відсування дати виникнення УПА на 1941 або 1942 роки мало створити враження, що українське націоналістичне підпілля зразу стояло в авангарді боротьби проти фашизму, ще задовго до того, як стало зрозуміло, що німці цю війну програють.

Перші повстанські загони виникли ранньої весни 1943 року й, правдоподібно, без підтримки центрального проводу ОУН-б, який явно відставав від розвитку подій. Бандерівське керівництво тоді ще виношувало романтичну концепцію «національно-визвольної революції», а не партизанської боротьби. «Не партизанка сотень, чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонових українських мас – наш шлях», – писала ОУН-б влітку 1942 року. Націоналісти-бандерівці закликали українців вичікувати й берегти сили для критичного моменту, котрий, як уважалося, ще не настав.

Перші озброєні загони самооборони постали з ініціативи місцевих бандерівців «знизу» внаслідок того, що прихід на територію Волині червоних партизанських військ та їхні провокації робили українські села беззахисними жертвами відплатних німецьких акцій. Постаła нагальна потреба захистити місцевих українців. У двозначній ситуації опинилися загони місцевої української поліції: вони мусили брати участь в антиукраїнських каральних акціях. Зрозуміло, що повертати зброю проти своїх співвітчизників вони не хотіли й воліли йти «в ліс», аби не підкорятися німецьким наказам. Тодішні обставини добре передає лист одного з місцевих бандерівців, Василя Макара, написаний у серпні 1943 року:

Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах ми мусили розгорнути, і це не було зарано, як дехто каже, а вже і запізно. Мусіли ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони – почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отже, коли б ми не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси й блукати самопас. Почалися грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби

і т. п. Отже, ми мусили організаційно охоплювати тих людей в лісі... Є ще й третя [причина], морального характеру. Почулися голоси: «Де ж той Провід? Чому не дає зарядження бити німців?»¹⁵.

Повстанську боротьбу ОУН-б почала розгортати лише в січні–лютому 1943 року, з появою червоних партизанів на Волині. Іншою причиною зміни курсу була поразка під Сталінградом і вступ Червоної армії в Україну. Рішення про цю зміну ухвалила III конференція ОУН 17–22 лютого 1943 року. Після цього почався масовий перехід української поліції в ліс з наказу проводу: від 15 березня по 10 квітня близько п'яти тисяч українських поліцаїв влилося в загони ОУН-б, які саме тоді почали формуватися і започаткували УПА як масову армію. Власне, ця масовість відрізняла її від тих загонів Бульби-Боровця, котрі діяли на Волині та Поліссі ще від літа 1941 року і – за однією з версій, що не має достовірного підтвердження – перші почали вживати назву «Українська повстанська армія».

8. Повитухою історії є насильство. У випадку з появою УПА це було насамперед советське та нацистське насильство, звернене проти українців. Однак воно дуже швидко переросло в насильство самої УПА проти волинських поляків. Про роль задавленого українсько-польського національного антагонізму та про соціальний антагонізм між українськими селянами і польськими колоністами написано чимало. Польські й українські історики пролили багато чорнила, шукаючи винного. Добрі фахівці є й серед тих, і серед інших, і їхні погляди в оцінках Волинських подій насправді багато в чому збігаються, однак більшість із кожного боку дотримується протилежної тактики. Українська сторона прагне помістити Волинську різню в довготривалу часову перспективу – чи то в історію двадцяти років міжвоєнної польської держави, чи в тисячу років українсько-польських стосунків. Така перспектива дає змогу перекласти вину на польську сторону як ту, котра у двосторонніх відносинах була сильніша, а отже,

---

¹⁵ В. Макар. «До початків УПА – лист з Волині». *Літопис УПА*. – Торонто, 1985, т. 2, с. 43–44.

несе головну відповідальність за їх стан. Натомість польські історики намагаються звузити дискусію до подій, що сталися безпосередньо на Волині 1943 року. Треба сказати, що кожна сторона має рацію лише почасти, бо до загальної правди можна наблизитися, лише склавши ці часткові рації до купи. І ті дослідники, які прагнуть об'єктивного пізнання історії, мають бачити й приймати обидві рації.

В українському випадку історія створення УПА вимагає зосередитися власне на Волинській різні, адже обидві події збіглися в часі й, треба думати, цей збіг не був випадковий. Не заперечуючи важливості пам'яті українців про польський міжвоєнний режим (особливо про його останні роки, коли з Волині усунули Генрика Юзевського) чи історію декількох століть польського *Drang nach Osten* у розпалюванні українсько-польського конфлікту, не можна серйозно приймати тезу, що саме та чи та сторона стала головним призвідцем Волинської різні. Зрештою, сусіди можуть довго та взаємно ненавидіти один одного. Але щоб вони взялися винищувати один одного, потрібна дуже вагома причина. Наведу приклад, що його добре знають ті, хто займається історією українсько-єврейських стосунків: рівень міжетнічного та релігійного антагонізму в Австрійській Галичині на початку 1880-х років був не нижчий, ніж в українських губерніях Російської імперії, але великий погром 1881 року відбувся в Росії, а не в Австрії, – бо в Росії сталося щось особливе, позанормальне: вбивство царя, котре не вкладалося в рамки мислення традиційного суспільства, а тому злегітимізувало вибух масового насильства.

Треба думати, що у випадку різні 1943 року таким каталізатором був наказ керівництва ОУН-б розпочати антипольську акцію на Волині. Навряд чи колись удасться знайти текст цього наказу. За воєнних обставин це могло бути усне розпорядження, обов'язкове до виконання. Для порівняння можна навести той факт, що досі не знайдено жодного документа з підписом Гітлера, котрий містив би наказ про винищення євреїв, хоча за його віднайдення вже давно обіцяно мільйонну премію. Так само не знайдено жодного розпорядження Сталіна влаштувати голодомор. Але що наказ ОУН-б про початок антипольської акції мав існувати,

декілька разів признавався найближчому оточенню Микола Лебедь. Зрештою, в недавно знятому фільмі «Волинь: знак біди» про існування цього наказу говорить один із польових командирів¹⁶.

Звісно, лондонський уряд і Армія Крайова несуть свою частку вини: їхня непоступливість і небажання переглянути свою політику щодо українців багато в чому зробили волинських поляків заручниками ситуації. На польській стороні лежить відповідальність і за жертви серед мирного українського населення. Але цю вину та відповідальність не можна ставити на один щабель із рішенням політичного керівництва УПА. Зрештою, як засвідчують найновіші документи, навіть серед самого керівництва УПА не було одностайності щодо того, чи вдаватися до масової антипольської акції. Імовірно, що рішення про неї ухвалила та частина проводу, котра хотіла так закріпити свої позиції в новостворюваній Армії та, зокрема, відтрусити від керівництва Миколу Лебедя. В кожному разі, виглядає, що антипольська акція була важливою умовою становлення УПА, її «хрещенням у крові». За нормами міжнародного права вона була воєнним злочином, а з воєнополітичного погляду – цілком безглуздою, адже вирішальну роль в етнічному вичищенні Волині й Галичини від поляків відіграли не дії УПА, а рішення Сталіна та його домовленості з союзниками в Ялті.

9. Окрім антипольської акції, УПА проявила себе в терорі й насильстві, спрямованому також проти противників ОУН-б в українському націоналістичному таборі. На Волині й Поліссі, крім бандерівських загонів, діяли загони Тараса Бульби-Боровця та мельниківців. Їх приєднували до УПА, змушуючи визнати зверхність ОУН-б, а тих, хто не згоджувався на таку формулу «об'єднання», винищували. Яку роль

---

¹⁶ Мелетій Семенюк, сотенний сотні особливого призначення групи «Тури», сказав так: «Клим Савур звернувся до польського населення. Один раз звернувся, в другий... І був даний наказ, щоб поляки опускали територію Волині, щоби поляки опускали територію і переселялися туди... Всьо... Зі зброєю, зі всім, як собі хочуть, но щоби переселялися. Вони на це не пішли. І 12 липня був даний наказ: або покидайте територію, значить, не покидають територію – нищити». (Записано за фонограмою фільму «Волинь: знак біди», режисери Олександр Балабан, Олександр Радинський. Частина 2. – ЦЕП, 2003.)

тут відіграли побоювання проводу ОУН-б перед повторенням «атаманії» з 1919 року, а яку – його бажання зберегти свою монополію в керівництві націоналістичним рухом та Українською повстанською армією, історики ще мають дослідити.

Але очевидно, що утворення УПА не усунуло внутрішніх конфліктів. Після припинення активних дій УПА в «краю» вони перенеслися в еміграцію. Їх відгомін чути у спогадах повстанців, а також у тих суперечках, що їх довгі роки вели вже на еміграції історики бандерівського, двійкарського та мельниківського напрямків. Ця мала громадянська війна всередині націоналістичного руху є однією з найнепривабливіших сторінок в історії УПА. Зокрема тому, що стратегічні цілі різних відламів українського націоналістичного руху не відрізнялися, тож боротьбу спричиняли не так принципові незгоди, як відмінності в тактиці, а часто-густо й просто особисті амбіції лідерів та їхнє бажання однопартійно – а чи й одноосібно – керувати всім рухом.

10. Інше нез'ясоване питання – чи відійшли УПА й ОУН-б в пізніший період існування, і якщо так, то якою мірою, від монопартійної моделі. Влітку 1944 року було створено Українську головну визвольну раду. Задумана як всеукраїнський провід повстанської боротьби, вона мусила мати позапартійний чи радше надпартійний характер. Особовий склад УГВР справляв враження, що всіх її членів було ретельно підібрано й заранжовано, аби досягнути певної мети: показати, що ОУН-б відмовилася від монопартійного керівництва та вождівського принципу. Але розподіл посад у керівних органах УГВР залишає місце для сумнівів, чи не було це спробою видати бажане за дійсне. Із чотирьох міністрів троє (генеральні секретарі військових, закордонних і внутрішніх справ) були членами ОУН-б (прізвище четвертого, генерального секретаря фінансово-господарських справ, залишається невідомим). Один із них, генеральний секретар військових справ Роман Шухевич, був водночас головою (від травня 1943 року) ОУН-б і головнокомандувачем УПА. Таке зосередження влади в одних руках засвідчувало, що вождівство й монопартійність і надалі (принаймні не на словах) залишалось одним із основних принципів

функціонування бандерівського руху, а саму УГВР, за словами Івана Лисяка-Рудницького, було сконструйовано за рецептом «блоку партії з безпартійними»¹⁷.

11. Українська повстанська армія, всупереч зусиллям ОУН-б опанувати її, на рівні рядового складу та офіцерства не була всуціль бандерівською. Вона постала як спроба широких кіл українського суспільства захистити себе перед нацистським і більшовицьким терором. У її лавах знайшлося місце всім, хто рятувався від цього терору. Чимало було тут колишніх солдатів та офіцерів Червоної армії. Опинившись через швидкий наступ німецьких військ в оточенні чи в полоні, вони стали для Сталіна зрадниками й ворогами народу, тож участь в УПА була для них єдиним шансом пережити війну. Серед них були не тільки українці, а й представники інших національностей СРСР: грузини, білоруси, узбеки, навіть росіяни. Це пізніше дало змогу керівництву УПА представляти свою боротьбу як спільний фронт поневолених народів. Було й багато тих євреїв, яким пощастило врятуватися від масового винищення з рук німців. Переважно це були люди інтелігентних професій, серед них багато медиків, – і спогади свідчать, що вони виконували лікарські обов'язки не зі страху, а на совість, ідентифікуючи себе з цілями й завданнями українського повстанського руху (хоча існує й чимало свідчень, що загони УПА винищували євреїв, котрі переховувалися в лісі). Серед повстанців були колишні солдати дивізії СС «Галичина», котрим вдалося вийти з Бродівського оточення. Документи й заяви УПА містять згадки про робітників-угікачів із Донбасу – невідомо, однак, чи ідеться про корінних донеччан, а чи про тих, кого насильно вивозили працювати на донбаські шахти із Західної України. До лав УПА масово вливалася західноукраїнська молодь із бажання уникнути советської мобілізації на фронт, що на той час було майже рівнозначно загибелі. Були серед повстанців і люди виразно лівих поглядів, навіть близьких до комуністичних. Існують свідчення про братання між українськими повстанцями та українськими солдатами й офіцерами Червоної армії, коли це дозволяли обставини.

---

¹⁷ Іван Лисяк-Рудницький. «Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)». *Історичні есе*. – Київ: Основи, 1994, т. 2, с. 492.

ОУН-б відіграла вирішальну роль у зцементуванні УПА й перетворенні її на ефективну військову силу. Однак це не дає підстав історикам бандерівського напрямку монополізувати історію УПА, ставити, власне кажучи, знак рівності між нею та ОУН-б. Це ототожнення, примруживши очі, можна прийняти, коли заходить мова про політичне керівництво повстанського руху. Заява головного командування УПА від 28 вересня 1947 року стверджувала, серед іншого, що члени ОУН-б становили понад 50 % усього складу, але як було насправді та як цей відсоток змінювався залежно від часу й місця, можуть показати лише спеціальні дослідження. Багаторічний політв'язень Данило Шумук, колись рядовий УПА, розповів у спогадах про свій конфлікт з одним із бандерівських керівників¹⁸. Приклад литовського підпільного руху показує іншу лінію конфлікту: між політичним керівництвом та «реалістами», котрі після закінчення війни вимагали переходу від активних до пасивних форм боротьби¹⁹. Всі ці лінії внутрішнього розколу вимагають окремих досліджень, але вже тепер ясно, що спосіб писання історії УПА, котрий повністю заперечує внутрішні конфлікти, далекий від правди.

Попри те, що в народі армію назвали «бандерівцями», сам Бандера не був безпосередньо причетний ані до її створення, ані до її керівництва. Він був символом повстанської боротьби, але аж ніяк не її лідером. До самого кінця війни він перебував у німецькому ув'язненні, а по тому опинився в еміграції. Його відносини з проводом УПА зводилися до спорадичних контактів через висланих на Захід кур'єрів. Зрештою, річ не тільки у спорадичності контактів. Із Бандерою сталося те, що стається з більшістю революціонерів на еміграції: їм бракує знання та розуміння ситуації в краю. Бандера не зрозумів і не сприйняв доконечної потреби ідеологічного переродження УПА в 1944 році, пояснюючи його проникненням советських агентів. Характерно, що коли творці й командувачі УПА опинилися на еміграції, між ними й Бандерою дійшло до гострого конфлікту, що зрештою призвів до нового розламу в україн-

---

¹⁸ Данило Шумук. *За східним обрієм*. – Париж–Балтимор, 1974.

¹⁹ Thomas Remeikis. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*. – Chicago, 1980, с. 54–58.

ському націоналістичному русі: цього разу на «бандерівців» і «двійкарів».

12. Найгероїчнішу сторінку в історії УПА становить її боротьба із советським режимом. Власне, сама ця обставина робить її такою популярною в масовій свідомості західних українців. Довголітня й назагал дуже ефективна діяльність УПА не була би можлива без масової підтримки українського населення. Майже в кожному селі в Галичині, а також у багатьох селах на Волині й Закарпатті можна багато що дізнатися на підтвердження цієї тези. Советська влада лише тоді зуміла знейтралізувати УПА, коли спромоглася зламати хребет західноукраїнському селянству через запровадження колгоспів і масовий терор.

Але й сама УПА вдавалася до терору проти українського населення, знищуючи тих, хто вагався або був готовий на співпрацю із советським режимом. Окрім того, були випадки й незамаскованого бандитизму: очевидно, у кожній армії є місце не тільки для героїв. Зрозуміло також, що війну не можна вести в білих рукавичках, і жодна сторона не була перебірлива в засобах. Однак залишається фактом, що багато жертв упівського терору були невинуваті й що ця грань діяльності УПА лише помножувала й без того тяжкі страждання українського населення в останні воєнні та перші повоєнні роки. Розповіді про це також можна почути майже в кожному селі, як і про масову підтримку УПА, – але найчастіше серед найближчого оточення, переважно в родинному колі – з причин, які краще пояснить хіба що психолог, а не історик.

Советська та значною мірою польська історіографія намагалися подати цей терор як чільний прояв діяльності УПА. Це зовсім не відповідає правді: головне вістря боротьби було спрямовано проти советської влади, а не місцевого українського населення. Однак потреба «реабілітувати» УПА в очах тих мільйонів українців, що їх советська пропаганда переконала в бандитському характері повстанського руху, вимагає зняти це табу, адже говорення неповної правди вони сприймають як свідчення слабкості позиції її захисника. Найсильнішим аргументом тут є зіставлення УПА з іншими партизанськими та повстанськими рухами. Отож із 25,1 тисячі жертв литовських

«лісових братів» 23 тисячі були литовці: партійні працівники, організатори колгоспів, рядові громадяни, запідозрені в «сексотстві» чи співпраці із советськими окупантами²⁰.

13. Ширші історичні зіставлення доконче потрібні для оцінки ролі та значення УПА. Перше, що впадає в очі, – це місце, яке приділяла боротьбі з українськими повстанцями советська влада. Досить навести таку цифру: з усіх 14,5 тисячі збройних нападів та диверсійних актів проти советської влади на західному пограниччі СРСР (тобто на території сучасної Литви, Західної Білорусі та Західної України) від лютого 1944 до кінця 1945 року 6,6 тисячі – тобто 45 % – припадає на УПА²¹. Мав цілковиту рацію американський історик Джон Армстронг, написавши: «...Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та напругу дії, дуже ймовірно, що УПА є найважливішим досьогочасним прикладом насильного опору проти комуністичного панування»²². У будь-якій тоталітарній чи авторитарній державі завжди знаходиться жменька сміливих і жертвних людей, готових переступити накинені згори норми поведінки, щоб захистити дорогі їм політичні або ж релігійні ідеали, зрештою – почуття людської гідності, в якому їм відмовляє тоталітарний режим. У випадку з УПА, коли кількість таких людей вимірювалася десятками тисяч, спротив виходив за рамки поодиноких випадків і мав далекосяжні політичні наслідки. Не останнє значення мав той факт, що частина повстанців – мешканці Східної України – самі, на відміну від західноукраїнців, були продуктами советського режиму. Тому повстанський рух сів зерно спротиву советській системі. Зі збройної боротьби народжувався громадянин, який, на відміну від пересічного жителя Советського Союзу, був свідомий своїх прав і, що найважливіше, був готовий ці права обстоювати й захищати.

Правдивість цієї тези засвідчив Александр Солженіцин, згадавши в «Архипелазі ГУЛАГ»: перша хвиля опору у ста-

---

²⁰ В. Н. Богданов и др. «Советский опыт борьбы с партизанами и повстанцами». *Малая война. Организация и тактика боевых действий малых подразделений*. Хрестоматия. Сост. и ред. А. Е. Тарас. – Минск: Харвест, 1998, с. 413.

²¹ Там само, с. 419.

²² J. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*. – Englewood, 1990, с. 300.

лінських концтаборах почалася після того, як туди прибули західноукраїнські повстанці.

Для всього цього руху вони всюди зробили дуже багато, та й вони зрушили віз. Дубівський етап [етап, із яким приїхали упівці. – Я. Г.] привіз до нас бацилу бунту. Молоді, сильні хлопці, взяті просто з партизанської стежки, вони <...> роздивилися, вжахнулися цією сплячкою рабства – і потягнулися до ножа²³.

Полонені українські повстанці разом із литовськими, латвійськими й естонськими партизанами зупинили терор карних злочинців проти політв'язнів. Ба більше, розпочали терор проти сексотів. Численні спогади з цих часів засвідчують, що серед усіх в'язнів «бандерівці» були найворохобніші. Їхню керівну роль в організації непослуху визнали й чекісти, які називали в таборах цим іменем не лише західних українців, але й балтійських повстанців – усіх, хто насмівився виступати проти советської влади²⁴.

14. Було би нечесно не висловити ще однієї тези, «гамлетівської», яка існує в будь-якому силовому опорі: «Варто чи не варто?». Підбиваючи загальний баланс діяльності УПА, слід поміркувати, чи виправдана така велика кількість жертв її боротьби. В боях загинуло 150 тисяч вояків; разом із висланими повстанцями та здепортованими членами їхніх родин кількість жертв сягає майже пів мільйона – 450 тисяч осіб. Додаймо, що переважно загиблі повстанці належали до найдинамічнішого, часто найосвіченішого і напевно національно найсвідомішого прошарку українського суспільства. Уявімо, що нехай бодай половина з них перетривали війну та дожили до смерти Сталіна в 1953 році, коли советський режим змінив свою політику щодо Західної України.

Своїєї мети здобути українську національну державу УПА не досягла. Відповідно до другої половини відомого гасла, вона радше «гинула в боротьбі за неї». Але жертвування влас-

---

²³ Александр Солженицын. *Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956. Опыт художественного исследования*. V–VI–VII. – Москва: Инком, 1991, с. 160–161.

²⁴ М. Дубас. «Гулагівська енциклопедія Жака Россі». *Україна в минулому*. – Київ–Львів, 1993, вип. 3, с. 136.

ним життям не є ні єдиним, ані найефективнішим засобом досягти значущих політичних цілей. Чехи у ХХ столітті не вели визвольних воєн, однак здобули незалежність завдяки прагматичним розрахункам національної еліти. Нагадаймо, що у справі литовської незалежності виняткову роль відіграли національні комуністи на чолі з Альгірдасом Бразаускасом. Навіть у випадку з українським рухом шістдесятників та дисидентів зв'язок із ними та колишніми ветеранами УПА був мінімальний і радше мав суто символічний характер як покликання на традиції української боротьби за незалежність. Зрештою, не йдеться лише про покоління повстанців: заборонаю на будь-яку колаборацію, зокрема на вступ сільської молоді в комсомол, керівництво УПА заблокувало рух догори тим хлопцям і дівчатам, котрі народилися в 1930-х роках, а на момент проголошення української незалежності в 1991 році мали по 50–60 років – тобто були тим поколінням, на яке лягає вага та відповідальність за управління суспільством. Чи не виглядала би тоді інакше принаймні наша Галичина в загальному балансі стосунків між різними регіонами України? Чи не мала би вона ще й чогось іншого пропонувати й «експортувати» на Схід, аніж не підкріпленого ні фінансами, ні адміністративними структурами українського патріотизму? Зрештою, чи не була би тоді іншою ситуація й у самому Києві та східних областях, якби національно найсвідоміший елемент, замість гинути в героїчній боротьбі, виховував у почутті патріотизму своїх ненароджених дітей і внуків, працював у школах та університетах, писав статті й книжки тощо? Чи, зрештою, хіба не знали б у світі про Україну більше, якби в 1960–1970-х роках вона розцвіла плеядою науковців, художників, поетів, режисерів – бо очевидно, що серед того «втраченого покоління» були неабиякі таланти?

На ці запитання тепер годі відповісти. Але вони не є витвором фантазії. Як впливає зі спогадів учасників повстанського руху, такі дискусії велися в середовищі УПА – особливо на прикінцевому етапі її існування, коли збройна боротьба втрачала свою рацію, і заново поставало запитання: «А що далі?»²⁵.

---

²⁵ Див.: Ната Ленко (Наталія Леонтович-Башук). *На межовій землі (спогади з Закарзоння)*. – Київ, 1999.

Тут шлося не про дефетизм, тобто про визнання своєї поразки в боротьбі з режимом, а радше про зміну її форм, переходу від відкритого збройного протистояння до підпільної діяльності. Виглядає, що й тут керівництво повстанського руху в «краї» було далекогляднішим, аніж Бандера та його штаб в еміграції: місцеві провідники ухвалили припинити активну боротьбу ще 1947 року, тоді як за кордоном сподівалися реактивізувати «революційну боротьбу». Ця теза вимагала б окремого дослідження: серед іншого, воно мало би встановити, яку роль відігравали США й Велика Британія у підтримуванні ілюзій стосовно своєї підтримки українського повстанського руху (як це вони робили пізніше щодо угорської революції 1956 року) та який вплив на цю гру мала советська шпигунська сітка (діяльність Кіма Філбі). Тут могла би придатися й аналогія з литовським повстанським рухом, де, як уже згадувано, такі дискусії активно велися в післявоєнні роки. В кожному разі, це повертає нас до потреби переглянути історію УПА як цілісного, однорідного повстанського руху і зосередитися на вивченні в ньому різних течій та угруповань.

15. Остання теза стосується не так історії та істориків, як питання відповідальності теперішніх українських інтелектуалів (чи інтелігентів, якщо комусь не подобається слово «інтелектуал»). У контексті нашої дискусії це питання зводилося до того, варто чи не варто вибачитися перед поляками за Волинь. Зрозуміло, що в цьому дуже делікатному й надзвичайно чутливому, бо замішаному на кривді та крові десятків тисяч жертв, часто наших родичів і близьких – ніхто не має права накидати свої погляди іншому. Тому далі говоритиму тільки за себе й про себе, хоча припускаю та сподіваюся, що багато хто з українців підпишеться під моїми міркуваннями. Коли говорю чи пишу про потребу вибачитися, роблю це не для того, щоби сподобатися польській стороні, чи тому, що ставлю над усе потреби стратегічного українсько-польського партнерства. Просто існує щось таке як моральна відповідальність інтелектуалів за своє суспільство, і в критичні моменти вони повинні мати мужність і сміливість її визнавати.

Дозволю собі таку паралель, добре зрозумілу людям віруючим: коли йдете до сповіді, робите це задля священика чи заради себе? Якщо ми віримо, що створені за образом і по-

добою Бога, то визнання гордості за це не має позбавляти нас сорому за свої гріхи. Навпаки – це умова нашого наближення до Нього. І остаточно важливі мої стосунки не зі священником, а з Богом.

Так само й із визнанням національної провини. Якщо я відчуваю гордість за найкращі злети спільноти, до якої емоційно прив'язаний, то не маю права відмовлятися від сорому за негідні її вчинки. Інакше моя позиція вибіркова та неправдива. Таке саме правило має діяти щодо оцінки діяльності УПА: якщо я поділяю захоплення нею та виводжу себе – принаймні почасти – з її традиції, то мушу визнавати її окремі прорахунки й навіть злочинний характер рішень її певної частини, як-от у випадку з антипольською акцією на Волині.

А позаяк я приймаю рішення в набагато комфортніших умовах, аніж мої попередники, – бо ж ніхто не прийде вночі заарештовувати чи винищувати мене та мою родину, – то мушу це робити й поготів. Я роблю те, що, можливо, за моїх умов зробили б вони; а з другого боку, я не певен, чи в їхніх умовах я повівся б інакше, ніж вони. Бо коли бачу, як у набагато вільніших умовах мільйони моїх теперішніх співвітчизників живуть у лещатах страху і конформізму перед скорумпованою владою – котра не має й десятої частки тої застрашувальної сили, що нацистський чи советський окупаційні режими! – то як можу бути певний, що вони та я разом із ними зроблені з іншого людського матеріалу?

За умов, коли спить суспільство, інтелектуали та політики або просто відповідальні люди повинні брати на себе відповідальність говорити правду від його імені, хоч би якими неприємними прозвучали для нашої гордині одкровення цього голосу. Покличуся тут на приклад із сусідньої історії. Професор Томаш Масарик був знаний зі своєї інтелектуальної чесноти. Коли зайшла суперечка про оригінальність Краледворського та Зеленогорського рукописів – котрі, як уважалося, символізували великі культурні здобутки чеського народу, – він мав мужність визнати, що обидва є підробками з ХІХ століття. 1900 року Масарик узяв голос на захист Лєопольда Гільзнера, празького єврея, засудженого на смертну кару за нібито ритуальне вбивство: написав декілька брошур і статей зі спростуванням вигадок, буцімто євреї спожива-

ють християнську кров, і зазнав за це остракізму з боку колеґ, університетських професорів і студентів. Перед Першою світовою війною Масарик очолював партію «реалістів», котра на виборах заледве чи завойовувала один відсоток голосів. Проте минуло декілька років, і Масарик став президентом чехословацької держави. Суперечка про рукописи втягла його в світ політики, а виступ на захист несправедливо засудженого єврея приніс йому симпатії на Заході, що дуже придалося Масарикові під час Першої світової війни, коли він робив усе можливе, щоби завоювати міжнародну підтримку для чехословацької справи, зокрема серед євреїв, у руках яких перебувала впливова преса²⁶.

Правда оплачується всюди й за будь-яких обставин. Комусь скороплинна політична кон'юнктура може нав'язати протилежне враження, нібито говорення напівправди-напівбрехні дає більше шансів на успіх. Однак у перспективі такі маніпуляції заводять у глухий кут, а не переосмислений критично спадок минулого гальмує можливості змін у майбутньому.

---

²⁶ Карел Чапек. *Бесіди з Т. Г. Масариком*. Переклад з чеської Лідії Кіцили. – Львів, 2001, с. 81, 87, 96, 111; William M. Johnston. *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848–1938*. – Berkeley – Los Angeles – London, 1972, с. 28; Roman Szporluk. *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. – New York, 1981.

Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни

Питання колаборації є дуже дражливим питанням для кожної національної історіографії. Для українських істориків, котрі досліджують Другу світову війну, ця тема подвійно дражлива: українці несуть тягар гріха не лише колаборації, але й антисемітизму. Україну поряд із Польщею та Румунією називають суспільствами «із популярним антисемітизмом жахливої жорстокости»¹, більшим навіть за той, що його виявляло населення фашистської Німеччини. Тяжкі звинувачення в колаборації й антисемітизмі провокують в українських істориків бажання спростувати їх як величезне перебільшення. Але такі спроби тільки посилюють підозру серед істориків-неукраїнців у необ'єктивності їхніх українських колег.

Вирватися з цього замкненого кола дуже непросто. Стартовою позицією для виходу з глухого кута є визнання факту, що певна частина українського суспільства справді співпрацювала з німцями й допомагала їм у винищенні єврейського населення. Німці використовували українську так звану допоміжну поліцію для організації та безпосередньої участі в страхах єврейського населення. Вона виконувала ці функції не лише на українських землях, але й у польських, білоруських та литовських гетах. Українські поліцаї були охоронцями в концентраційних таборах.

Більшість єврейських джерел згадують про участь переважно західних українців у каральних акціях. Це підтверджують свідчення айнзатцгрупи, що діяла в Північній і Центральній Україні. На території Райхскомісаріату, що засвідчує одне з донесень, «майже ніде населення не було втягнуто в дії проти

---

¹ J. Steinberg. *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*. – London – New York, 1990, с. 239.

євреїв». В іншому донесенні писалося, що «антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення майже немає» і «що для репресій проти євреїв українському населенню бракує як верховодів, так і духовного запалу»².

Ситуація з перших місяців війни була дзеркальним відображенням тієї, яка відбувалася під час хвилі антиєврейських погромів у 1919 році – тоді головними винуватцями були східняки, а галичани, навпаки, проявляли подиву гідну дисциплінованість і толерантність. Це підштовхує до думки, що поведінку західних українців зумовлювала радше конкретна ситуація, аніж закорінені національні стереотипи. Таке припущення підтверджено тим фактом, що основна смуга погромів у 1941 році збігається з територіями, що їх у 1939–1940 роках окупували советські війська, – Західну Україну, Литву, Латвію й Естонію. Це були території, які зазнали швидкої «советизації», і тут советський терор був особливо жорстокий. Тому тут німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми.

Німці в перші місяці окупації намагалися створити враження, що масові страти євреїв є суто українською акцією, природною реакцією місцевого населення на віковий «жидівський гніт». Німецька пропаганда безупинно повторювала, що євреї обіймали чільні посади в советській адміністрації, доносили й допомагали заарештовувати українців, яких згодом було розстріляно під час відступу Червоної армії (насправді серед закатованих жертв було декілька єврейських сіоністських і бундівських діячів, але про це німецька пропагандистська машина воліла мовчати). У багатьох галицьких містах – Львові, Тернополі, Самборі, Жовкві та інших – німці повідкривали подвір'я советських тюрем і дозволили місцевим жителям шукати серед убитих своїх родичів і знайомих. Вигляд понівечених тіл приголомшував і закликав до помсти. Основні організатори масових страт, комуністи й енкаведисти, відступили разом із советськими військами. Однак залишилися місцеві євреї, які в свідомості багатьох галицьких українців були пов'язані з більшовицькими помічниками та співробітниками НКВД.

---

² В. Косик. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*. – Париж – Нью-Йорк, 1993, с. 157.

Німці змушували їх прибирати тіла вбитих. Всю операцію супроводжували насильство й побиття, в яких брали участь і місцеві українці. Як стверджують єврейські автори, в самому тільки Львові на початку липня 1941 року під час триденних погромів загинуло від двох до шести тисяч євреїв. Наприкінці липня – на початку серпня 1941 року українська поліція, щоби відсвяткувати «день Петлюри», знищила ще майже 5 тисяч львівських євреїв, переважно з-поміж інтелігенції. У перші дні німецької окупації, за свідченням цих же джерел, антиєврейські погроми відбулися в 58 містах і містечках Західної України; під час них загинуло 24 тисячі євреїв.

Очевидно, і це визнають єврейські історики, свідчення цих джерел почасти однобічні, обтяжені емоціями та перебільшені. Однак їхня певна тенденційність у відображенні цих подій не означає, що самі ці події вигадано, – надто багато є цих свідчень і надто часто вони повторюються, щоби їх можна було просто зігнувати.

Між українськими та єврейськими істориками триває суперечка, скільки українців брало участь у переслідуванні єврейського населення. Чи це була маргінальна група злочинців і пристосуванців, а чи антисемітизм був властивий більшості українського населення? Жодне з цих тверджень не має цілковитої рації. Стверджувати, що всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати всіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Антиєврейські погроми не виражали мітичного традиційного антисемітизму, який так часто приписують українцям. Загалом гама відгуків місцевого населення була широка: від виразного осуду, властивого більшості, аж до солідарності або навіть безпосередньої участі в екекуціях.

За підрахунками професора С. Посоні, зробленими на підставі документів Ізраїльського офісу розслідування воєнних злочинів, у різноманітних антиєврейських акціях (масових екекуціях, депортаціях тощо) взяло участь близько 11 тисяч українців. Якщо співвіднести це число із загальною кількістю українського населення, частка злочинців серед українців становить 3 на 10 000 тисяч осіб. Це набагато більше, ніж такий самий показник серед західних європейців (0,5 на 10 000); але за цим показником українці є позаду

поляків (4 на 10 000), німців (6 на 10 000), росіян і білорусів (8 на 10 000), австрійців (10 на 10 000) і балтійських народів (20 на 10 000)³. Зрозуміло, що ця оцінка досить умовна (на-вряд чи серед росіян, білорусів і балтійських народів було більше антисемітів, аніж серед німців!), але вона принаймні дає зрозуміти, що українці не були всуціль антисемітськими злочинцями.

Із другого боку, серед 35–40 мільйонів українців знайшлося чимало інтелігентів, простих селян і міщан, котрі, ризикуючи життям, надали притулок сотням і тисячам євреїв (в одному випадку життя єврейської жінки врятував навіть офіцер української поліції, в іншому – український бургомістр Кременчука). Загальну кількість і одних, і других ніхто ніколи не намагався точно встановити. Відомий випадок, коли в Галичині було страчено 100 українців за те, що вони допомагали євреям. Треба думати, що кількість людей, які переховували євреїв і котрих не викрила окупаційна влада, була значно більша. Траплялися випадки, коли вся громада того чи того села рятувала єврейські родини. В інших випадках долю євреїв бралися полегшити окремі колабораційні організації. За ініціативою Українського крайового комітету у Львові створили українсько-польсько-єврейський координаційний орган для допомоги ув'язненим. У листопаді 1941 року комітет вислав німецькій владі меморандум, виступаючи проти запровадження гет у Львові.

Окремої уваги заслуговує рятуноква акція Української Греко-Католицької Церкви. Багато священників вихрещували євреїв, щоби дати їм християнські (арійські) посвідчення. Монахи-студити й василіяни переховували в монастирях та сиротинцях сотні єврейських жінок і дітей. Збереглися прізвища й окремих православних священників, які робили те саме, але кількість таких зафіксованих випадків незрівнянно менша. Певною мірою це можна пояснити тим, що до рятуноквої акції греко-католицьке духовенство спонукав особистим

---

³ Ці підрахунки цитую за: Y. Bilinsky. «Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations During the Second World War». *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Howard Aster and Peter J. Potichnyj, eds. – Edmonton, 1990, с. 381.

прикладом голова Церкви митрополит Андрей Шептицький. Він особисто переховав у келіях собору св. Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Такою ж діяльністю займалися секти баптистів й адвентистів сьомого дня.

Однак ці випадки були радше винятком, аніж правилом. Назагал українське суспільство переважно хоча й співчувало долі євреїв, але не наважувалося надати їм допомогу. В умовах німецької окупації, коли українцям і полякам за це загрожував розстріл, кожен такий акт був виявом особистої відваги, що межувала з героїзмом. А героїзм не є явищем щоденним.

Чи означає це, однак, що українці як національна спільнота не несуть відповідальності за антиєврейські акції окремих її членів? Деякі українські історики намагаються зняти вину з українського суспільства, стверджуючи, що жодна українська політична сила не давала команди для початку погромів. Але ці твердження лише частково справедливі, бо ж антисемітизм не завжди виявляється у відвертій формі; часом дорого йому торували політичні програми та заяви, які безпосередньо не ставили собі такої мети. В ухвалених на II (Краківському) Великому зборі ОУН-б (квітень 1941 року) програмових постановках було засуджено антиєврейські погроми, оскільки вони відвертають увагу українців від справжнього ворога – більшовицького режиму. Але разом із тим стверджувалося, що євреї є його найвідданішою опорою й авангардом московського імперіялізму в Україні.

Як ОУН-б на практиці розв'язувало свої програмні розбіжності щодо ставлення до євреїв й антиєврейських погромів? Свідчення джерел й історіографії дуже суперечливі. Польські історики стверджують, що бандерівці співпрацювали з айнзатцгрупами, зокрема постачали їм проscribeційні списки та брали участь у винищенні євреїв. Західні історики (і українські, і єврейські) звертають увагу на повідомлення німецьких джерел, що бандерівці в Центральній і Східній Україні давали євреям фальшиві паспорти й тим самим рятували їм життя.

Організатори акту 30 червня 1941 року списують відповідальність за антиєврейські погроми в Галичині на «шумовиння», яке користувалося з тимчасового безладдя. Вони особисто застерігали членів ОУН-б не дати спровокувати себе

на жодні антиєврейські та антипольські акції. Згідно з їхніми свідченнями, член ОУН-б Іван Равлик, котрий перебрав організацію поліції в краю, рішучою рукою поборював погроми у Львові. Його разом із родиною стратило гестапо, зокрема тому, що він відмовився від співпраці на антипольському й антиєврейському відтинку.

Але керівництво ОУН-б, здається, не розуміло чи не хотіло розуміти однієї дуже важливої обставини: в умовах загальної деморалізації та провокування місцевого населення на антиєврейські погроми, до якого вдавалися німці, мало було особистих розпоряджень й особистого прикладу. Потрібні були політичні заяви, які чітко відображали би позицію всієї організації щодо винищення євреїв. Однак позицією лідерів ОУН-б було недовомовлення. Така стратегія лише підтверджує низький рівень політичної культури бандерівців, для котрих, за зізнанням Ярослава Стецька, «взагалі комплекс жидівський чи польський не існував <...> як якась суттєва справа. Ми мали важливіші історичної ваги для України завдання перед собою»⁴.

Звичайно, з прагматичних міркувань організатори акту 30 червня 1941 року повинні були ухилитися від відвертих формулювань, щоб уникнути гострої реакції з боку німецької влади. Але після невдачі з проголошенням української держави та першої хвилі арештів українські націоналісти перейшли в підпілля і вже не мусили зв'язувати себе умовами окупації. Популярність у західноукраїнському суспільстві давала підстави сподіватися, що їхній голос почують. Однак українське націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документа, що засуджував би винищення єврейського населення. Є свідчення, що Роман Шухевич, щойно перебравши командування українським повстанським рухом, видав наказ своїм офіцерам не брати участі в антиєврейських погромах. Однак тексту наказу не віднайдено. У документах III Надзвичайного великого збору ОУН-б (серпень 1943 року) уже не було терміна «жидокомуна», але ця зміна сталась занадто пізно: на Західній

---

⁴ Я. Стецько. *30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України*. Передмова Д. Донцова. – Б. м. [Велика Британія], 1967, с. 178, 239.

Україні після зліквідування гет майже «не фігурували» самі євреї. Задля справедливости треба додати, що партійно-комуністичне підпілля та червоний партизанський рух теж не спромоглися видати жодного документа, який засуджував би антиєврейські погроми: можна припустити, що Москва з якихось причин не орієнтувала комуністичне підпілля на допомогу жертвам голокосту.

Єдиний, хто наважився на відкритий виступ, був митрополит Андрей Шептицький. У лютому 1942 року він написав листа до Гімлера, протестуючи проти винищення євреїв та залучення до цієї акції української поліції. Митрополит Андрей був єдиною церковною фігурою такого рангу в окупованій Європі, яка виступила на захист євреїв. На такий крок не спромігся навіть папа Пій XII. Гімлер віддав наказ заарештувати голову УГКЦ, та шеф львівського гестапо відрадив його, щоби не спровокувати вибуху ворожости українського населення. За покару німці закрили у Львові Український національний комітет, почесним головою якого був Шептицький. Митрополит Андрей не обмежився звертанням лише до німецької влади. У листопаді 1942 року він видав пасторського листа «Не убий!», що засуджував будь-які види вбивств, але найперше – вбивства політичні. Шептицький загрожував убивцям відлученням від Церкви та вимагав від суспільства їхньої ізольованости⁵.

Для більшості місцевого населення питання про колаборацію та винищення євреїв мало не так кримінальний, як моральний аспект. Воно не брало участі в масових езекуціях та решті злодіянь фашистського режиму, але, із другого боку,

---

⁵ *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації.* – Йорктон, САСК, 1969, с. 225–226. Інша версія пов'язує появу цього листа зі смертю Ярослава Барановського, одного з провідних діячів мельниківської ОУН, котрого вбили, як багато хто припускав, бандерівці. Але факт, що митрополит Шептицький передав копію цього листа рабину Кахане, який переховувався в митрополичих палатах, дає змогу стверджувати, що цей акт було пов'язано з єврейською справою. Див.: S. Redlich. «Sheptyts'kyj and the Jews During World War II». *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. P. R. Magoczi, ed. – Edmonton, 1989, с. 46. Про митрополита Андрея Шептицького та його рятувальну акцію див. також: Kurt I. Lewin. *A Journey Through Illusions.* – Santa Barbara, 1994.

дуже мало зробило для того, щоби їм перешкодити. Зовсім нескладно знайти пояснення цього в особливо жорстоких умовах німецької окупації, падінні моральних стандартів і цінності життя окремої особи, причиною яких була війна; низькій (або ж, краще сказати, нульовій) політичній культурі всіх без винятку учасників воєнного конфлікту тощо. Зрозуміло, що лише особи з дуже високою моральною відповідальністю за себе та суспільство могли пересилити страх і чинити так, як від них вимагав їхній людський обов'язок. Джерелом такої мужности могла стати, як у випадку митрополита Шептицького та Церкви, на чолі котрої він стояв, християнська мораль. Але самої лише християнської моралі було не досить для зорганізованого опору фашистській системі. Бо одна із життєвих істин будь-якого режиму окупацій звучала зовсім не по-християнськи: жертва настільки винна в тому, що з нею діється, наскільки вона не чинить опору своєму насильникові. У цьому розумінні моральність українського суспільства рятувала та невелика група сміливців, які не чекали мовчки на визволення, а зброєю чи листівками намагалися прискорити крах німецької окупації.

Страсті за Львовом¹

Їхні нотатки про наші порядки

Кадри про львівські заворушення я побачив на каналі «Евроновин» на початку травня 2000 року в своїй готельній кімнаті у Стокгольмі. Спочатку масова процесія з домовиною. Потім – група розлучених жінок розбивають якийсь скляний павільйон. І, нарешті, налякане обличчя міліціонера, який більше потерпав за себе, аніж за порядок на вулиці. Добре, що новини повторюються, і за пів години я зміг роздивитися й дізнатися детальніше: у львівській кав'ярні двоє молодиків побили до смерти українського композитора Ігоря Білозора за те, що той вимагав від них не співати російських пісень. Жінки, які поверталися з похорону, в пориві безсилої помсти розбили шибки злощасної кав'ярні.

---

¹ Книжки та публікації, згадані в цій статті:

Andrzej Bonusiak. *Niedemokratyczna demokracja. Rzecz o Lwowie w latach 1918–1934. Lwów. Miasto. Społeczeństwo*. – *Kultura*. Tom II. Studia z dziejów Lwowa pod redakcją Henryka W. Żalińskiego i Kazimierza Karolczaka. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1998, с. 215–234.

Grzegorz Hryciuk. *Polacy we Lwowie. 1939–1941*. – Warszawa, 2000.

Ryszard Gansiniec. *Notatki Lwowskie (1944–1946)*. – Wrocław, 1995.

Ната Ленко (Наталія Леонтович-Башук). *На межовій землі (спогади з Закарпаття)*. – Київ: Пам'ять століть, 1999.

Игорь Клех. *Инцидент с классиком*. – Москва: Новое литературное обозрение, 1998.

Aleksandra Matjuchina. *W Sowietkim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990*. – Kraków, 2000.

Robert D. Putnam. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. – Princeton, NJ., 1993.

Концепція розвитку Львова. Перспективи стратегічної програми. Матеріали до конференції 3 березня 2001 р. – Львів: Інститут розвитку міста, 2001 (Андрій Садовий, Орест Друль, Юрій Зима, Олександр Фільц).

На запитання, що це там у вас робиться у Львові, я відповідав через два місяці в Гарварді, де викладав на літній школі. 19 липня «Financial Times» надрукувала статтю про переслідування у Львові росіян – таку собі, нічим не ліпшу й не гіршу за те, що пише про Україну американська преса, але з тривожною супровідною фотографією: українські націоналісти, з символікою, дуже схожою на свастику, маршували серед білого дня центром міста.

Ще через рік у тому ж таки Гарварді ми зі студентами стежили за візитом в Україну папи Івана Павла II. Американські газети назвали його «суперечливим». Чому суперечливим? Бо папа приїхав, зокрема, до Львова, де місцеві українські націоналісти й греко-католики переслідують російських православних.

Україна ще раз програла інформаційну війну. І образ націоналістичного Львова, витворений у російських засобах інформації, став у цій війні козирною картою. В повідомленні московських «Известий» (1.06.2000) про смерть Білозора між рядками можна прочитати, що 45-річний композитор загинув... захищаючи «право українця співати російською мовою»!

А рідний Львів зустрічає тебе після чергового повернення з-за кордону зовсім не тим, чого можна очікувати, начитавшись російських і американських газет. Таксист, везучи з летовища, вмикає голосну російську попсу. На прохання стихити вибачається по-українськи: «Я ж хотів як краще...» Книжкові ятки на центральному проспекті Свободи заповнила російськомовна література. У кав'ярні навпроти Львівського університету звучить «наживо» російська блатна музика. «Русифікація Львова завершилася», – повідомляють місцеві газети.

Надивившись, наслухавшись і начитавшись усього того, дивуєшся: і де ж ті легендарні українські націоналісти, УНА-УНСО, ветерани УПА й інші «нацики-социки», котрі так страхають захисників лібералізму, ринку й демократії на Заході та поборників православ'я і віковичної українсько-російської дружби на Сході?

Львів ніколи не перестає дивувати. За словами кореспондента «New York Times» (26.02.99), супроти Львова «жодне

інше українське місто не є більш європейським чи демократичним. І лише деякі бідніші». Чому Львів, найбільш європейський, релігійно й національно свідомий, демократичний тощо, ніколи не показав прикладу економічного чуда для всієї України? Більшість амбітних і молодих львів'ян за останні десять років покинули Львів задля професійної кар'єри в Нью-Йорку, Торонті, Варшаві, Москві, в гіршому разі – в Києві. До Львова вони приїжджають хіба що на Різдво, щоб за філіжанкою кави розказати знайомим про свою тугу за рідним містом і... про своє небажання колись сюди повернутись.

Отже, що коїться у Львові? І що коїться зі Львовом? Невже це місто надається лише на те, щоб лякати Україну і світ своїм націоналізмом? І невже цей український націоналізм такий слабкий, аби зробити українське суспільство квітучим бодай у межах одного, окремо взятого міста?

Міт австрійського Львова

Історикам неважко відшукати в історії Львова ситуацію, схожу на сьогоднішню. Вони розкажуть, яке важливе місце займав Львів у національній свідомості освічених поляків під час поділів Польщі (1772–1918) і яку виняткову роль відіграла у відбудові Польської держави битва за Львів під час українсько-польської війни 1918–1919 років. Одначе стосунки міжвоєнного Львова й міжвоєнної Польщі були, м'яко кажучи, не найкращі. Під новими урядами, що керували з «російської» Варшави, колишній австрійський Львів швидко провінціалізувався. Аби протидіяти таким загрозливим тенденціям, у місті постала Комісія захисту майбутнього Львова. Вона виробила низку заходів, серед яких, поряд із цілком реалістичними, був майже божевільний план перетворити Львів на великий річковий порт. Що з тих планів майже нічого не вийшло, годі й розказувати. Підбиваючи підсумки розвитку міжвоєнного Львова, молодий польський історик Анджей Бонусяк пише, що «насправді місто нічого не виграло від появи незалежної польської держави, а, здається, навіть навпаки, втрат було більше, ніж переваг».

Історичні паралелі можуть бути оманливими. Сучасна львівська влада, мріючи відродити минулу велич міста, по-

кликається не на його советський (1944–1991) образ, бо хто хоче бачити сучасний Львів, обставлений хрущовками й багатопверховими будинками в стилі советського «репресанту»?! Її ідеалом є ті часи, коли Львів був великим містом із сецесійними будинками й кав'ярнями, де можна було читати свіжу віденську пресу, й театрами, де гастролювали європейські знаменитості. Тобто вона апелює до міту «австрійського Львова», що був відправним пунктом і для міжвоєнного польського міського уряду.

Але коли говорять про міт австрійського Львова, то забувають, що він виник і функціонував за певних умов, котрих – на добре чи на зле – вже ніколи не вдасться повторити. Чарівність Львова полягала у відсталості й провінційності Галичини. Для перших австрійських чиновників, що прибували в цей край, він був напів-Азією, австрійським Сибіром. Виїхавши за сотні миль від Відня чи Праги, австрійська бюрократія хотіла скомпенсувати своє «заслання» дрібними radoщами життя, як-от закладання широких бульварів, де вона могла гуляти в неділю з родинами². Театр, кав'ярні та віденська мода належать до того ж роду експорту, що робив Львів «Віднем Сходу».

З усіх міст колишньої Речі Посполитої Львів був наймоdernішим, а можливо, і єдиним справді модерним містом – якщо за критерій модерності взяти ту суму цивілізаційних благ, котрими міг скористатися пересічний міщанин. Це називається «модернізацією через бюрократизацію», коли рушієм цивілізаційних змін ставав не капіталіст і банкір, а бюрократ. Львів був столицею Галичини, найбільшого краю Габсбурзької монархії – а значить, найбільшим осідком чиновництва.

Зрозуміло, що австрійський лад не був досконалим. Але він був набагато ліпшим за те, що звідали місцеві жителі до та після нього. І незалежна Польща 1919 року, й незалежна Україна 1991 року скористалися з частки того австрійського

---

² Така тенденція в містобудуванні помітна в усій Центральній Європі, але у Львові вона простежується в 1772–1805 роках – раніше, ніж у Відні (після 1857 року) чи Празі (після 1870 року). Докладніше про це див. у статті Миколи Гевзи, Кшиштофа Павловського та Ольгерда Чернера в збірнику «Архітектура Галичини ХІХ–ХХ ст.» (Львів, 1996).

спадку. Звісна річ, 1991 року його у Львові було вже набагато менше (скажімо, успадкований від советської доби хронічний брак води в місті – хоча до 1939 року вода була в достатку). Хоча театри й кав'ярні, як і звичка прогулюватися в неділю центральним бульваром, залишились, однак бракувало і бракує найсуттєвішого: столичного статусу Львова.

В австрійському спадку українців, поляків і євреїв цей статус набув рис столиці «П'ємонту» (в єврейському випадку – «матері Ізраїлю»): їхньої малої батьківщини, з якої мало розпочатися відродження Великої та незалежної національної батьківщини. У творенні міту Львова як колиськи польського, українського та єврейського націоналізмів австрійські бюрократи теж, хоч як це дивно, відіграли свою роль. Ті з них, що першими прийшли до Львова, не лише в руських чи єврейських міщанах, але й у польській шляхті вбачали малокультурних варварів. Вони покладали на себе велику цивілізаційну місію «перевиховати цих сарматських bestій [шляхтичів. – Я. Г.] у людей». Засобом долучення до «цивілізації» мали бути німецька мова й німецька культура. Для німецького мандрівника, котрий у 1830-х роках заблукав до Львова, місто цілком виглядало як німецьке, на кшталт Магдебурга, Нюрнберга чи Франкфурта-на-Майні. На користь його німецькості свідчили не лише середньовічне планування міста, але й відчуття безпеки, бездоганний порядок і, не останньою чергою, кав'ярні.

Поступова германізація міста викликала спротив польського міщанства. На середину ХІХ століття львівські освічені кола поділилися на «партію Шилера» та «партію Міцкевіча». В останню його третину, після запровадження галицької автономії, «партія Міцкевіча» таки взяла гору, і вже останній мер Львова, ще призначений із Відня, заповів поховати себе в польському контуші – тобто в тому сарматському одязі, з якого так сміялися перші австрійські бюрократи. Причини успіху польського націоналізму, серед іншого, були в його романтично-привабливому дусі й демократичній програмі. Навіть місцеві українці та євреї підпадали під його чари. Польський націоналізм відігравав для Східної Європи десь таку ж роль, як і французький для Західної: він націоналізував інші народи, даючи їм готові ідеологічні формули та політичні

форми. Не випадково й український, і єврейський національні гімни починаються схожим рядком: «Ще не вмерла Україна», «Ще на вмерла наша надія» – а це ніщо інше, як перелицьовання польського «*Jeszcze Polska nie zginęła*».

У першій половині ХХ століття Львів мав усі шанси стати східноєвропейським Сараєвом. Путівник по Львову початку ХХ століття не лише старанно перераховує всі львівські кав'ярні, а й додає, у котрій із них п'ють каву окремо польська, українська та єврейська публіка. Єжи Грицюк у недавно виданій книжці «Поляки у Львові, 1939–1944. Повсякденне життя» подає багато прикладів взаємної етнічної ворожості, корені якої сягають іще передвоєнних часів. Під час першої советської окупації (1939–1941) українці та поляки підозрювали й оскаржували одні одних у співпраці з більшовиками задля винищення свого «національного ворога». Вони, однак, згоджувалися, що найбільше в советській колаборації винні євреї. А настрій євреїв передає «єврейська молитва» перших місяців 1941 року: «1) щоби ті [совети] собі пішли; 2) щоби він [Гітлер] не прийшов; 3) щоби ми тут залишилися; 4) щоби ті [поляки] не повернулися!!!». Доходило до того, що у перші дні німецької окупації (липень 1941 року) під магазинами формувалася не одна, а зразу декілька черг, відповідно до віровизнання й національності, – міська влада мусила спеціальним розпорядженням заборонити таку практику.

Міт утраченого центральноєвропейського Львова

Відверту й неприкрашену картину міжетнічних стосунків у галицькому П'ємонті подають опубліковані недавно щоденник Ришарда Гансінця, професора класичної філології у Львівському університеті, та спогади Нати Ленко (Наталії Леонтович-Башук), молодої членкині Організації українських націоналістів. І щоденник, і спогади, знайдені й опубліковані вже по смерті їхніх авторів, складають ніби симетричну пару. Гансінець пише про повсякденне життя в повоєнному Львові, Ната Ленко – на Закерзонні, українсько-польському пограниччі. Обидва тексти написані в 1944–1946 роках – у той час, коли польський Львів

мав стати частиною комуністичної України, а українське Закерзоння – частиною комуністичної Польщі. Вони дуже співзвучні – передчуттям неминучої втрати своєї «малої батьківщини».

Ришард Гансінець був, безумовно, людиною інтелігентною і – як пише в передмові його дочка Радосць – доброзичливою до українських і єврейських студентів. Тим цікавіше виявляти численні місця, котрі виразно показують «націоналістичні окуляри», крізь які він дивився на світ. Ось Ришарда Гансінца заарештовують і допроваджують у советське ув'язнення. Серед товаришів у нещасті – поляк єврейського походження. Він ходить по камері й промовляє до себе: «О, мій Ісусе коханий». Гансінець пропонує, щоб замість цього він говорив коротко і просто: «Ай-вай». Камера регоче. А в заарештованих українцях він добачає лише «українське село, з усім його брудом, хамством, вошами та злодійством». Злодія, котрий у камері спробував украсти тютюн, професор «пізнав по запаху: був то українець». Потім з'ясувалося, що насправді винен поляк, але про його запахи в щоденнику немає ні слова: видно, свої не пахнуть.

Та найбільше перепадає «москалям». Вони ще менш цивілізовані, аніж місцеві українці. Вони не витрачаються ні на квартиру, ні на меблі, ні на білизну й одяг, а тільки на їжу й передусім на питво. Неділя без пиятики для них не неділя. Вони тримають у квартирах свиней, кіз, корів та качок і не зважають на сморід і гній, зігнилу підлогу й знищену стелю. Особливо Гансінець не любить росіянок. Для професора вони – вершина несмаку. Всі «москальки» носять червоні беретки. Чому червоні? «А щоб воші теж мали свій червоний куток». А от польок легко впізнати на вулиці за спокоєм, ходюю, навіть коли вони вдягнуті бідно. Натомість «москальки», пише професор, не ходять, а маршують, і рухають задком то вправо, то вліво.

Щоденник Гансінца подає лише поодинокі приклади, коли почуття симпатії та солідарності прориваються через етнічні кордони. 1946 року на католицьке Різдво (за советським звичаєм, оголошене робочим днем) українські студенти в аудиторії привітали професора латинською мовою, а потім заспівали три колядки: латиною, польською й

українською. Щоденник цитує «правило лєнінградських професорів»: «Не думай, а якщо думаєш, то не говори і не пиши, а якщо написав, то відмовляйся». Це дозволяє припускати, що між польським і лєнінградськими професорами, котрих під час хвилі советської антисемітської кампанії вислали до Львова, теж установилася якась довіра – інакше звідки би взявся такий запис?

На підставі лише одного щоденника неможливо зробити якісь узагальнення. З новішої наукової літератури знаємо, що були спроби нав'язати контакти між українським і польським антикомуністичним підпіллям. Тоді у Львові про це кружляли лише поголоски. Ришард Гансінець старанно їх нотує, але вони звучать для нього так само фантастично, як оповістка про чорта, котрий, об'явившись у лютому 1946 року на вулиці Зеленій, оповідав, що за два тижні буде нова війна.

Спогади Нати Ленко теж подають образ вельми «знаціоналізованого краю», де вижити можна лише тоді, коли знаєш «національні» правила, як-от: якщо хочеш вижити, то «у поляків треба проситися, з москалем сваритися, а з німцем нічого не поможе». Діти під час домашніх ревізій мусять мовчати: вони не вміють по-польськи, а отже, можуть виявити українськість сім'ї.

Але у спогадах Нати Ленко є й інші фрагменти, коли людські почуття все-таки долають етнічні та політичні кордони. Польський солдат хоче забрати в української родини останню курку. Але відпускає здобич, коли дізнається, що голова родини був в'язнем Освенцима. Поляки із сусідніх сіл постачають місцевим українцям документи й метрики, видають їх за членів своїх сімей, щоб урятувати від виселення на Схід. На Різдво в одній хаті випадково зіткнулися лоб у лоба українські солдати з двох ворожих армій – УПА і Червоної армії. Советського офіцера запрошують до святкового столу. Зворушений неочікуваною гостинністю – різдвяні страви замість петлі в лісі – він прагне хоч якось віддячити й вирішує подарувати повстанцям свою зброю. Ті не приймають подарунка: не годиться воякові віддавати зброю...

Львів виникає в цьому моторошному світі тільки раз: коли мати заспокоює маленьку дочку казкою про гарний світ. Світ,

де їздять трамваї, є шоколадки й немає страшних поляків. Де можна купатися в лазничці, зустрічати знайомих і не ховатися, не боятися облав і пострілів. А ввечері йти до кіна. В цій казці виразно проглядається австрійський Львів, цивілізоване місто на нецивілізованих землях.

Волею Божою ані Наті Ленко, ані її дочці не вдалося повернутися до цього міста. Бо воно перестало існувати вже 1944 року, поринувши в морок советської цивілізації. Так само Ришард Гансінець зі зболеним серцем дивиться на красу цього шляхетного міста, «на той символ Польщі й польськості, котрий поволі тоне у варварстві степу». Щоденник обривається на моменті, коли професор сідає до вагона, щоби виїхати до Польщі й назавжди залишити Львів. По одинадцятьох роках Львів відвідала його дружина, їдучи до Криму на археологічні розкопки. Великим було її розчарування: вона пам'ятала Львів прекрасним містом, а побачила провінційність, знищеність і занедбаність.

Львів східноєвропейський, незмітологізований

Історію Львова можна коротко окреслити так: це крах мультикультуральності. Вже за часів засновника Данила (Романовича) Галицького та його сина Лева місто гостило русинів (українців), німців, поляків, угорців, вірменів, татар, євреїв, таємничих «сарацинів» тощо. Після того як вигасла династія Романовича і Львів підпав під польську корону, жодне місто в Речі Посполитій, а можливо, й у всій Європі, не вирізнялося такою етнічною та релігійною різноманітністю: тут жило водночас аж п'ять етнічних груп, кожна з яких становила понад п'ять відсотків місцевого населення: німці, поляки, українці, євреї та вірмени, – і декілька конфесій: католики, православні, греко-католики, монофізити, іудеї. На початку австрійського періоду з культурного ландшафту міста майже зникли вірмени, засимілювавшись у польську культуру. Польська асиміляція була тривкою тенденцією аж до Другої світової війни. Проте домінування польської культури, підкріплене домінуванням політичним, не могло знищити стійкий поділ львівського населення на поляків (50–55 %), євреїв (30–35 %) й українців (15–20 %). Після того як

Гітлер винищив євреїв, а Сталін виселив поляків, Львів став містом східнослов'янським, українсько-російським. У перше післявоєнне десятиліття різниця в кількості тих і тих становила лише 10 %, але в 1960–1970-х роках масовий наплив мешканців навколишніх українських сіл, які вперто не хотіли переймати російську-советську культуру, рішуче переламав баланс на користь українців (79,1 % у 1989 році). Російська меншина й далі була численною – 16,1 % у 1989 році, а от поляки та євреї присутні були досить символічно: всього 1,2–1,6 %. Із колишнього центральноєвропейського міста Львів перетворився на типово східноєвропейське – з тією хіба що різницею, що в жодному іншому великому місті українська присутність не вимальовувалася так сильно, як тут³.

Колішній львівський, а тепер московський письменник Ігор Клех зробив образ цього східноєвропейського Львова центральним у книжці «Інцидент із класиком»:

...у замшлій ямі під горою <...> скам'янілістю лежало сіро-зелене, як річкова мідія, центральноєвропейське місто <...> – хоча воно вже давно, років десь із сорок, перестало бути центральноєвропейським, бо географія у цій країні анулюється найпершою.

Тут не місце переказувати сюжети його оповідань. Як на мій дуже суб'єктивний смак, вони є варіаціями однієї теми: «страждань молодого Вертера», котрий народився не там і не тоді. Тому, правдоподібно, він ніколи не поїде до Стокгольма забирати свою Нобелівську премію. А що Вертер народився в ХХ столітті, то він схожий на Кафку. Отож йому сниться сом із жіночими наманікюреними пальчиками, розчавлений тарган кричить: «Будьте ви всі прокляті!», а робітник моргу читає Бодлера, їсть павуків і кидає ножі в сторчма поставлені трупи.

Для моєї оповіді важливо те, що цей «львівський Кафка», попри свій універсальний біль і ліберальний *message*, звучить націоналістично – так само, як Гансінець, польський професор

³ Детальну статистику повоєнних демографічних змін див.: Віктор Су-сак. *Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках*. Магістерська робота. – Львів, 2000.

класичної філології. Він не байдужий до українців, особливо до українських інтелігентів. Вони – це *вони*, його антиподи, які добиваються слави в провінційному Івано-Франківську, їхні твори залучають до шкільної програми, бо так захотіли «їхні жінки» (прозорий натяк на відоме львівське подружжя). Це у *них* Григорій Чубай, невизнаний і рано померлий львівський поет, вийняв із рук «Лесю Українку й Івана Франка і вклав Еліота й Езру Павнда». Що, звісно, – з погляду Клеха, – мало допомогло.

Характерним є його опис однієї сцени, яку він побачив у Львові 1994 року:

У Львів приїхали ізраїльтяни нагороджувати якимись відзнаками («героїв усесвіту» чи щось на цей зразок) і надати матеріальну допомогу українцям, котрі переховували євреїв у роки війни. Церемонія відбувалась у будинку колишнього обкому. Сек'юриті обмацувала й продзвонювала всіх запрошених, боячись можливого теракту. Так ось, із майже сотні нагороджених, що пройшли повз мої очі, я не запам'ятав жодної бодай відносно інтелігентної фізіономії. Всі ці люди, котрі підставляли під розстріл власні сім'ї, були або від землі, або мешканці бідних фабричних окраїн, із руками і фігурами, zdeформованими фізичною працею.

(«*t* карта Галичини»⁴)

Клехові не те що не щастить з інтелігентними українцями – він їх просто не бачить. Кого він і вгледів у сучасному Львові – це так званий «освічений клас» (на його думку, дуже поверхово освічений), профашистськи налаштовані кола, малокваліфіковану новоукраїнську бюрократію, а також силу-силенну взагалі неосвічених українців, вихідців із села, котрі роблять постсоветський Львів «найбільшим західноукраїнським селом».

Клехова книжка є ще одним артефактом малої (міжетнічної) холодної війни, котра оприявнилася після закінчення великої. Обидві війни – між комуністами та некомуністами, між українцями та неукраїнцями – ніколи не згасали у повоєнному Львові. На культурній карті советського міста за-

---

⁴ Цей есей можна прочитати в інтернеті на сторінці: www.russ.ru.

вжди можна було знайти острівці з написами «стороннім вхід заборонено». Виглядає, що Ігор Клех так ніколи й не побував на одному з них – у світі старої української інтелігенції. Її дрібношляхетсько-чиновницько-священницькі родоводи тягнуться ще від австрійських часів, а інтелектуальні – від Гегеля, що його Клех учив напам'ять цілими сторінками, до Франка й Бруно Шульца, котрих він так не любить. Це вони, колишні випускники польських гімназій, творили «Європу непровінційну», за якою він так тужить і якої впритул не бачить, мандруючи вулицями уже запропалого советського Львова.

Багатшу відтінками картину советського Львова подає Александра Матюхіна в книжці про побут міста в 1944–1990 роках. Як і Клех, Матюхіна не належить до корінних львів'ян. Вона народилася в Ленінграді 1955 року, але у Львові живе від раннього дитинства. Книжку побудовано переважно на інтерв'ю з представниками різних середовищ: корінними львів'янами, прибульцями з Росії та Східної України, а також із вихідцями з навколишніх українських сіл і містечок. Однак чимало й особистих ремінісценцій і спостережень за найближчим авторці російськомовним світом (тому, скажу відразу, книжка хибує «недобачанням» старих українського, єврейського та польського середовищ).

Матюхіна подає багато прикладів «культурних воєн», особливо запеклих між прийшлими російськомовним і україномовним середовищами. В російськомовних сім'ях дітей виховували в переконаності, що советська – а беручи ширше, російська – культура перевищує досягнення інших народів; тому батьки старалися звільнити дітей від вивчення мови місцевого населення. Російська школа була елементом ізоляваності учня від корінних українських мешканців і цінностей їхньої культури. Вихідців із села («рогів» або «рогулів») висміювали за їхні манери, мову та невміння вдягатися. «У середовищі [російської] інтелігенції, – пише Матюхіна, – словам “рог”, чи “рогуль”, відповідав жест, коли обидві долоні підносили над головою і кількаразово згинали вказівні пальці. Цим жестом користувалися, коли хтось голосно сьорбав за столом або безцеремонно виставляв ноги на середину кімнати, сидячи не-

дбало в кріслі. Жест цей ніби означав запитання: “А хто ж то стелю рогами подряпав?”».

Тим часом українці культивували народні й релігійні традиції, яких майже не мали прибульці. Ці традиції давали їм відчуття переваги, що інколи доходило аж до агресії. І понад усе вони плекали культ української мови, котра стала своєрідним *sacrum* в українському середовищі.

Назагал, міське населення ділилося на клани й родинні групи, що функціонували за принципом «ти мені – я тобі». Втім, пише Матюхіна, між різними групами спостерігалися взаємні впливи. Росіяни перейняли деякі місцеві страви й традиції святкувати заборонені релігійні свята (як-от подарунки дітям на святого Миколая), українці – святкувати день народження замість іменин, влаштовувати «сабантуї» з шашликами й горілкою тощо.

Десь тоді, стверджує Матюхіна, твориться спільна для всіх груп специфічно львівська «міщанська культура», з прогулянками центральними вулицями й відвідуванням кав'ярень. (Авторка, здається, не знає, що тут ідеться не так про народження нових, як про відродження старих традицій.) Головними чинниками вироблення нової міщанської культури стали зразки, що їх пропонували кіно й телебачення, взаємні культурні впливи серед сусідів, зв'язки місцевих українців із родичами в США та Канаді, нарешті, «міт Польщі» – найближчої сусідки по комуністичному бараку, котра внаслідок своєї відкритості на Захід і досяжності у Львові варшавських радіо- і телехвиль стала для львів'ян вікном в Європу.

Матюхіна доходить висновку, що Львів, після всіх політичних катаклізмів, знову повертається до статусу центру специфічної й оригінальної культури. Якщо до 1939 року культура Львова була оригінальною синтезою передусім польської традиції, з домішками української, єврейської чи вірменської, то сучасна культура стала одноріднішою, українською, котра репрезентує в Україні найбільш зевропеїзований варіант.

Львів постсовєтський, між Палєрмом і Парижем, Вроцлавом і Донецьком

Такий висновок нібито мав би давати підстави для оптимізму. Відомий британський публіцист Тимоті Гартон Еш писав в одній із недавніх статей, що в 1990-х роках

установилося щось схоже на правило: чим більше етнічно мішаною є посткомуністична країна, тим імовірніше вона вибирає націоналістично-авторитарний, а не ліберально-демократичний шлях. Країни, які досягали найкращих результатів, є країнами найбільш етнічно однорідними: Польща, Чехія та Словенія. <...> Відродження центрально-європейської ідеї у 1980-х роках включало уславлення передвоєнної етнічно-культурної мішанини в цьому регіоні: змішаних міст, як Прага, Чернівці або Братислава, де люди звично розмовляли трьома-чотирма мовами; численних меншин, особливо німецької та єврейської; мультикультурності *avant la lettre*. Але, здається, одним із критеріїв політичної належності до Центральної Європи є власне не бути центральноєвропейським у попередньому [мультикультурному] сенсі⁵.

Це правило, на перший погляд, спрацьовує у випадку зі Львовом: у політичному сенсі місто так схоже на центрально-європейське саме тому, що воно перестало бути центрально-європейським у сенсі етнічно-культурному. Другий, третій і кожен наступний погляди підважують такий оптимізм. Львів може виглядати центральноєвропейським із перспективи Києва чи Донецька. З перспективи Відня, Будапешта чи Кракова Львів виглядає по-східноєвропейському.

Щодо рівня громадської активності (згідно зі статистикою кількості громадських організацій на 10 тисяч населення) Львову немає рівних в усій Україні: він – як літак, запущений високо в небо, тоді коли решта українських міст і регіонів ледве вчаться ходити по землі. Але легко бути зіркою, коли місяць не світить. Порівняно із сусідньою Польщею Львів ледве вибивається на середній рівень. Найдоцільніше

⁵ Timothy Garton Ash. «The Puzzle of Central Europe». *New York Review of Books*, XLVI, 5 (March 18, 1999).

зіставити місто з Вроцлавом: той також після війни змінив свого «власника» і більшість місцевого населення є переселенцями, а не корінними міщанами. Дальші порівняння – не на користь Львова. Нещодавно дослідники запитали лідерів громадських організацій у Львові та Вроцлаві: що ви робите, коли у вас виникають проблеми? У Вроцлаві опитувані відповіли, що вони всіма доступними методами мобілізують саму громаду; львівські лідери шукають розв'язки у «коридорах влади».

Це опитування проводили в рамках шведсько-українсько-польського проекту, що ставив собі за мету перевірити теорію про залежність успіху чи невдачі посткомуністичних реформ від історичного минулого. Нещодавно американський політолог Роберт Патнем описав її в книжці «Творення демократії. Громадські традиції у сучасній Італії». Двадцять років поспіль Патнем вивчав хід і вплив італійських реформ регіонального самоуправління. Його найбільше цікавило, чому в одній країні, за формально однакових умов, успішні в одних місцевостях реформи в інших зазнавали краху? Чому на півночі Італії місцеві регіональні уряди і зовнішнім виглядом, і поведінкою службовців нагадують модерні високотехнологічні фірми, тоді як на півдні проблематично навіть розшукати потрібний офіс, а коли й знайдеш, то найрадше побачиш там порожній стіл: місцеві чиновники не мають звичаю сидіти на роботі більш як одну-дві години.

Патнем пояснює це різницею між соціальними капіталами – специфічними формами спілкування і стосунків, котрі для політичної стабільності, ефективності правління, економічних реформ, можливо, навіть важливіші за фізичний або людський капітал. В основі «доброякісного» соціального капіталу лежить анонімна довіра та бажання добровільно співпрацювати задля спільних інтересів. «Недоброякісний» соціальний капітал базується на стосунках у вузьких і закритих групах – родині і кланах, де довіра ґрунтується на особистому знайомстві та вигоді.

Патнем завершує виклад простим висновком: тип соціального капіталу, що панує в кожному суспільстві, залежить від норм поведінки, котрі склалися в минулому. Минуле та майбутнє чітко взаємопов'язані: за словами Патнема, «куди

ти потрапиш, залежить від того, звідки ти вийшов». Мешканцям учорашніх комуністичних країн Євразії, особливо їхнім прозахідно налаштованим демократичним елітам, такий висновок може нав'яти песимізм. Російську імперію та Советський Союз характеризувала особлива живучість кланової системи, хабарів і «блату». Тому кожна з постсоветських держав – за винятком хіба що балтійських – скидається на зменшену копію Советського Союзу. То яким буде їхнє майбутнє? Так само, як Азербайджан не може за помахом чарівної палички перенестися у Балтію і стати «європейською державою», так і Палермо – а не Париж чи Відень – є прообразом майбутнього для Москви.

Львів теж має свої обмеження. Якщо міряти соціальний капітал не за кількісними, а за якісними параметрами, він виявляється значно ближчим до Донецька, ніж до Вроцлава. І у Львові, і в Донецьку понад половина населення не цікавиться політикою і майже всі мало довіряють засобам масової інформації, політикам, державним чиновникам тощо. Демократизація та формування у Львові прозахідної громадянської культури набрали швидких темпів у часи Горбачова й у переддень української незалежності – в 1988–1991 роках. Але в незалежній Україні ці процеси загальмувалися. Політичні мітинги більше не збирають багато людей, львів'яни не мають великої охоти брати участь у громадських організаціях. Інакше кажучи, недоброякісний соціальний капітал – небажання співпрацювати і брак довіри – шириться по всьому суспільному тілі, як недоброякісна пухлина, пожираючи здорові клітини.

У постсоветському Львові спостерігається формування нових кланів, схожих на старі советські. Вони зрощуються з кланами, котрі свого советського походження й не приховують. За добрий приклад може правити історія львівської мерії. Її теперішнього голову Василя Куйбіду обрали за його напівдисидентське минуле. В перші роки правління він утішався славою та симпатією – колишній львів'янин і теперішній московський режисер Роман Віктюк назвав його найкращим мером на всіх просторах СНД. Це завдяки старанням Куйбіди ЮНЕСКО 1998 року надало історичному центру Львова статус світової культурної спадщини. Та від

певного часу він зачастив до Києва, і львів'яни вже могли побачити Куйбіду під час футбольної трансляції на трибуні разом із президентом. А торік улітку його прізвище потрапило до списку ста найвпливовіших і найбагатших осіб України – чого сам він, власник скромної двокімнатної квартири, не міг докладно пояснити.

Львів'яни могли би йому це пробачити, як і звичку хизуватися на рекламних щитах із незмінним написом: «Наше місто – найкраще». Якби... – якби Львів був справді найкращим містом, а багатство мера, уявне чи справжнє, відповідало багатству його мешканців. Енергозабезпеченням у місті й області відають ті самі люди, що володіють київським «Динамо», тому вечорами місто освічується так само погано, як погано грають столичні футболісти. Брак води в квартирах і сила-силенна жебраків у центрі міста нагадують південноафриканське місто, а всім відома корупція сягає південноамериканських висот. Місцева влада хвалиться, що у Львові розташовано половину історико-культурних пам'яток України. І це страшить, бо означає, що половина української культурної спадщини постійно перебуває під загрозою руйнації та зникнення. Наш президент полюбляє говорити, що Львів – це європейське лице України. Якщо це так, то можна лише уявити, в якому стані перебувають інші, менш європейські частини українського тіла.

Постсоветський Львів насправді є Львовом дуже советським. Нехай не вводять вас в оману його європейська архітектура й віденські кав'ярні, європейські звички й одяг його мешканців та їхня проєвропейська орієнтація – це тільки в нашому слов'янському світі слово прирівнюється до діла, а зовнішність – до сутності. Важливо, що коїться в голові львів'ян. Усіх обурило, що Білосора вбили росіяни. Але мало хто обурився, що його вбивць покривали за суто советською схемою: міліційний патруль відпустив одного з молодиків, виявивши, що то син котрогось із місцевих міліційних начальників. Більшості львів'ян не подобається, що в кав'ярнях і магазинах звучить російська музика. Нікому не спаде на думку кинути гасло: «Бойкотуймо ці кав'ярні! Якщо *ми* платимо *їм* гроші, то маємо право замовляти у *них* свою музику». «Свій до свого по своє» – цього старого чесь-

кого гасла, що ввійшло у кров і плоть міжвоєнних галичан як частина австрійської спадщини, неможливо зреалізувати в сучасному Львові. Бо в його повітрі бракує чогось такого, що уможливило би тривалу й сплановану акцію колективної солідарності. Вийти на похорон, побити шибки, пройтися з прапором, проголосувати за кандидата-демократа, зустріти папу – це за́просто! І запрóсто. А от добитися водопостачання чи припинити руйнування міста – заскладно. Бо це вже потребує постійної організованої дії – отих крапель води, що точать камінь не силою, а частотою падіння.

В очікуванні нового міту

Найбільше не можуть змиритися із сучасним станом Львова місцеві молодші інтелектуали. Їхні невдоволені голоси найчастіше можна прочитати на сторінках місцевої газети «Поступ» – газети дуже доброї, з напівдисидентським родоводом і всеукраїнською репутацією. Це невдоволення набуває конструктивної форми завдяки нещодавно створеному Інституту розвитку міста. Торік він представив альтернативну концепцію міського розвитку, поклавши в її основу ідею відродити метропольний статус Львова. Концепції надає сили те, що її творці добре розуміють сутність модерності міста (воно мусить бути місцем найповнішої реалізації особистості й задоволення її потреб) та чітко окреслюють роль так званих постіндустріальних цінностей (плекання освіти як основи сучасної економіки). Гірше, однак, із обґрунтуванням цих тез. Тут раціональні аргументи поступаються старим і новим мітам. Говориться про метрополійність Львова впродовж *усієї* історії – хоча метрополією місто було лише час від часу, внаслідок переплетіння сприятливих обставин. Пишеться про «толерантне співіснування» різних етнічних груп, хоча насправді Львів є велемовним прикладом краху ідеї мультикультуральності в цій частині Європи. А далі концепція подає декілька сторінок заходів, виконання яких мало б ошчасливити місто і його мешканців. Ці плани не є такими фантастичними, як пропозиції міжвоєнної влади збудувати у Львові річковий порт. Але від них відгонить старими советськими п'ятирічними планами, щодо яких існувала мовчазна згода

влади й суспільства не те що не виконувати, але навіть і не трактувати їх усерйоз.

Ще більше в цих пропозиціях угадується передвиборна програма. І за Інститутом розвитку міста, і за газетою «Поступ» стоїть молодий і амбітний місцевий олігарх Андрій Садовий. Вже зо два роки він веде «холодну війну» з Василем Куйбідою, вміло й грамотно використовуючи невдоволення «сердитих» львівських інтелектуалів задля нагромадження свого передвиборного капіталу, і от на початку цього року він заявив про намір кандидуватися на посаду львівського мера. Та чи не піде він, примірявши тогу й китчасту шапку, шляхом свого попередника? Бо в цій державі платою за успіх є безумовна лояльність до київської влади. А хто не знає, що ця лояльність означає насправді...

Утім, є спосіб уникнути київської залежності: проголосити галицьку автономію. Про цю ідею в приватних розмовах говорили вже давно, але – пошепки, як про заборонений плід, водночас і солодкий, і небезпечний. Щоправда, ще до проголошення незалежності її намагався озвучити В'ячеслав Чорновіл, ставши головою львівської обласної ради. Проте ідею швидко зацитькали, бо що станеться з Україною, коли, за прикладом Галичини, захоче автономії Донбас? Тепер же галичани мають досить і Донбасу, і Дніпропетровська, і Києва з їхньою советсько-російсько-євразійською культурою. Та й із самого Києва їм говорять україномовні патріоти: «Від'єднуйтеся, поки ще все не пропало».

Ідея автономної Галичини або навіть усієї Західної України як останнього притулку справжньої україномовної й європейськи зорієнтованої України стає тим нагальнішою, чим сильнішою, із закриттям західних кордонів, є загроза опинитися сам на сам з євразійським простором, куди українцям можна буде їздити без візи аж до Воркути й Владивостока. А в окремо взятій галицькій Україні Львів стане справжньою метрополією, бо жодне інше західноукраїнське місто не годиться на цю роль. Що, як кажуть математики, і треба було довести.

Тому й точаться в сучасному Львові суперечки, чи не варто повернути латинку в українську мову? Або як ушановувати засновника міста, Данила Галицького – як українського чи як

галицького короля? У тому ж таки «Поступі» можна побачити карикатури, котрі сміються з бажання старших галицьких патріотів бачити Україну соборною – мовляв: що, дочекалися? Або дотепні малюнки львівського художника Володимира Костирка про примітивних українців-«рогулів» зі Сходу та рафінованих українців – панів і панянок із Заходу. На одній із його картин Галичина в образі одягнутої в лицарські обладунки дівчини кидає своїм невидимим ворогам виклик: «На коліна, хами!»; на іншій – закуті в лати воїни «СС Галичини» сидять, як лицарі круглого столу, а на столі перед ними лежать гранати – не ті, що їх їдять, а ті, котрі вибухають.

Це все – на рівні нового мітотворення. А на рівні політичних програм Андрій Садовий узимку запропонував провести референдум щодо права надання Львову статусу метрополії. Трохи раніше Орест Друль, працівник Інституту розвитку міста й автор найцікавіших публікацій, котрі походять із цього середовища, помістив у львівському журналі «І» економічно, політично й культурно аргументовану статтю про можливість і доконечність галицької автономії⁶.

Ці погляди можна приймати або не приймати. Але сперечатися з ними даремно. Бо міти й ідеології призначені не для того, щоб давати справжню чи викривлену картину світу. Їх треба оцінювати не за правдивістю, а за ефективністю, тобто наскільки вдало вони легітимізують інтереси та дії окремих суспільних груп. Варто нагадати, як 1895 року у Львові із середовища таких самих молодих і сердитих українських інтелектуалів вийшла книжка «Ukraina irredenta» Юліана Бачинського – книжка, котра вперше в історії української політичної думки аргументувала можливість і доконечність української політичної самостійності. Дарма що аргументація була хибною та натягнутою, бо спиралася на марксистську теорію. Дуже скоро вона перетворилася на «керівництво до дії», аж поки стала реальністю на політичній карті світу.

Не знати, чи вдасться галицьким автономістам побачити реалізацію своєї ідеї й коли це буде. Одне лише можна сказати певно: якби вона зреалізувалась у найближчому майбутньому,

---

⁶ Орест Друль. «Україна vs українськості». – *І*, 2001, ч. 23. *Федеративна республіка Україна* (www.ji-magazine.lviv.ua/n23texts).

то навряд чи вони дуже цим раділи би, бо тоді, либонь, опинилися б не в «європейській» Галичині, а в зменшеній моделі постсоветської України, чи, перефразую, Советського Союзу. З тією різницею, що на вулицях Львова більше говорили б українською мовою. Але вулицями бігали би відряджені з Коломиї чи Самбора чиновники, щоб через знайомих і родичів потрапити в «коридори влади» й облаштувати там свої справи. Так само, як тепер бігають львів'яни Києвом, а колись – Москвою. І, напевно, у якійсь провінційній молодіжній «популярній» газеті в тому ж Самборі чи Коломиї з'явилась би карикатура на галицьких автономістів – мовляв: що, дочекалися?

Епілог

Страсті за Львовом є страстями за містами, які ніколи не збуваються. Один із найтривкіших серед них – міт націоналізму. Обговорення національного питання тут відбувалося й відбувається з інтенсивністю, котру рідко можна надібати в Україні, а може, навіть у всій Східній Європі. Кожен, хто живе у Львові чи приїжджає сюди, рано чи пізно починає дивитися на місто і світ крізь «національні» окуляри. Тому це місто й відіграє таке велике значення у національних – а, краще сказати, знаціоналізованих – історіях українців, поляків, євреїв, а від недавнього часу ще й росіян. Ці історії завжди формувалися під впливом страху, що «нам» постійно хтось загрожує. Тому головна функція такого міту – забезпечити захист «нашої» загроженої ідентичності й ображеної національної гордості. І рецепт пропонується дуже простий: треба усунути «чужих» і зробити місто «нашим».

Історію Львова можна переповісти як низку перемог різних націоналізмів, кожен із яких постановив зробити місто «своїм». Останнім у цій черзі виявився український націоналізм. Але і його перемога не до кінця переконлива. У Львові, як і раніше, говорять про те, що українська культура тут загрожена, що її треба негайно рятувати тощо. Аби не перетворити цю перемогу на ще одну чергову поразку, треба таки зняти «національні окуляри». І побачити, що в світі, де ми живемо, поділ на «чужих» і «своїх» є надто спрощеним і навіть згубним. Особливо коли за критерії такого поділу

правлять мова, колір береток, інтелігентна фізіономія тощо. Бо насправді в кожному з «наших» сидить бодай крапля «чужого», і «чужі» переймають звички «своїх».

Скажи мені, хто твій ворог, і я скажу тобі, хто ти. Ці слова добре пояснюють, що діється у Львові й зі Львовом. Міжвоєнний і воєнний український націоналізм був добрим учнем свого головного ворога – націоналізму польського, звідси в них стільки спільних рис. Повоєнне українське суспільство – вихованець советської системи. Воно не дало себе засимілювати в російськомовну советську культуру, але його соціальний капітал неминуче складався під впливом советських традицій. Тому Привид Палерма загрожує не лише Москві. Він завис і над нашим містом. Львів був і залишається найбільшим зукраїнізованим і зєвропеїзованим містом – але на карті великого «советського» континенту, котрий тягнеться від Брайтон-Біч до Владивостока.

Побачити це можна лише тоді, коли час від часу покидаєш цей континент, а потім повертаєшся до нього. Кількість людей із України, котрі постійно курсують між тим і тим світом, нараховує вже мільйони. Є надія, що їм таки не вдасться «зсоветизувати» Америку та Європу, навпаки, вони привезуть разом із тяжко заробленими грошима ще й інший, соціальний капітал, такий потрібний для позитивних змін удома. І, може, тоді нарешті здійсниться міт про гарний світ, де вчасно їздять трамваї й де постійно є вода в лазничці, а ввечері можна спокійно йти до кіна. Міт про цивілізоване місто на цивілізованих землях.

Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи¹

Повоєнний британський Кембридж не був схожий на Кембридж сьогоднішній, із його доглянутою архітектурою та охайними газонами. Коли 25 жовтня 1946 року Кембридзький Моральний науковий клуб зібрався на чергове засідання в одному з будинків Кінгс Коледжу, більшості його членів, професорам і студентам філософського факультету, довелося сидіти у верхньому одязі. Бо весь будинок опалював один-єдиний камін, який давав мало тепла, але багато чаду – що добре було помітно з брудних стін і потьмянілих **настінних розписів**. Затемнювальне маскування на вікнах і важкі військові черевики та галіфе окремих членів Клубу нагадували, що війна була ще свіжим спогадом.

Доповідач др. Карл Попер прибув із далекої Нової Зеландії. Він щойно видав книжку «Відкрите суспільство і його

---

¹ Висловлюю вдячність Олексієві Паничу за його зауваги до попередніх варіантів цього тексту.

Книжки й журнали, згадувані в есеї:

David Edmonds and John Eidinow. *Wittgenstein's Poker. The Story of a tenminute argument between two great philosophers.* – London, 2002.

Kreatives Milieu. *Wien um 1900. Ergebnisse eines Forschungsgespräches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900.* Herausgegeben von Emil Brix und Allan Janik. – München, 1993.

Stefan Simonek. *Ivan Franko und die «Moloda Muza». Motive in der Westukrainischen Lyrik der Moderne.* – Weimer, Wien, 1997.

Historycy Europejscy o Inteligencji i Intelktualistach. [Wydany jako numer] *Kultura i Społeczeństwo.* Kwartalnik, 2002, т. XLIV, №2, квітень–червень.

Inteligencja Południowo-Wschodnich Ziem Polskich, pod red. Haliny Kurek, Franciszka Tereszkievicza. – Kraków, 1998.

Rodowody inteligencji. Prus, Wyspiański, Miciński, Witkacy, Kołakowski. *Znak,* 2002, № 3 (березень).

вороги», яка здобула в Англії багатьох прихильників. Один із них, Бертран Расел, і влаштував Поперові приїзд до Кембриджа. Саме «влаштував», бо Попова кандидатура раз у раз наражалася на заперечення голови Клубу – на думку багатьох, найбільшого філософа «всіх часів і народів» професора Людвіга Вітгенштайна. Обидва – і Попер, і Вітгенштайн – походили з Відня. Ще до переїзду на докторські студії до Кембриджа Вітгенштайн відвідував логіко-позитивістський гурток і став чимось на зразок божества для його голови Морица Шліка. І тому найперший Поперів виступ на гуртку закритий йому туди дорогу: промовець заходився агресивно критикувати Вітгенштайна, і роздратований тим Шлік пішов з половини його виступу. Він був певен, що Попер – інтелектуальна посередність і не розуміє самої суті філософії, тож не варто допускати його до кола вибраних. За Вітгенштайном, філософські питання є проблемами, котрі постають із недосконалості нашої мови й обмеженості нашого інтелекту. А Попер уважав, що за філософськими питаннями криються справжні життєво важливі проблеми, від яких годі відмахнутися, як від інтелектуальних забавок. І тема його виступу в Кембриджі так і звучала: «Чи існують філософські проблеми?». Ті, кого він зібрав у Кінгс Коледж, чекали скандалу. Ні для кого не становила таємниці запальність і невротичність Вітгенштайнової натури: студенти порівнювали темперамент свого професора з атомною бомбою. Він умів і любив бути нищівним, саркастичним, зухвалим і зверхнім, завжди залишаючись блискучим, витонченим і... непереможним. Ісає Берлін згадував, як упевнився після Вітгенштайнової критики, що ніколи не зможе стати справжнім філософом і йому варто зайнятися чимось легшим: наприклад, інтелектуальною історією. Сам факт запрошення Попера, як і тема його доповіді, становили прямий і незамаскований виклик Вітгенштайнові. І це, власне, було до душі Раселові, якого Вітгенштайн в останні місяці неприховано і привселюдно зневажав. Попова лекція могла щонайменше роздратовати Вітгенштайна, а може, навіть (чого дуже сподівався Расел) і затьмарити його ореол найбільшого філософа.

У семінарській кімнаті пахло кров'ю. На початку Попер навів декілька прикладів проблем, котрі він уважав справжніми філософськими питаннями. Відкинувши їх усі

до одного, Вітгенштайн у мить найвищої експресії вихопив із каміна розпечену до червоного кочергу й заходився розмахувати нею, немов диригентською паличкою, перед самим носом доповідача. І коли він, прагнучи унаочнити безглуздість Поперових тверджень, зажадав, аби той навів приклад будь-якого морального закону, Попер спокійно відповів: «Не погрожувати запрошеним професорам кочергою». Розлючений Вітгенштайн жбурнув кочергу на підлогу і стрімко покинув кімнату, щосили хряснувши за собою дверми.

Отож перша й остання зустріч двох філософів потривала заледве десять хвилин. Попер уважав, що вийшов із неї переможцем: принаймні так він тлумачив цей епізод яких тридцять років згодом у своїй інтелектуальній біографії «Unended Quest» (1974). Із дев'яти свідків тієї дуелі, які ще були живі наприкінці 1990-х років, Поперову оповідь підтвердив лише один. Восьмеро інших кажуть, що Вітгенштайн пішов із семінару раніше, аніж Попер сформулював свій «принцип кочерги». Це дає всій історії цілком інше забарвлення: в такому разі Вітгенштайн покинув семінар, почуваячись радше знудженим, аніж переможеним.

Дейвід Едмондз та Джон Айдинов у книжці «Вітгенштайнова кочерга» спробували з'ясувати, що ж сталося за ті десять хвилин, що потрясли світ західної філософії. І Вітгенштайн, і Попер зробили дуже багато, щоби пояснити природу людського розуміння, насамперед – границі людського розуму та людського мовлення. Кожен із них вірив, що звільнив філософію від помилок минулого і вказує їй правильний шлях. Але вказували вони у протилежні боки. Тому кожен уважав суперника за смертельного ворога. Історія з кочергою, на думку Едмондза й Айдинова, не вкладається в межі короткої десятихвилинної зустрічі. Її не можна відділити від історії всього ХХ століття. Почалася вона не в Кембриджі й не 1946 року, а у Відні кінця ХІХ – початку ХХ століття, де народилися Вітгенштайн (1889) і Попер (1902).

За різницею їхніх поглядів, стверджують автори «Вітгенштайнової кочерги», стоять не просто філософські розходження, а два різні життєві досвіди центральноєвропейських євреїв. Обидва були вихрестами, глибоко засимільованими в австрійсько-німецьку культуру. Але в родині Людвіга Вітген-

штайна такими було вже декілька поколінь перед його народженням, натомість у Поперовій першим поколінням християн були його батьки. Вітгенштайни перевищували своїх земляків Поперів у всьому. То був найбагатший після Ротшильдів рід Габсбурзької монархії. Про середній клас, до якого належала сім'я адвоката Попера, вони зневажливо відгукувалися як про людей із «Рингштрассе». Вітгенштайни були власниками одного з найімпозантніших віденських палаців, котрий заразом був найвідомішим музичним салоном у місті. Тут можна було зустріти й послухати Малера, Брамса чи Рихарда Штрауса. Попери жили в самому центрі Відня, навпроти Штефансдому – центрального католицького костелу (катедри), у квартирі, переповненій книжками. Вони могли дозволити собі ходити на концерти, ба навіть їх спонсорувати. Вітгенштайнам можна було не ходити нікуди – концерти самі приходили у їхній палац, разом із композиторами, диригентами та піяністами, на яких у вітальні чекало шість фортепіан, «до вибору і до кольору».

Вітгенштайна порівнювали з чарівником: усе, чого торкала-ся його рука, перетворювалося на твір генія. Ще в молодості, вибравши кар'єру інженера, він сконструював авіаційний двигун, прототип реактивного. Пізніше, 1928 року, вже закинувши інженерію задля філософії, Вітгенштайн узявся дизайнувати інтер'єр сестриного будинку. Радіатор, що його він сконструював, довелося замовляти за кордоном: в Австрії не знайшлося жодного майстра, котрий міг би виготовити цей шедевр.

Попер теж не гребував працювати руками. Юнаком він пішов на науку до майстра-столяра. Від нього, згадував філософ пізніше, він навчився про теорію пізнання більше, аніж від будь-кого зі своїх професорів. Чого не можна було сказати про столярське ремесло. На закінчення навчання юний Попер виготовив навісну шафку для книжок. Грубо зроблена, з примітивним дизайном, вона видавала мізерність умінь і вбогість смаку – і, звичайно, її було не порівняти з білосніжним й елегантним Вітгенштайновим радіатором.

Попри походження Вітгенштайн був ворожий ідеї аристократизму й вибраности. Під час Першої світової війни він використав свій високий статус і сімейні зв'язки не на те, щоб уникнути фронту (пережита в юності хірургічна операція

формально звільняла його від військової служби), а на те, щоб потрапити туди добровольцем. У траншеях, серед смерти й розкладу сформувалася у головних обрисах його єдина книжка – «Логіко-філософський трактат» (1922), що принесла йому славу найбільшого філософа сучасності. Після війни він самохіть пішов працювати сільським учителем у глуху австрійську провінцію. Друга світова війна застала його у Великій Британії, коли йому було вже за п'ятдесят. Але він покинув професорський Кембридж і зголосився працювати медбратом у лондонському госпіталі.

Попер теж терпіти не міг елітарності і снобізму, але не з вибору, як Вітгенштайн, а радше з його браку. Він не воював на фронті: Перша світова війна закінчилася, коли йому було тільки 16 років, а на початку Другої він опинився у Новій Зеландії, на безпечній віддалі від європейського воєнного театру. Власним внеском у перемогу над Гітлером він уважав своє «Відкрите суспільство». Попер почав писати цю книжку того дня, коли нацистські війська вступили в його рідну Австрію, а закінчив, коли ніхто вже не сумнівався у їхній поразці.

Існувала хіба що лише одна річ, котра єднала Вітгенштайна й Попера: обидва трактували війну проти Гітлера як свою особисту війну. Але, знову ж таки, Вітгенштайн – із вибору, Попер – із неминучості. У щоденному житті ніщо не нагадувало Вітгенштайнам про їхнє єврейство. Протверезіння настало наступного ж дня після аншлюсу, коли австрійських бюрократів єврейського походження звільнили з роботи, кількох найбагатших підприємців убили, а лікарів і адвокатів вивели на вулиці витирати зубними щітками зі стін антинацистські лозунги, під насмішки і свист віденського натовпу. Відень було проголошено містом, вільним від євреїв (*judenfrei*). Виняток робили тільки для тих громадян Великого Райху, котрі були євреями на чверть чи на одну восьму або мали воєнні заслуги перед Райхом: після документального підтвердження цього факту їх оголошували «мішаними» (*Mischlinge*).

Над справами з надання цього статусу наглядав особисто фюрер. 1939 року до Берліна надійшло 2100 прохань щодо перегляду расової належності. Гітлер дозволив лише 12. Одним із них була справа Вітгенштайнів. Усе вирішили гроші: попри позірну принциповість, керівництво Райху було готове торгу-

ватися. Вітгенштайн сам розпочав цю справу й провів її швидко та успішно, як і все, за що брався. 5 липня 1939 року, зразу по тому, як він дістав британське громадянство, Вітгенштайн прилетів до Берліна, в саме лігво ворога, де мав денні переговори з керівниками Райхсбанку. А ще за сім тижнів, перед самим початком війни, його сестри одержали документи про арійське походження. Це дозволило їм перебути всю війну у Відні.

Поперова сім'я такого щастя не мала: шістнадцять його найближчих родичів стали жертвами голокосту. Вижила тільки сестра, котра обачно виїхала до Швейцарії (батьки померли ще перед війною). Сам Попер двічі, у 1938 та 1941 роках, силкувався отримати британське громадянство. Але з цього нічого не вийшло, і він прожив війну у Новій Зеландії без жодного громадянства як «дружній чужинець» (friendly alien). Вітгенштайн і тут узяв над ним гору.

Легкість, із якою Вітгенштайн долав життєві проблеми, та нічим не обмежена особиста свобода, підкріплена його сімейним статком і походженням, були благодатним полем для переконання, що справжніх філософських проблем не існує – вони є радше проблемами логіки й мови. Не так було з Попером: він усього мусив добиватися «власним горбом», відчуваючи часті приниження, поразки й утрати. Він знав, що проблеми таки існують, і їх несила подолати самими тільки мовними вправами.

Усе життя Попер мріяв зрештешуватися над Вітгенштайном. Філософи й далі дискутують, чи вдалося йому це та наскільки. Нас цікавить інше: наскільки коректним є висновок Едмондза та Айдинова про кембридзьку суперечку 1946 року як про віддзеркалення специфічної центральноєвропейської ситуації?

Головними символами Відня кінця XIX століття були Малер, Фройд, Шніцлер, Краус, Герцль, Адлер, Бар та багато інших митців і науковців, котрі стояли у виразній опозиції до панівної австро-німецько-католицької культури. Більшість цих «іконоборців» єднає та ж риса, що й Вітгенштайна та Попера: вони були засимільованими євреями. Покійний угорський історик Петер Ганак у дослідженні творчих середовищ Відня та Будапешта (багато з віденських знаменитостей походили з угорської столиці, як Герцль) підтвердив

це спостереження статистично: приблизно дві третини у випадку Будапешта й три чверти у віденському випадку були засимільованими євреями.

На перший погляд може здатися, що цей феномен є продуктом статистики: Відень мав третю, після Варшави й Будапешта, найчисленнішу єврейську спільноту в Європі й найвищий за будь-яке європейське місто відсоток вихрещених євреїв, отож можна очікувати, що відсоток євреїв буде високим у кожній соціяльній верстві – дарма, чи серед іконоборців, чи серед іконошанувальників. Але на найвищому щаблі бачимо інше: євреїв зовсім не було при цісарському дворі й майже не було в цісарському уряді. Вихрещення було водночас і умовою просування в габсбурзькому суспільстві, і захистом від його антисемітизму (Франц Йосиф якось сказав дочці: «Звичайно, ми мусимо робити все, щоб захистити євреїв, але хто з нас не є антисемітом?»). Постійна незахищеність і соціяльна змаргіналізованість провокували атмосферу ненастанного пошуку, вразливості й творчого неспокою. Це, своєю чергою, творило сприятливий ґрунт для модернізму, – з його наголосом на ірраціональності, підсвідомих інстинктах і сексуальності, голосними мистецькими скандалами й провокаціями, критикою суспільних усталених норм й ідеалів, віри в Бога, прогрес і в те, що взагалі все це коли-небудь добре закінчиться.

Був ще інший важливий аспект змаргіналізованості творців віденського модернізму. Засимільовані євреї ніде не могли почуватися цілком «удома»: для русинів (українців) і словаків вони були поляками чи угорцями; для поляків, угорців і чехів – німцями, для німців – австріяками, для всіх націй світу – євреями, а для євреїв – зрадниками своєї віри. Викинуті за межі кожної національної спільноти, віденські модерністи були позбавлені сильної національної ідентичності – на відміну від угорця Бартока, поляка Виспянського чи чеха Гашека. Це вивільняло їх від тяжкої ноші «будування нації» й відкривало можливість звертатися до найглибших екзистенційних питань.

Звичайно, у Відні було багато митців-модерністів, котрі не були євреями, а проте переймалися тими самими пробле-

мами й питаннями, що й діти єврейської буржуазії. Але без євреїв місто просто не могло функціонувати як культурний та інтелектуальний центр. Зрештою, Відень втратив статус європейської культурної столиці у 1930-х роках, по тому, як занепадала, а після 1938 року майже повністю зникла його єврейська спільнота.

* * *

Восени 1892 року, за декілька років до того, як Відень став тим, чим він був пізніше, до столиці Габсбурзької монархії приїхав Іван Франко. Він приїхав на запрошення Ватрослава Ягіча, професора славистики Віденського університету, робити докторат. Франкові було вже 36 років – зовсім не молодий для цього вік. Але то не була його вина: молодечі роки пішли на революційну пропаганду, неминучі тюремні відсидки, бідне, з голодом і холодом, існування та працю, за ддя сякого-такого утримання, в різних газетах і журналах. Зрештою, була в тому й перевага: за плечима у Франка стояла слава русько-українського письменника та високофахового дослідника східнослов'янського фольклору. Кирило Студинський, у ті часи студент у Відні, згадував пізніше, що Франкова поява у Віденському університеті була сенсацією дня². Саме Франко спричинив зміну в Ягічевих поглядах на окремішність українців від росіян. Досі той вміщував одних і других в одну шухляду, а патріотично налаштованим українським студентам із Галичини говорив, що свою національну самостійність вони повинні спочатку довести науковими студіями. І слухач Ягічєвого семінару Франко приносив такі студії одну за одною, а разом із тим – і докази, що українці мають право на самостійне життя серед слов'янських народів.

Франкові плани у Відні не обмежувалися докторським дипломом. Він прагнув завести тут корисні знайомства, котрі по поверненні в Галичині придалися би йому більше за докторат. Ця частина його плану виявилася винятково успішною: серед його віденських знайомих бачимо імена лідера австрійських демократів Віктора Адлера, ідеолога

---

² Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 362 б, оп. 1, спр. 11, арк. 12–13.

літературного модернізму Германа Бара, творця модерного сіонізму Теодора Герцля, згодом чехословацького президента Томаша Масарика, а також десятків сьогодні менш відомих, але в той час дуже важливих представників творчого середовища Відня кінця століття. Особливо важливою для Франкової слави у Відні була постійна співпраця з газетою «Die Zeit», котру за її тогочасною впливовістю можна порівняти з нинішньою «New York Review of Books». Деякі з його віденських публікацій, передруковані після «Die Zeit» в інших провідних європейських виданнях, спричиняли гарячі дискусії – ба навіть дуелі.

Але не всюди Франка у Відні чекали звитяги. Йому не вдалося здобути визнання в головній ділянці – ділянці, як тоді казали, красного письменства. Шлях до літературного визнання пролягав тут через театральну сцену. У Львові вистава за його «Украденим щастям» мала величезний успіх: компліментів не жаліла ні українська, ні польська театральна критика. Тепер Франко пише повість «Для домашнього вогнища» і разом із «Украденим щастям» пропонує її на розгляд дирекції Фолькстеатру – але без жодного результату.

Франко спробував надрукувати в «Die Zeit» повість «Voas constrictor», яка здобула йому натоді найбільшу літературну славу (принаймні жоден інший його твір не переклали стількома мовами). В редакції вона потрапила на стіл до Германа Бара, який уже став тоді законодавцем віденського літературного модернізму. Бар відхилив повість, нібито з формальних причин: вона завелика для газети, у «Die Zeit» її просто не читатимуть. Тяжко сказати, чи була то справжня причина відмови: Франкову повість таки надрукувала інша віденська газета, соціально-демократична «Arbeiter Zeitung». А от у засудженні Франкового «Поета зради» – найскандальнішої серед його віденських статей, спрямованої проти Адама Міцкевича як проти нібито виховника польського національного лицемірства і подвійних стандартів, – Бар був щонайщиріший. Йому не вкладалося в голову безглузде, як на його думку, Франкове припущення, що з поетових творів можна виводити політичну тенденцію. «Чи був би я “Поетом лесбійської любові”, – запитував Бар Франка, – якби у своїх віршах змальовував лесбійські сто-

сунки? Зрада є проблемою естетичною, їй можна присвятити ціле своє життя, не стаючи при цьому зрадником»³.

За відмінністю Франкових і Барових поглядів лежала світоглядна прірва. Франко вірив у поступ, його позитивні наслідки для особи та суспільства. Література повинна бути «робітницею на полі людського поступу». Вона має вказувати хиби суспільного устрою і будити в читача бажання їх усунути. Віденські модерністи натомість представляли, за словами Пітера Гея, «Модернізм з великої літери, котрий ненавидів модернізм із літери малої»⁴. Для них поступ був ідеєю оманливою, навіть шкідливою: розвиток технологій не поліпшує людини, а навпаки, постійно загрожує її еству й існуванню. Література має бути безтенденційною; замість суспільної заангажованості вона радше мала би присвятити себе зображенню особистості, ірраціональним мотивам її вчинків тощо.

Франко *volens polens* заразився новими естетичними течіями і привіз цю віденську заразу із собою до Львова, але старався в цьому сам собі не признаватися. Що, однак, було важко приховати. 1896 року Василь Щурат, із яким Франко ділив квартиру в Відні, надрукував у львівській «Зорі» його літературний портрет. У ньому він виразно показав нові, модерністські (декадентські) мотиви у Франковій збірці «Зів'яле листя». Те, що в устах Щурата звучало як похвала, Франко сприйняв за особисту образу. Із його гнівної реакції постали відомі звернені до Щурата строфи:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в лъох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

У дискусії зі Щуратом Франко мав слухність лише наполовину. Сучасний австрійський літературознавець Сте-

³ Цит. за: Ivan Franko. *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882–1915*. Hrgs. Von E. Winter und P. Kirchner. – Berlin, 1963, с. 470. Франко назвав аргументи Бара «пренаївними» (Іван Франко. *Повне зібрання творів у 50 томах*. – Київ: Наукова думка, 1986, т. 50, с. 92).

⁴ Peter Gay. *Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims of Modernist Culture*. – Oxford, New York, et al., 1978, с. 22.

фан Сімонек у книжці «Іван Франко і “Молода Муза”» показує роздертість Франка між його позицією громадського лідера та його літературним талантом. Він називає Франка «сором'язливим модерністом». На численних прикладах Сімонек демонструє співзвучність Франкових поетичних образів і тем із чолівкою європейського модерну: Полем Верленом, Валерієм Брюсовим, Казімежем Пшерва-Тетмаєром, Стефаном Мальярме, Метерлінком, Оскаром Вайлдом, Габріелем д'Анунціо. Сімонек закликає по-новому прочитати Франка – не як передвісника соціалістичного реалізму, але як тверезого, критичного й цікавого автора з периферії Габсбурзької монархії.

Із цим важко не погодитися: Франко був цікавий, але все-таки периферійний автор. Поза сферою «домашнього вжитку» Франко не залишив тривкого й виразного сліду ані в світовій, ані навіть у центральноєвропейській культурі. Хоч би як пишалося українське франкознавство Франковим знайомством із Германом Баром, Теодором Герцлем чи Шніцлером, на них воно не справило жодного помітного впливу (принаймні в детальних щоденникових записах Бара, Герцля, Шніцлера Франкового прізвища ніде не згадано). Радше навпаки: то вони впливали на Франка, хоча він і не квапився цього визнавати.

* * *

Ернест Гелнер в одному з недавніх інтерв'ю згадував, що один із його британських професорів придумав власну градацію людських типів, відповідно до рівня їхнього інтелекту. На її вершину він ставив кембридзьких мислителів, а на самий діл – неписьменних польських селян⁵. Якщо це правда, то і це вкрай політично некоректне твердження, і Франків особистий приклад перегукуються з висновком Едмондза та Айдинова: рівень і характер інтелектуального життя залежать від національно-конкретних обставин.

З'ясуванням різних національних форм існування інтелігенції зайнялася дослідницька група Польської Академії наук під керівництвом відомого варшавського історика Єжи

---

⁵ «An Interview with Ernest Gellner». *Current Anthropology*, 1991, т. 32, № 1, February, с. 65.

Єдліцького. Результатом їхньої праці став збірник статей «Європейські історики про інтелігенцію й інтелектуалів». Уже побіжний перегляд самих лише заголовків показує, що в різних мовах для окреслення цієї групи вживають різних слів: інтелігенція, інтелектуалісти, освічене міщанство (*Bildungsbürgertum*). Термін «інтелігенція» вперше з'явився в німецькій мові, в 1840-х роках, у працях гегельянців. Звідти він перекочував до польської мови, а згодом – до російської та української. І тепер, говорячи про «інтелігенцію», мають на увазі насамперед Східну Європу. Східноєвропейська інтелігенція, стверджує російська дослідниця Людмила Булгакова, прикметна насамперед двома засадничими рисами: «любов'ю до народу» та «опозиційністю до влади». Обидві риси спричинила її родова травма: вона народилась у самодержавній, абсолютистській державі – Російській імперії, де громадська ініціатива була скута всепроникною владою, і подолати економічну та культурну відсталість можна було, лише апелюючи до «мас». Підпільне існування інтелігенції уподібнювало її до спільнот перших християн, виробляючи відповідний етос: готовність до самопожертви заради «загального добра», ідейність, вразливість до суспільних питань – але також доктринерство, схильність до максималізму й конспірації тощо.

Французькі й англійські *інтелектуали* (про них ідеться в двох чудових есеях Магдалени Міцінської) втішалися незрівнянно більшими політичними свободами, ніж східноєвропейські *інтелігенти*. Відповідно, іншим було їхнє суспільне кредо: фахівці у вужчих ділянках – науці, журналістиці чи в красному письменстві, вони вважали за обов'язок виходити за межі своїх професійних інтересів щоразу, коли цим політичним свободам загрожували обмеження, повне або часткове скасування тощо. Хоча сам термін інтелектуали вживали значно раніше, дату народження позначеної ним групи можна встановити точно: 1898 рік, справа Дрейфуса у Франції. Тоді інтелектуали вперше скористалися трьома правами, що належать їм досі: правом викликати скандал, правом утворювати ліги й організації, покликані помножити силу їхнього протесту, і право покликатися на символічну духовну владу, вищу й старшу за владу державну.

Німецька інтелігенція простувала інакше. Про неї, а також про близькі до неї чеську й австрійську, написав Мацей Яновський. Термін «інтелігенція» в німецькій культурній традиції не прийнявся – його витіснило поняття «освіченого міщанства». До нього належить не кожен, хто здобув вищу освіту, але кожен, чий суспільний статус ця освіта визначала (на відміну від господарського міщанства, суспільну позицію котрого визначав матеріальний статус). «Освічений міщанин» не тотожний зі східноєвропейським інтелігентом, бо у Східній Європі хто був освічений, той, як вважалося, не був міщанським. У німецькій традиції до освіченого міщанства зараховувалося й державне чиновництво, чого неможливо уявити собі у російському випадку, де бюрократ – як і міщанин – був антиподом інтелігента. Підставою німецької специфіки став вибух вищої освіти в Німецькій імперії кінця XIX століття, коли університети почали продукувати фахівців у досі (а для інших країн – і потім) небаченій кількості. Ці фахівці стали рушіями капіталістичних змін, мотором модернізації, бюрократами, котрі раціоналізували, у дусі теорії Макса Вебера, суспільне життя й творили громадянське (у німецькій мові «міщанське») суспільство, або, відповідно до Юргена Габермаса, публічну сферу – тобто середовище, об'єднане спільними вартостями й спільною комунікаційною сіткою (пресою, видавництвами, товариствами, клубами, науковими інституціями), а тому готове миттєво реагувати на діяльність літераторів та інтелектуалів.

Мацей Яновський висуває цікаву гіпотезу (і її підтримує Єжи Єдліцький): німецькі освічені міщани та російські інтелігенти займали нібито два протилежні полюси у чималій множині різних історичних варіантів центрально- та східноєвропейської інтелігенції. Ближче до німецького полюса розміщувалася чеська еліта, далі за нею – творчі середовища Відня, що були близькі до німецької моделі, однак через свій космополітичний характер втішалися більшою незалежністю, аніж «освічені міщани», і так далі аж до другого краю спектра, де, ближче до його «російського» краю, розмістилася польська інтелігенція Російської імперії.

Де в цьому спектрі місце української інтелігенції? На жаль, вміщена в збірнику стаття Георгія Касьянова не дає

навіть близької відповіді на це питання. Історик сам собі звузив дослідницьку перспективу, обравши за відправний пункт аналізу «інтелігенцію доби історичного матеріалізму» (його власний вислів). Він довго розмірковує про советські схеми й дефініції – а що вони, зрозуміло, мало до чого придатні, то береться їх ревізувати, переказуючи при цьому зміст своїх раніших книжок. Відтак читач мусить задовольнитися таким означенням: інтелігенція – це, за Касьяновим, «специфічна професійна група, котра визначається власними суспільно-психологічними, культурними, етичними й іншими рисами. Вона є певним соціокультурним явищем, правила розвитку й функціонування котрого також відмінні». Успішність таких вправ із дефініціями нехай оцінить на дозвіллі кожний охочий, пробуючи перевірити, як діє запропоноване означення щодо таких «специфічних суспільно-професійних груп», як двірники, олігархи та злодії «в законі». У кожному разі, тут годі зрозуміти, що відрізняє українську інтелігенцію від, скажімо, інтелігенції вірменської, білоруської чи естонської, котрі теж постали в результаті перетворення суспільства «традиційно-сільськогосподарського» на «модерне промислове», так само пережили травматичний досвід сталінізму та советської бюрократизації, щоби потім виквітнути феноменом дисидентства – хіба що українська інтелігенція творила українську націю, а не вірменську, білоруську чи естонську.

Історія української інтелігенції до 1917 року чи з-поза СРСР обмежується до символічних двох-трьох рядків, принагідно розсіяних то тут, то там. А дарма. Бо найраніші й далеко не другорядні дискусії про роль і призначення української (чи, як тоді казали, русько-української) інтелігенції велися саме там і тоді. Можна навіть ствердити, що стрижнем цих дискусій був вибір моделі, за якою мала би встановлювати свої функції та роль ця новонароджена група. Для австрійської Галичини традиційним образом інтелігента був гладкий і добре вдягнутий пан, із гімназіальною «матурою» в кишені, котрий умів галантно поводитися, покриваючи тим брак власних переконань, і чийм ідеалом була урядова канцелярія та державна платня – тобто знайомий уже нам тип німецько-освіченого міщанина, з поправкою на галицько-шляхетську прудерію. Таких типів австрійська держава випускала сотнями, якщо

не тисячами на рік. Це підважує чинність висновку Касьянова, нібито українська еліта до 1917 року формувалася в межах держав, не зацікавлених у повстанні ані української, ані взагалі будь-якої інтелігенції – бо чень же ні Габсбурги не були такими дурними, щоб не плекати серед своїх підданих почуття лояльності до себе, ані руська інтелігенція (як, зрештою, польська, чеська та інші) не була такою наскрізь революційною, щоби дозволити собі відмовитися від розкоші інтелігентського стану (зацікавлений читач може докладніше дізнатися про це з книжки віденської дослідниці Вальтрауд Гайндль про формування бюрократії у Габсбурзькій імперії)⁶.

Варто приглянутися й до мрій молодого, «дореволюційного» ще Франка про посаду гімназійного вчителя й славу салонного письменника – він і гадки не мав писати для селян і про селян. Його навернення в радикали сталося під впливом нової моделі інтелігенції, моделі російської, з її любов'ю до народу й вічною опозиційністю до влади. Цю модель пропонував, навіть агресивно накидав з еміграції Михайло Драгоманов. Те, що йому вдалося далекого 1876 року зробити з Франком і його товаришами, можливо, в українському випадку відіграло роль не меншу, ніж у французькому – справа Дрейфуса. Про драматизм цієї зміни можна судити з того, що Франко після драгомановської критики із сорому за те, що він думав і писав раніше, навіть хотів укоротити собі життя. На щастя, Франко обмежився тим, що вбив у собі освіченого міщанина і надалі послідовно воював із ним решту життя, проголошуючи за кожної нагоди: «У нас нема інтелігенції. У нас є тисячі людей письменних, але інтелігенції нема».

* * *

Розглянуті книжки і збірники містять одну засадничу – хоча, може, й не таку нову, як на неукраїнські умови – тезу, що дефініція, роль, функції інтелігенції залежать від історичних умов. Історія ставить перед інтелігентами завдан-

---

⁶ Waltraud Heindl. *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1740–1848*. – Wien, Köln, Graz, 1990. Див. також її статтю: «Модернізація та теорія модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії». *Україна модерна*, 1996, вип. 1, с. 89–100.

ня визначатися, ким вони є у кожен конкретний момент і в кожному місці. Таке самоозначення в місці й часі є особливо важливим у переломні моменти країни та нації. Особливо для тієї частини інтелігенції, котру називають «творчою» чи «опінієтворчою» (у декількох мовах до неї застосовують коротший і місткіший термін: «інтелектуали» – на розрізнення із ширшим інтелігентським загалом).

Немає сумніву, що крах комунізму та перші десять років української незалежності є таким переломним моментом, котрий кличе українських інтелектуалів критично переглянути свою ідентичність. Такий перегляд повинен був би увіразнити щонайменше три історичних контексти. Першим є майже 150-річна історія їхнього тривалого існування. Другий – це власне десять років посткомуністичної трансформації, котра радикально змінила умови їхнього існування. Третім є контекст глобалізації, для означення якого найчастіше вживають префікс пост- (постмодерний, постколоніальний і постсекулярний) і котрий – нібито! – загрожує їй неминучою загибеллю.

В українській історіографії жоден із трьох контекстів не розкрито не те що в книжці, а бодай у кількох добрих картинах (винятки, як-от чудові есеї Івана Лисяка-Рудницького «Виродження та відродження інтелігенції» чи «В обороні інтелекту», є саме винятками, а не правилом). Але хто тоне, мусить хапатися за соломинку. В українському випадку, на щастя, існує ціле рятувальне коло: книжки про роль інтелігенції та інтелектуалів у «суміжних» (російському, німецькому, а найбільше польському) випадках. Окрім уже цитованих книжок, скористаємося ще двома свіжими польськими виданнями з Кракова: «Інтелігенція південно-східних польських земель» (1998) і березневе 2002 року число журналу «Знак» із заголовком «Родоводи інтелігенції». Там немає жодних рецептів, але є принаймні бажані підказки, як структурувати дискусію.

Однією із найважливіших підказок є вміння вживати специфічно інтелігентну мову. Праці з соціології польської мови передають одну характерну рису мови пересічного польського інтелігента: у ній дуже часто трапляються слова «певний», «якийсь», «нібито», «буцімто». Ця специфіка відображає

обставину, про котру не варто забувати й нам, українським інтелігентам: інтелігентом є той, хто знає, що він знає, а чого він не знає, і для розмежування першого від другого знаходить риторичну форму експресії. Для напівінтелігента характерна зухвала псевдориторика, бо він думає, що знає все.

Це особливо варто пам'ятати, коли заходить мова про перший контекст. Тут завжди криється загроза гіперкритичної постави – засуджувати все, що було раніше, і починати відлік від самого себе. А в кожному окремому випадку кожен український інтелігент повинен ще побороти свою скунсячу – за виразом Липинського – хворобу вважати себе «українським генієм». Український інтелігент час від часу відчуває потребу встати на котурни й викрикнути, вслід за Франком, що у нас немає інтелігенції: у нас є сотні (тисячі, мільйони) освічених людей, а «справжньої» інтелігенції немає.

Усупереч цій гіперкритичній позиції треба твердити таке: українська інтелігенція – як і польська, російська, німецька й інші – всупереч постійним самозвинуваченням, сумнівам у власному існуванні й розчаруванню в самій собі таки існує, і ось уже 150 років поділяє тягар суспільної відповідальності, переймається завданнями, що їх за нормальних умов мала би виконувати держава, і в такий спосіб забезпечує тяглість і власного існування, і частини суспільства в полі національної культури. Специфіка української інтелігенції – знову ж таки, як і всієї інтелігенції східноєвропейської – полягає в особливій націєтворчій функції інтелектуалів. Це водночас і їхнє благословення, і їхнє прокляття. Благословення, бо дає відчуття особливої, ні з чим не зрівняної героїчної місії. Прокляття, бо накладає на неї такі інтелектуальні обмеження, з яких годі вирватися.

Щоби досягнути справжніх інтелектуальних висот, треба подолати силу національного тяжіння – приклад віденських засимільованих євреїв це покажує. В українському випадку цю гравітацію посилює нечисленність української інтелігенції. Хоч яку ділянку візьми – музику, літературу, історіографію, – яскравих авторів і творів вистачило би кількамільйонній нації, як-от естонська чи словацька, але не країні з 40–50-мільйонним населенням. До того ж українській культурі й науці, як і раніше, бракує цілих напрямів. Приклад історичної на-

уки мені найближчий, тож говоритиму про нього: у нас ледве «нашкребеться» декілька десятків фахівців із російської історії та менш як десяток із польської – і це історія наших найближчих сусідів! Що ж тоді говорити про спеціалістів з історії Франції, Німеччини, Швеції, Португалії чи з так званих «орхідейних спеціальностей», як-от візантологія, античний світ чи єгиптологія! Це провокує українських інтелектуалів бути «майстрами на всі руки», тобто виходити за рамки свого фаху і переходити в сусідні, щоби так с(т)имулювати структурну повноцінність української культури. Не є таємницею, що такої універсальності досягають коштом якості. Леся Українка колись розпачала над Франком, що він узявся розфарбовувати – з національної потреби! – паркани, наступаючи на горло своєму високому художньому талантові.

Контекст останніх десяти років багато що змінив – але водночас виопуклив драматичність української ситуації. Бо тепер українська культура мала би дорівнювати статусові державної та провідної, а насправді вона залишається культурою меншости в своїй країні. Не таємниця, що цікаве й вартісне в українській науці та культурі стається здебільшого не за підтримки, а всупереч власній державі. Українська інтелігенція мусить виборювати статус більшости, бо інакше втратить сенс існування. Тому вона повинна zarazом і писати твори, і творити середовища, здатні їх сприймати. Вона схожа на тенісиста, котрий, подавши м'яча, мусить стрімголов перескакувати через сітку, щоби відбити його з другої половини поля, – і так створювати ілюзію гри. Як довго можна витримати цю ситуацію без психологічних заламань, ранніх інфарктів та інсультів – ще й до того ж дотримуючись певних інтелектуальних й мистецьких стандартів?

Сучасні українські інтелігенти є дзеркально оберненою копією до інтелектуалів англо-французьких. Ці інтелектуали є фахівцями у своїй вузькій ділянці й покидають її лише в разі потреби подати свій голос у суспільних справах. Українські інтелігенти дуже часто є спеціалістами в нічому або перестали бути спеціалістами у будь-чому. Але вони беруться міркувати про все: сьогодні – про Дериду, завтра – про найновіші соціологічні опитування, післязавтра – про перспективи європейської інтеграції. На відміну від героїв старої

советської пісні про «монтажників-висотників», котрі пишалися з того, що вони ані кочегари, ані теслі, наші українські інтелігенти можуть і кочегарити, і теслювати, і по висотних стовпах лазити. В цьому не було би лиха, якби в кожному випадку вони дотримувалися законів одного ремесла і одного жанру. Але, на жаль, їм таки раз по раз кортить прихопити на високовольтні лінії кочергу. Особливо це стосується феномену так званої «літературної України» (не плутати з назвою газети), коли політичний аналіз ведеться з перспективи літератури, а політологічні категорії підміняють бразами й критеріями літератури та поезії.

Українські інтелектуали занедбують свою питому роль: артикулювати нову ситуацію відповідно до змінених умов існування суспільства. Найбільшим інтелектуальним здобутком тут є руйнування старих – чи, радше, застарілих – мітів, що їх досі живлять тільки лінивість і самообман колишніх інтелектуальних проводирів та гурра-патріотизм нашої держави. Але самої критики замало. Бо деконструкція без конструкції межує з безвідповідальністю.

«Пост»-контекст виопуклює глобальну проблему сучасності – загрозу втратити внутрішню солідарність суспільства. Про цю загрозу нещодавно говорив Юрген Габермас, коли йому вручали премію німецьких книговидавців (цей його виступ став предметом обговорення у краківському часописі «Znak»). Здобуття свободи провокує атомізацію суспільства. Бо редукується саме поняття свободи – від підставової риси західної цивілізації до простого вибору засобів споживання: від одягу та машин до сексуальних партнерів та ідентичностей. Саме це відбувалося донедавна в США, і треба було аж 11 вересня 2001 року, щоби повернути втрачене почуття суспільної солідарності. І саме так найчастіше розуміють західні цінності у посткомуністичному світі.

Габермас закликає повернути релігію – щоправда, в її секуляризованому виданні – до публічної сфери. Невідомо, який іще грім мусить струсити українське небо, щоби український громадянин нарешті перехрестився. Хай це звучить парадоксально, але так уже воно є: в сучасній Україні ближче до габермасівського етосу є не інтелектуали, а політики. Бачачи, як на прес-конференції сидять поруч, відсунувши свої

партійні розбіжності заради позапартійної солідарности, Мороз, Симоненко й Тимошенко, міркуєш, чи здатні на таке заради лобювання спільних інтересів речники змаргіналізованих україномовних і вдвічі змаргіналізованих російськомовних інтелектуальних кіл?

Сірість і безпросвітність кучмівського режиму змушує позичити в поляків їхнє гасло потреби органічної позитивної праці. Не маючи сподівання щось змінити тепер, треба працювати на майбутнє: писати свої книжки, видавати свої журнали, виховувати своїх учнів. Але якраз польський приклад показує, що замало проголосити нове гасло – мусимо детально проаналізувати раніші промахи та ілюзії. Найперше і понад усе – позбутися романтичної традиції демонізувати ворога й ідеалізувати власне суспільство. Чимало хто, якщо не більшість українських інтелектуалів, призначили на роль ворога російськомовну половину українського суспільства: вона і «зрусифікована», і «совкова», і «креольська» – попросту кажучи, безнадійна. І для добра української справи їй було би найліпше взагалі покинути Україну, прихопивши з собою свій Донбас і Південь.

Мало сказати, що проти такого артикулювання української ідеї кричать дані соціологічних опитувань. Воно є просто самовбивчим, бо заганяє українство у такий закапелок, із якого єдиним виходом є Кучма як генератор і гарант української соборности. Можна лише привітати українського президента з такою інтелігенцією: поки вона активно ангажується у правописні й цвинтарні війни, його владі ніщо серйозно не загрожує.

Є щось трагічне в постаті інтелектуала, якщо не трагікомічне. Він завжди починає і... програє. Він ініціює великі суспільні зміни, від яких найпершим і найбільше потерпає.

Але його ситуація зовсім не безнадійна. Вона може послужити підставою нової віри. Бо, як любить повторювати Лешек Колаковський, найвдалішою дефініцією віри є визнання з боку особи власної поразки, постійної перемоги свого життя над собою.

Чи ця віра може дати підставу для виникнення нової солідарности? Не знаю. Не певен. Може. Але що інше ще залишається українському інтелектуалові, як не спробувати ще раз?

* * *

А наостанок декілька слів про життя після смерті. Попер пережив Вітгенштайна аж на сорок п'ять років і перед своєю смертю 1996 року перевершив його у світовій славі. Але перемога ця була радше наслідком політичної кон'юнктури: з падінням Берлінської стіни його книжка про відкрите суспільство знову стала актуальна. До Поперових найбільших прихильників належить Джордж Сорос. Він вклав величезні капітали у спроби побудувати відкрите суспільство на уламках комуністичної системи за Поперовим рецептом. Після десяти років інтенсивної грошової терапії його пацієнт іще не вмер і навіть подає надії на одужання, хоча дедалі менші. Натомість у країнах «переможного відкритого суспільства» Поперова слава зів'яла. Принаймні професори щораз менше рекомендують студентам його читати. То ціна його перемоги. Критика догматичності мислення, наголос на толерантності тощо були дуже радикальними 1946 року. Але 2004 року вона сприймається як банальності політичної коректності, що, певно, є найкращим свідченням його інтелектуальної перемоги.

Натомість фахове опитування 1998 року поставило Вітгенштайна на п'яте місце серед найбільших світових філософів після Аристотеля, Платона, Канта й Ніцше. А Попер не потрапив навіть до першої десятки. Вітгенштайнова філософія здобула чимало послідовників, аж до постмодерністів, хоча сам він, якби дізнався про це, напевно перевернувся б у гробі. Є й інші, не такі несподівані результати: у книжці про поетичну мову ХХ століття американський літературний критик Марджорі Перлоф налічує вісім романів, дванадцять поетичних збірок і шість експериментальних сценічних постанов, джерелом появи яких, прямим чи непрямым, була Вітгенштайнова філософія.

Франко помер 1916 року, самотньо, у муках і недоглянутості. Він залишив по собі близько 4500 творів – повістей, оповідань, поезії, перекладів, наукових і публіцистичних статей, рецензій. Це рівно вчетверо більше за всю продукцію русько-української інтелігенції в Галичині з 1801 по 1856 рік, тобто до року його народження. Навіть якби українська книжкова й газетна продукція в Галичині обмежила-

ся лишень Франком, не треба було би кращого доказу на існування української нації.

Проблема з Франковими писаннями, однак, та сама, що й із німецьким поетом Клопштоком, героєм відомого прислів'я: хто не знає тепер Клопштока, але хто його читає? Кожен із нас читав Франка у школі, але скільки з нас беруть Франка до рук із власної волі? Про Галичину, навіть про рідний Франків Дрогобич, світ більше знає завдяки Бруно Шульцу, аніж Іванові Франку. Досить порівняти кількість перекладів того й того. В Галичині досі дискутують, чому це так – адже й написав Шульц набагато менше, і всі ті писання якісь «перверсійні», не те що Франкова проза та поезія! Відповідь здається досить простою: засимільований єврей Шульц не потребував будувати націю, а тому не наступав на горло своєму літературному талантові. Його єврейство наздоганяло його наприкінці життя, коли передвоєнна польська націоналістична критика вимагала вигнати «жидів» Шульца й Тувіма з польської літератури, і таки наздогнало у вигляді кулі з пістолета нацистського офіцера. Але слави це йому не забрало, а тільки додало до його літературного міту.

А Франка до кінця життя мучило інше: образ його ненароджених дітей – ненаписаних геніяльних поезій. Ненаписаних через брак часу, а не таланту. Гріх було би закидати це самому Франкові: він не мав великого вибору. На щастя, в українських інтелектуалів після 1991 року – і вже поготів після 2001-го, коли стало остаточно зрозуміло, що українській державі ніхто, крім самих українців, не загрожує, і можна вивільнитися від націєбудівничого обов'язку, – цей вибір таки з'явився. Важливо, однак, щоби вони перестали страшити себе й увесь світ своїми напівлітературними-напівполітологічними маревами. І, подібно до Вітгенштайна та Попера, пристрасно заходилися шукати великих відповідей на великі питання. З кочергою. І всерйоз.

Re: birth of Ukraine

У неділю 21 листопада, десь ближче до обіду, хтось виніс на 49-ту Східну вулицю бандуру, і виборці навпроти українського консульства у Нью-Йорку почали співати пісень. Старша англосакська леді – з тих, хто після досягнення певного віку може жити практично вічно, – переходячи вулицю, зупинилася, щоб запитати, що тут відбувається. «Ukrainian elections», – сказали ми. Вона подивилася спочатку на нас, потім на співаків, подумала кілька секунд, а тоді сказала: «No, I do not think so». І пішла запитувати далі найближчого американського поліцейського.

Англосакська леді мала рацію: це не були просто вибори. Вибори в Америці й Україні відбувались і раніше. Але ніхто не співав на виборчій дільниці. Українці співали й у Парижі, на здивування паризьких поліцейських, які не підозрювали, що українці вміють так добре співати. Для Америки, як і для Франції, Україна була далекою країною, про яку мало хто знав, а ще менше хто хотів знати. 31 жовтня, у день першого туру виборів, «New York Times» не вмістила жодного рядка про те, що ж відбувається в Україні. Після початку Помаранчевої революції й аж до рішення Конституційного Суду новини та фотографії з Києва не сходили з першої сторінки кожної американської газети, з «New York Times» включно. У Нью-Йорку ніколи доти так сильно не відчувалась українська присутність. У кав'ярні на Амстердам-авеню офіціант-перуанець, почувши українську мову, привітав нас рукою, зігнутою в лікті, й піднятим кулаком: «Ucraina democratica!» Водій машини, шлях якій перекрила колона українських демонстрантів дорогою до російського консульства, висунувся з вікна і прокричав: «Hey, Ukraine! Do not give up!»

Треба знати Нью-Йорк, щоб зрозуміти суть цієї зміни. Попри голівудський образ мегаполіса з бетону і скла, Нью-Йорк

є досить затишним і навіть домашнім містом. Головним заняттям поліції у Центральному парку є не гонитва за злочинцями, а надання допомоги тим, хто впав із ролерів, велосипедів чи дощок-самокатів. До недавнього часу власники великих суперсторів мали проблеми з тим, щоб пробитися на нью-йоркський ринок: більшість корінних нью-йоркців воліли купувати в малих магазинчиках на своїй вулиці, де власник-продавець знав усе про своїх покупців, а покупці – про нього. Почуття ліктя особливо зросло після 11 вересня 2001 року. Спробуйте заблудитися на вулиці у «давнтавні», і до вас обов'язково хтось підійде, пропонуючи допомогу.

Але ви не дістанете цієї допомоги, якщо апелюватимете до жалости. В американській англійській мові слово *pathetic* («патетичний») означає щось чи когось, що чи хто, апелюючи до ваших почуттів, викликає радше зневагу, аніж симпатію. Патетичних жебраків – на зразок східноєвропейських ромів, яких тепер стало помітно у Нью-Йорку, – обходять стороною. Так само мало співчуття викликають розмальовані червоною фарбою та посаджені в залізні клітки китайці, котрі інсценізують катування і насильство у Китаї.

Нью-йоркці готові допомагати тим, кого вважають гідним допомоги. Як тільки мільйон українців вийшли на Майдан, вони миттю стали об'єктом симпатії. Американцям, яким зараз під шістдесят, це нагадувало їхні 1968–1969 роки – з тією різницею, що, як казали мені мої нью-йоркські знайомі, більшість речей, за які вони боролися, з віддалі часу здаються сьогодні наївними, а українці на Майдані обстоюють серйозні цінності. Багато з моїх знайомих американців наприкінці листопада 2004 року хотіли би бути українцями чи принаймні зазрили нам.

Була ще й інша, кон'юнктурна причина, а власне збіг у часі американських і українських президентських виборів. Симпатії до України компенсували велике розчарування Америкую. Під час виборів американський електорат виявився поділений за регіональним принципом не менше, аніж електорат український. Джон Кері переміг у найбагатших штатах, розміщених по двох океанських узбережжях та вздовж Великих озер. Він також випередив Джорджа Буша-молодшого й у найбільших містах. Нью-Йорк як найбільше амери-

канське місто, та ще й до того на атлантичному узбережжі, дав найбільше підтримки демократичному кандидатові. У Нью-Йорку до Джорджа Буша ставилися приблизно так само, як у Києві – до Віктора Януковича. У цьому переконала величезна кількість антибушівських майок і значків на вулицях, програми місцевих теле- і радіоканалів чи, зрештою, антибушівські написи на стінах і стовпах. На кампусі Колумбійського університету трансляція теледебатів між Бушем і Кері на великому екрані нагадувала футбольний матч, де кілька сотень професорів і студентів із пивом та піцою зашвикували першого і підбадьорювали другого.

Тут шлося не тільки про особисті симпатії чи антипатії. Суть питання вкрай точно висловила «The Nation» (November 8, 2004): «Найважливішою причиною, чому треба голосувати за Джона Кері, є та, якої він не говорить: Це треба робити заради захисту демократії в Америці». Тим, хто дивився фільм «9/11 за Фаренгейтом», не треба розповідати, чому Буш-молодшого сприймають як загрозу американській демократії; тим же, хто не дивився, варто порадити чимскоріше це зробити. У кожному випадку, поразку Кері в Америці, а особливо в Нью-Йорку, його найбільшій територіяльній базі, прийняли як поразку самої ідеї демократії.

Він, як здається, мав безпрограшні карти: безробіття і війна в Іраку. Обидві були результатом першого терміну правління Буша-молодшого і були тісно пов'язані. 9 вересня 2004 року, напередодні третіх роковин нью-йоркської трагедії, «New York Times» вийшла з декількома сторінками фотографій усіх солдатів і офіцерів, котрі загинули в Іраку. Вміщена там же статистика щодо 994 загиблих показувала, що найвищий рівень втрат припадає на найбідніші центральні та південні штати. Там найвищий рівень безробіття, а тому для багатьох молодих єдиний шлях дістатися до коледжу – а значить, мати шанси на хоч якусь добре оплачувану роботу – пролягає через армію. Але Кері програв власне у цих штатах, бо ключовим в електоральній поведінці стали не так робота і війна, як ставлення до абортів та гомосексуальних шлюбів: примирливе ставлення до цих питань погубило його шанси на перемогу. Бо найбідніші штати є водночас штатами із найбільш віруючим населенням. А для нього будь-який компроміс у цих питаннях рівнозначний гріхові.

Американські вибори 2004 року показали цілком несподіваний поворот у місцевій політиці: в серцевині президентської кампанії стояли не так інтереси, як цінності. Різниця між «голубими» (демократичними) і «червоними» (республіканськими) штатами засвідчила зудар між модерністю і традицією, лібералізмом і фундаменталізмом, демократією та стабільністю. І – як би здавалося! – модерна, ліберальна і демократична Америка виявилася насправді традиційною державою з фундаменталістськи налаштованою більшістю¹, готовою заради стабільності пожертвувати демократією. Як сказав мій знайомий колумбійський професор: «Я більше не розумію свою країну».

Тому для багатьох американців Україна виявилася набагато зрозумілішою і симпатичнішою за власну країну. У зверненні світових інтелектуалів на захист демократії в Україні (текст якого друкувала «Критика») центральною фразою було речення про те, що фронт боротьби за світову демократію нині проходить через Україну. І це не було патетикою: після перемоги Буша для багатьох американських лібералів справа виглядала саме так. Тому вони так ангажувалися в нашу справу. Відомий нью-йоркський історик Тоні Джадт якоїсь миті взяв справу збору підписів під нашим зверненням у свої руки, розсилаючи його своїм іменитим друзям, і за якийсь час ми мали підписи Ноама Чомскі та Імануїла Валерстайна.

Вони розуміли наші біль і страх, бо самі щойно через це пройшли. І боротьба за Україну давала їм відчуття, що ще не все у світі програно. Справа дійшла навіть до того, що після рішення українського Конституційного Суду про скасування результатів другого туру на веб-сайті «New York Times»

---

¹ Листопадовий номер «National Geographic» за 2004 рік (с. 6) наводить такий факт: згідно з телефонним опитуванням Інституту Геллапа в лютому 2001 року, 45 % дорослих американців досі вірять, що Бог створив людину десь 10 тисяч років тому, приблизно у такій самій формі, що й сучасні люди. Лише 37 % намагаються якось примирити Дарвіна і Бога, вважаючи, що Бог надав перший і вирішальний поштовх еволюції, а далі все пішло своїм ходом (такий погляд, згідно з декількома заявами Ватикану, вважається сумісним з римо-католицькою догмою), так що 45 % американців у своїй вірі є радикальнішими за папу римського. Найдивніше у цій історії, однак, те, що їх кількість не зменшилась і залишається постійною впродовж останніх двадцяти років.

з'явилося декілька листів, які пропонували почати кампанію за перерахунок голосів під час президентської кампанії в самій Америці. А «New Yorker», котрий мовчав про українські справи ще довше, аніж «New York Times», розродився врешті-решт великою статтею про те, що не кожна країна є такою щасливою, як Україна, котра має таку сильну демократичну опозицію і такого сильного демократичного лідера.

* * *

Історикам і політологам іще довго доведеться пояснювати, що, власне, сталося в Україні в останній тиждень листопада – на початку грудня 2004 року. Тим часом політики і публічні фігури пропонують свої формули: «відродження української нації», «піднесення нації», «європейське відродження України». Кожне з цих означень наводить на думку, що в ці дні в Україні сталося щось виняткове і переломне, і воно має стосунок до великої внутрішньої трансформації у національному житті. Не буду цього заперечувати. Але, як і та американська леді, не могу з цим цілковито погодитися. No, I do not think so. Бо в Помаранчевій революції проявилось багато того, що уважні спостерігачі українського політичного ландшафту помічали раніше: відносна висока політична стабільність України, попри всі розмови і спекуляції про її неминучий розкол; наявність тут досить сильної та змобілізованої опозиції; здатність українських політичних еліт у критичний момент протистояння досягати компромісу. Усе це давало надію, що «Україна – не Росія» і що вона повільно, але впевнено все-таки стане демократичною і вільною.

Ergare humanum est, так само як і дуже людською є конечна потреба мітів про відродження, народження і початок. Мірча Еліаде колись писав, що міти як елемент людської цивілізації не можна вигнати з модерного суспільства, бо модерна людина так само відчуває потребу ідентифікації з великими космічними циклами, як і первісний дикун². Звідси наші потреби святкування Нового року, переїзду в нову квартиру,

---

² Mircea Eliade. *Myths, Dreams, and Mystries. The Encounter between Contemporary Faiths and Archaic Realities*. – Grand Rapids, PA et al., 1975, с. 23–38.

обходження ювілеїв тощо. Звідси наші розмови про «кінець історії», початок нової доби та національне відродження.

«Тверді» ж факти говорять натомість про тяглість і повторюваність. Почуття, подібні до теперішніх, тисячі галичан переживали, коли піднімали український прапор над львівською ратушею і будували разом з усіма українцями Ланцюг Злуки. Так само ми переживали 1 грудня 1991 року, а чотири з половиною роки по тому, у червні 1996-го, ми стихійно обнімалися і браталися, коли почули про проголошення Конституції. Ті, що пам'ятають візит папи Івана-Павла II до Львова, а тепер побували на київському Майдані, говорять про надзвичайну схожість однієї та другої події: в обох випадках із власної волі зібрався майже мільйон осіб, і, попри таке скупчення народу, всюди панували ідеальний порядок і надзвичайний запал, що його важко передати словами.

Українську Помаранчеву революцію можна зрозуміти як за давнений і акумулятивний ефект змін, що розпочалися 1989 року. Чому цей ефект став можливим саме тепер, відповідь повинні дати не лише історики, соціологи чи політологи, але й суспільні психологи і навіть богослови. У подіях Майдану було щось, що виходить за межі раціонального пояснення. Важливою була сама драматургія цього протистояння, котра пробудила глибинні механізми мітологічної самоідентифікації.

За відправну точку варто прийняти твердження, що, попри численні видозміни і коливання, електоральна поведінка українців виявляє певні стабільні тенденції. Однією з головних є небажання більшості голосувати за кандидатів, які уособлюють справжню чи надуману екстрему. Розрахунок владних політтехнологів якраз і полягав у тому, що, створивши довкола Віктора Ющенка образ «нашиста»-екстреміста, вона доконче відштовхне від нього масового виборця. Це було настільки ж підлим, наскільки й ефективним кроком. Опитування влітку 2004 року показували, що інформація про союз Ющенка з українськими націоналістами знижувала його потенційний рейтинг на 22 %³. Особливо цей хід спрацював на Донбасі, де «націоналістів» ненавидять так само сильно, як у Галичині – «комуністів».

---

³ Ранкова передача української студії ВВС 3 серпня 2004 року.

Немає нічого дальшого від правди, як образ Віктора Ющенка як націоналіста. Нагадаймо, що Ющенко розпочав свою кампанію майже рік тому під гаслом «Донецьк+Львів = Перемога»⁴. Це зовсім не було наївністю, з огляду на те, що навіть 5–10 %, набраних на Донбасі (і, відповідно, більше в інших східних і південних областях), робили би його безумовним переможцем по всій Україні. Якби вибори були чесні, немає сумніву, що йому це вдалось би: влітку 2004 року лише 48 % донеччан заявили, що не віддали би йому свого голосу за жодних умов. Опитування засвідчило, що електорат на Донбасі дуже довірливий і піддається зовнішньому впливу – питання полягало лише в тому, хто з цієї довірливості скористається⁵.

Але якщо у випадку Ющенка його образ як екстреміста треба було ще ліпити, то Віктор Янукович із його списком судимостей у поєднанні з поведінкою донецького клану не потребував навіть цього. Одне із цитованих вище опитувань показало, що інформація про судимості Януковича знижувала його потенційний рейтинг по всій Україні на 35 %. Треба віддати належне крайній глупоті старої української влади, котра вирішила поставити на Януковича у президентських перегонах. Без цього напевно ніколи не вдалось би досягнути ефекту Майдану.

Дехто з моїх знайомих каже, що фінал президентських виборів нагадував сюжетну лінію «Володаря перснів». Це порівняння не є таким уже безпідставним: адже Толкін у трилогії свідомо використовує і заторкує підставові міти людської цивілізації. Протистояння між Ющенком і Януковичем набуло характеру добре знаного і майже космологічного («остаточного») двобою між добром і злом. Згадаймо, як напередодні виборів «Дзеркало тижня» вийшло з Франковим:

---

⁴ «Донецьк+Львів = Перемога». *Без Цензури. Громадсько-політичний тижневик*, № 34 (31 жовтня – 6 листопада 2003), с. 1.

⁵ Сергій Гармаш. «Донецьк під час президентської виборчої кампанії» (<http://www.glavred.info/region/?art=1091607400>). За свідченнями анонімого донецького підприємця, в його місті кандидатуру Ющенка під час першого і другого туру підтримали щонайменше 20 % людей (Оксана Ольхіна, Альона Гетьманчук. «Правда переможе». *Українська правда*, 24.11.2004 (<http://www2.pravda.com.ua/archive/2004/november/24/2.shtml>)).

Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво зі звірством стає...

Цей образ спрацював на два боки – із табору Януковича було запущено схожий лозунг: «Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой!..» Залишається, однак, нез'ясованим питання, чому той самий образ так ефективно спрацював у випадку опозиції і так мляво – для провладного електорату. Звичайно, можна покликатися на традиційно вищий рівень громадської активності на Заході, аніж на Сході. Але це мало що пояснюватиме. Бо є ще щось таке, як мобілізаційна вартість політичного лідера і його вміння резонувати із суспільними настроями. До Західної України приїжджало багато відомих і шанованих фігур, але чомусь тільки Івана-Павла II вийшли зустрічати мільйон її жителів. Задля експерименту поставте у своїй уяві на місце лідера української опозиції Юлію Тимошенко чи Олександра Мороза: вони напевно зібрали би десятки тисяч активних прихильників. Але чи дали би вони мільйон?

Тому фігура Віктора Ющенка заслуговує на особливу увагу. Я вже писав про це, а тут хочу лише повторити: його заслуга полягає якраз у тому, що він змінив вісь публічної дискусії в Україні. Замість обговорення питань мови, культури, зарплат і пенсій – тобто прагматичних проблем, він почав говорити про потребу для українців жити гідним і чесним життям. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему за центральну, отримуєш Україну більшості, а не двох уявних чи зманіпульованих меншостей.

Колись Антуан де Сент-Екзюпері писав (цитую з пам'яті), що не тяжко переконати будь-якого сажотруса, що він походить з нації Наполеона; але це не зробить із нього Наполеона. Феномен Ющенка полягав у тому, що кожен із його прихильників на Майдані міг уважати себе за рівного зі своїм лідером або навіть за більшого від нього. Майже кожному здавалося, що він у той чи той момент знає краще від Ющенка, що треба зробити, як треба сказати, куди треба піти. Але ніхто не міг зібрати мільйонного натовпу. Це правда, що Майдан витягнув Ющенка «за вуха», але Ющенко як політичний лідер переріс усіх разом узятих. Цілком як у казці, коли герой спочатку не усвідомлює своїх надзвичайних здібностей, поки

хтось прийде і скаже йому про них. Тільки що в українському випадку це стосувалося і самого Ющенка, і всієї України.

Як і в американських виборах, в українських вирішальна боротьба відбувалася не навколо інтересів, а навколо цінностей. Команда Януковича цього не зрозуміла, зациклившись на зарплатах, пенсіях та економічному зростанні. А коли зрозуміла, було вже запізно. Це ще раз показує важливість в історії випадковості і нагоди – усього того, що не піддається раціональному поясненню, а тим більше раціональному передбаченню.

* * *

Українсько-американські паралелі показують важливість ширшого контексту для оцінки Помаранчевої революції. Найочевидніша паралель, яка спадає на думку, – це її зв'язок із грузинською «революцією троянд». Втручання Кремля в українські вибори нагадали про повторюваність певних схем у 350-річних українсько-російських відносинах. Разом же і російські, й грузинські пов'язання твердо позиціонували Україну в постсовєтському просторі.

Однак цей простір є не єдиним, а навіть, наважуся ствердити, головним для оцінки українських подій. Факт, що Помаранчевій революції та «революції троянд» передувала сербська студентська революція, вказує на інший контекст – центральноєвропейський. Сербсько-грузинсько-український ланцюг падіння авторитарних режимів (який так і хочеться продовжити останніми румунськими виборами) уможливило припущення, що тут маємо справу із запізнілим відлунням 1989 року⁶. Помаранчева революція показує низку рис, які вельми уподібнюють її до центральноєвропейських революцій 1989 року: мирний і ненасильницький характер; брак нових великих ідеологій («ізмів»); «круглий стіл» як головний символ революції та вибори як головний інструмент її перемоги.

Різні країни комуністичного табору застали падіння Берлінської стіни у різному стані готовності скористатися з нової кон'юнктури. Головний поділ полягав тут не між колишніми соєтськими республіками, з одного боку, та країнами так званої

---

⁶ Цікаво, що грузинський президент Міхаїл Саакашвілі висловив таку ж думку в своїй статті у «Financial Times» (December 20, 2004).

«народної демократії» – з другого. Розподільна лінія проходила між країнами західнохристиянської (Польща, Чехія, Угорщина, Хорватія, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія та Естонія) та східнохристиянської (Болгарія, Румунія, Сербія, Україна, Білорусь, Молдова, Росія, Грузія, Вірменія) спадщини. Перші мали сильну опозицію, котра спиралася на структури громадянського суспільства й змогла відтиснути старі еліти від влади і розпочати радикальні реформи; повернення частини старої еліти до влади декілька років по тому під час так званої «оксамитової революції» не змогло змінити новий вектор політичних і соціально-економічних змін; а тому, врешті, як винагороду ці країни дістали перепустку в ЄС. У другій групі антикомуністична опозиція ніколи не змогла змобілізувати більшість населення на тривалу дію через слабкість, а то й відсутність недержавних структур; тому вона була або змаргіналізована, або поглинута владою; економічні та політичні реформи здійснювали абияк, про людське око, використовуючи їх як димову завісу для переділу державного майна і неймовірного збагачення групи упривілейованих; а все це супроводжувало встановлення не цілком демократичних, а то й зовсім авторитарних режимів; а тому членство цих країн у Європейському Союзі було проблематичним; у кращому випадку їх тримали у «почекальні», у гіршому – казали ввічливо, але твердо: «ні». У постсовєтському просторі тут до того ж намагалися побудувати нову геополітичну систему «евразійського простору» або «східнослов'янського союзу», котра так насправді була спробою задовольнити новоімперські амбіції частини постсовєтської російської еліти.

Відмінності між першою та другою групою країн після 10–15 років посткомуністичного розвитку були помітні на основі таких намацальних фактів, як частка тіньової економіки, рівень доходу на душу населення, показники рівня економічної свободи і рівня демократичності тощо (див. таблицю). Зрозуміло, у кожній із цих груп існували й свої поділи, як і всередині деяких країн були регіональні відмінності. Але назагал головне питання зводилося до того, наскільки усталеним є цей поділ і чи мають країни з другої групи якісь шанси вирватися із зачарованого кола корупції й авторитаризму і приєднатися до «вищої ліги». Сербія та Грузія показали, що такі шанси є; Україна, згідно з формулою «до трьох разів штука», довела, що в цьому новому ланцюзі проривів масмо справу не з випадковістю, а радше з появою нової тенденції.

Ключове питання тепер звучить по-новому: наскільки сильною є ця тенденція? Чи може «помаранчевий колір» помандрувати далі, до Білорусі та Росії?

**Таблиця. Колишні комуністичні країни
за рівнем людського розвитку та іншими показниками (2002)**

Країна	Рейтинг за ІЛР	Рейтинг за ГІЛР	Рівень свободи	Рейтинг за рівнем економічного розвитку	Рейтинг чесности
Словенія	29	26	В	79 (ПН)	27
Чеська Республіка	33	32	В	32 (ПВ)	52
Угорщина	35	35	В	32 (ПВ)	33
Словаччина	36	34	В	60 (ПВ)	52
Польща	37	36	В	45 (ПВ)	45
Естонія	42	брак даних	В	4 (В)	29
Хорватія	48	43	В	108 (ПН)	51
Литва	49	42	В	29 (ПН)	36
Латвія	53	46	В	38 (ПН)	52
Білорусь	56	50	НВ	148 (ПН)	брак даних
Російська Федерація	60	52	ПчВ	131 (ПН)	71
Болгарія	62	53	В	108 (ПН)	45
Румунія	63	55	В	131 (ПН)	77
Македонія	65	брак даних	ПчВ	97 (ПН)	брак даних
Вірменія	76	62	ПчВ	45 (ПВ)	брак даних
Казахстан	79	брак даних	НВ	125 (ПН)	88
Україна	80	66	ПчВ	137 (ПН)	85
Грузія	81	брак даних	ПчВ	108 (ПН)	85
Азербайджан	88	брак даних	ПчВ	118 (ПН)	95
Молдова	105	86	ПчВ	105 (ПН)	93

Скорочення: ІЛР = Індекс людського розвитку; ГІЛР = гендерний індекс людського розвитку.

В = вільна; НВ = не вільна; ПчВ = почасти вільна; ПВ = переважно вільна; ПН = переважно невільна.

Джерело: Walter C. Clemens. «Why Study the Baltics? How?» *NewsNet. News of the American Association for the Advancement of Slavic Studies*. № 42: 5 (December 2002), с. 3.

Пошуки відповіді на це запитання вимагають приглянути-ся до історії. Хтось із істориків уже зауважив, що межі між електоратом Юценка й електоратом Януковича пролягають по колишньому кордону між Річчю Посполитою та Османською імперією. Якщо подивитися на зміни в електоральній географії у 1991, 1994 та 2004 роках, можна побачити, що її динаміка відображає різні зони історичної польської присутності в Україні: 600 років (=електорат В'ячеслава Чорновола у 1991 році), плюс 225 (якщо рахувати за формальною ознакою, від Люблінської унії до розділів Польщі) або 350 (за фактичним польським домінуванням аж до передодня Першої світової війни) років (=електорат Леоніда Кравчука у 1994 році), враховуючи, що польське домінування фактично проіснувало тут плюс 100 років (електорат Віктора Юценка у 2004 році). Ще раніше звертали увагу на те, що ці три зони відповідають рівню поширення української мови й закоріненості національної свідомості⁷. За історично-ідеологічне обґрунтування цього факту можуть правити дві часто повторювані цитати з Михайла Драгоманова і В'ячеслава Липинського, що

[н]айбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до 18 ст. [себто поки над нею не запанувала Росія] була більш зв'язана з Західною Європою, і хоч з проволокою, завдяки татарам, то все ж ішла разом з Західною Європою в суспільному і культурному процесі

та що

[о]сновною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра <...> а інший, витворений віками устрій політичний, **інший <...> метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства**⁸.

⁷ Див. мою книжку: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ: Критика, 2004, с. 144, 290.

⁸ Ці цитати вперше зіставив Іван Лисяк-Рудницький. Див. його: *Історичні есе*. – Київ: Основи, 1994, т. 1, с. 152.

Хоч би якими переконливими і милими для патріотично налаштованого вуха були ці аргументи, вони хибують на одну серйозну ваду: звертаючи увагу на багатство української історичної спадщини і закоріненість демократичних традицій, вони водночас мовби не добачають такого багатства і такого закорінення у російському випадку. Навіть поминаючи факт існування Новгородської Республіки, який для новітнього часу має хіба що символічне значення, не можна забувати, що в XVII столітті існувала можливість колонізації, а в XVIII столітті – українізації російського політичного життя; що головну частину еліти Російської імперії становили вихідці із її західних окраїн і що вони винесли головний тягар її модернізації; що на Дону і в Сибіру сильними були автономістичні традиції; та що, зрештою, у 1989–1991 роках не Київ чи Тбілісі, а саме Москва була головним фронтом боротьби за демократію на советському просторі.

Немає чогось такого, як однорідна історична спадщина. Тяжко прийняти на віру риторичу, що, мовляв, Україна уособлювала лише демократичні традиції, а Росія – самодержавні. У минулому обох були й одні, і другі традиції, і яка з цих традицій здомінує, залежить від вибору, що його роблять сучасники. Історія має вплив на такий вибір, обмежуючи кількість можливих сценаріїв розвитку подій. Але її вплив не сягає аж так далеко, щоб знімати з нас відповідальність за наші вчинки. Ми не можемо позбутися своєї історії, але ми і не є її в'язнями.

Так само Росія не мусить бути в'язнем однієї, навіть лише міцно закоріненої автократичної традиції. Глеб Павловський недавно сказав, що російська влада програла революції, на шастя для неї, не на своїй території, але «Київ – дуже серйозний дзвінок для Росії»⁹. Це один із тих небагатьох випадків, коли московському політтехнологіві таки варто повірити. Серйозність, із якою Кремль узявся за «зачистку» будь-яких інституцій, які можуть бодай у

---

⁹ «Російський політтехнолог Януковича шкодує, що не став українським «контрреволюціонером». *Українська правда*, 7.12.2004, <http://www2.pravda.com.ua/archive/2004/december/7/news/10.shtml>.

наближенні стати зародком майбутньої опозиції, найкраще доводить, що російська влада серйозно ставиться до загрози експорту помаранчевого кольору з України. Російська ліберальна опозиція сьогодні слабка й ізольована, але хто може ручатися, що вона завжди буде такою? Щоб запевнити «демократичне самодержавство» стабільним майбутнім, Кремль мусив би хіба що заборонити народження дітей у Росії, щоб жити тільки із сучасними, порівняно легко маніпульованими поколіннями росіян, що в принципі неможливо.

До того ж перемога демократії в Україні докорінно змінює баланс сил у всьому постсоветському просторі. Віктор Ющенко виростає до ролі східноєвропейського тигра, на тлі якого ореол Владіміра Путіна як лідера блідне. За останні роки російський президент не здобув жодної великої перемоги на цьому просторі. Зате його поразки на Кавказі відтепер в Україні є більш аніж очевидні. За нових обставин, скажімо, доля Придністровської Республіки може вирішуватися не в Москві, а в Києві. І на місці президента цього химерного утворення я поспішав би з усіх сил потрапити на прийом до Ющенко.

Лукашенківська Білорусь має тепер по своєму периметру аж три великі демократичні держави: Польщу, Литву й Україну; залишається тільки гадати, як довго втримається за таких умов її виняткова орієнтація на Росію. У випадку Мінська особливі надії дає ще й існування «віртуальної Білорусі» – сукупности дуже якісних видань, якими займаються переважно молодші білоруські інтелектуали, – котра вражає демократичною і проєвропейською спрямованістю. Поки існує «віртуальна Білорусь», є шанс, що, як і «віртуальна Україна», вона колись стане реальною.

Перемога української демократії змінює баланс сил та створює прецедент і в глобальному масштабі. Засудження російського втручання в українські справи стало, певно, першим за останні роки випадком трансатлантичної солідарности Брюсселя та Вашингтона. Від 11 вересня Європа та США все більше віддалялися одне від одного. Треба було українських виборів, щоб переконатися, що між ними можлива засаднича згода щодо засадничих цінностей – і цією цінністю є майбутнє демократії.

Цій темі присвятив нову книжку Тимоті Гартон Еш¹⁰. Починає він її з гри з мітологічними символами: 11/9 вважається тривожним початком нового, ХХІ століття. Але якщо переставити ці числа місцями – 9/11, одержуємо оптимістичний символ кінця «короткого» ХХ століття, тобто падіння Берлінської стіни 9 листопада 1989 року. Історія досить мирної та відносно успішної посткомуністичної трансформації Центральної Європи після падіння стіни для Еша править за головний доказ, що з початком ХХІ століття справи не такі вже й погані: сьогодні все більше людей живуть усе вільніше, ніж будь-коли досі. І що, попри всі страшні проблеми нашого часу, ми стоїмо перед безпрецедентним шансом досягнути дальшого розширення зони людської свободи.

Книжку було написано за декілька місяців до українських виборів, одразу ж після терористичного замаху в Мадрид 11 березня 2004 року. Але Україна фігурує там і прямо, і непрямо, особливо у заключній частині, де Еш береться передбачити перспективи розвитку світу на найближчі двадцять років, коли, згідно з прогнозованим піднесенням Китаю та Індії до рангу нових супердержав, майже 500-літньому домінуванню Заходу буде покладено край. За той час кількість держав-членів ЕС, на думку Еша, повинна збільшитися від 25 (у 2005 році) до 40 (у 2025 році). Цими новими членами стануть усі балканські країни, Туреччина, Україна, Білорусь та Молдова. Але не Росія, Мароко чи країни Кавказу. Не тому, що вони не можуть бути принципово демократичними чи є принципово неєвропейськими, а тому, що їх прийняття розтягує європейські кордони – але не кордони Європи! – до меж, за якими Європейський Союз втрачає логіку і сенс свого існування. За такої нової геополітичної конфігурації Україна, у зв'язку з невпинним знелюдненням «старої Європи», 2025 року може стати найбільшою державою Європейського Союзу, а отже, її голос і її позиція можуть стати дуже важливими.

Тимоті Гартону Ешу йдеться про аргументацію можливості й потреби трансатлантичного союзництва. Суперечності пообіч двох сторін Атлантичного океану можуть набирати го-

---

¹⁰ Timothy Garton Ash. *Free World. America, Europe and the Surprising Future of the West*. – New York, 2004.

стрих форм. Але вони не повинні маскувати той підставовий факт, що Європа й Америка є нічим іншим, як варіацією однієї й тієї ж теми: ідеї демократії. Якщо вони хочуть зберегти свої позиції у новому світі, вони повинні поширювати зону свободи. Поширення свободи не означає імпорту демократії у суспільства з іншими історично-культурними традиціями. Еш категорично проти фундаменталізму адміністрації Буша-молодшого, котра вважає, що американська модель є єдиною можливою моделлю дальшого розвитку світу (якби всі нації світу взяли успішно наслідувати цю модель, то досить швидко ми опинилися б у безлюдному світі, – пише він, маючи на увазі «внесок» США у вичерпання природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища). Але він і проти вульгарного культурного релятивізму, коли свобода слова, повага до людських прав та інші цінності вважають за привілеї Заходу, а тому не можна очікувати, щоб мусульмани, конфуціянці та православні християни поділяли їх. Двадцять років тому західні релятивісти говорили полякам та угорцям, що ті не готові до демократії, бо в них інша політична культура. Треба було 1989 року, щоб показати, що такий спосіб думання є безпідставним.

Тепер подібне кажуть на адресу мусульманської Туреччини й східнохристиянської України – і так само безпідставно. Приклад Помаранчевої революції ще раз це доводить і показує. Головна лінія розколу в Україні між електоратом Ющенка й електоратом Януковича не збігалась із лінією Гантингтона. Попри стереотипне зображення Ющенка як кандидата греко-католицької Західної України, греко-католицькі виборці становили виразну меншість (10–15 %) серед його електорату. Головною територіальною базою Ющенка стала православна і значною мірою російськомовна центральна Україна по обидва боки Дніпра. Якщо брати до уваги не ієрархію, а вірних, то Православна Церква – і то Московського патріархату! – так само була розколена на прихильників Ющенка та прихильників Януковича, як були розколени на два табори українські поп-зірки, спортсмени, націоналісти, євреї й навіть антисеміти. Поки немає детальнішої статистики, можна заризикувати твердженням, що кардинальна різниця між електоратом Ющенка і електоратом Януковича полягала в тому, що

перший був мовно, релігійно й етнічно набагато строкатішим. У кожному випадку, Україна ще раз підважує вірогідність великих геополітичних схем, побудованих на цивілізаційних різницях і цивілізаційних розколах.

У суперечці між культурними фундаменталістами та культурними релятивістами правда, пише Тимоті Гартон Еш, лежить десь рівно посередині. Демократія як ефективна форма політичного правління може бути обмежена країнами західного світу, але прагнення людей до свободи є універсальним. Конфуціянцеві так само мало подобається, коли у нього під тортурами виривають нігті, як і християнинові. Бачити, як твою дочку гвалтує міліцейська банда, однаково малоприємно й мусульманській, й іудейській матерям. Що може зробити «Захід», то це об'єднатися заради поширення зони вільного світу, домігшись того, щоб до 2025 року на земній кулі не залишилося жодного диктатора, тортур та інших форм порушення підставових людських свобод. Для цього ЄС треба позбутися виразної «евродурости» і розширюватися далі на південь та схід. Зробивши це, він може утвердитись як нова світова потуга. А тим самим це дає шанс США вилікуватися від своєї хвороби – надміру сили, що загострилася після падіння ССРСР. Для геополітичної стабільності дві суперпотуги – краще, ніж одна. Тим більше, коли вони поділяють однакові підставові цінності й стратегічні інтереси: поширення зони вільного світу, спираючись (але не конче експортуючи її!) на власну систему демократії.

Залишається запитання, чи запропонована в Еша візія майбутнього світу може стати калькою для реальної зовнішньої політики західних держав, так як Гантингтонівська концепція «сутички цивілізацій» стала підставою для політики США після 2001 року. Ще заки мені потрапила до рук Ешева книжка, у Колумбійському університеті мені випало почути виступ міністра закордонних справ Польщі Влодзімежа Цімошевіча. Одним зі стратегічних завдань польської зовнішньої політики він уважав зміцнення трансатлантичного союзу, спираючись на факт, що Польща є однією з небагатьох держав, котрі мають однаково добрі стосунки і з Брюсселем, і з Вашингтоном. Щоб виконати цю роль, вона доконче потребує союзу з Україною, бо це посилює її вагу і статус у розмовах із Заходом. У

післямові до книжки Тимоті Гартон Еш не згадує Цімошевіча у списку тих, хто читав її перед виходом. Але припускаю, що тут ідеться радше про той стан, коли, як кажуть, «ідея висить у повітрі», а отже, може навідувати незалежно й одночасно зразу декілька голів.

Немає кінця падінням стін. Сучасна Україна може служити як східна ланка трансатлантичного ланцюга свободи, яка водночас і скріплює зв'язок між Вашингтоном та Брюсселем, і відкриває можливості для його дальшого продовження завдяки Молдові, Білорусі, а можливо, й Росії та кавказьким країнам. Чи вдасться їй здійснити цю роль, залежатиме не останньою чергою і від розвитку подій у самій Україні. Зокрема, чи і як швидко вдасться зоні української демократії переступити старий кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією. Зміни в електоральних картах 1991–2004 років показують Україну як надзвичайно динамічну політичну спільноту. Із новою зміною влади немає підстав думати, що ця динаміка зупиниться – радше навпаки, можна сподіватися, що вона наростатиме. У найближчі роки Донбас може виявитися головним пробним каменем для схеми і Семуела Гантингтона, і Тимоті Гартон Еша. А разом із тим – хоч як це звучить патетично! – для глобального розширення зони вільного світу.

* * *

В історичному та геополітичному вимірах приклад України заперечує можливість провести чіткі кордони й поділи в нашій частині світу. Його можна порівняти з російською матрешкою (вона, як відомо, є нічим іншим, як наслідуванням відомої японської ляльки): він існує одразу в декількох більших і менших від нього регіональних/національних/міжнародних/наднаціональних контекстах. Порівняння хибує в одному аспекті: Україна поміщається не в одній, а в декількох геополітичних «матрешках». Їх кількість не є безконечною, і їх можна перерахувати на пальцях рук: Східна Європа, (Східно-)Центральна Європа, східнослов'янський світ, постсовєтський простір, східнохристиянська Європа (так звана *Slavia Orthodoxa*), а також мегарегіони Європи, Євразії, Північної півкулі й Трансатлантики. Однак не можна знехту-

вати жодним із них без загрози зруйнувати важливу частину української ідентичности.

Недавні події виопуклили контекст центральноевропейській. Врахування досвіду посткомуністичної трансформації цього регіону дає підстави на обережні прогнози. Перший із них є дещо песимістичним: Віктора Ющенка та його уряд неминуче чекає падіння популярности, як це сталося у випадках із Лехом Валенсою та Вацлавом Гавелом. Бо, по-перше, на харизматичних лідерів покладають сподівання, яких не може виконати жодна жива людина. А по-друге, суспільне розчарування – це доля кожного реформатора.

Критичним, під цим оглядом, є питання опозиції. Якщо цю нішу займе опозиція Януковича–Чорновола молодшого, то Україна за один-два терміни може стати перед перспективою їхнього повернення до влади. Надія на їхню еволюцію за зразком Александра Квасьневського дуже мала, бодай із огляду на таку деталь: Квасьневський починав своє сходження з організації «круглого столу», а Янукович опирався цій ідеї до самого кінця. Янукович просто не розуміє важливости компромісів. Йому чужа мова демократії, і він не може функціонувати в її полі. Тому єдине, що залишається, – це вивести його з цього поля, показавши йому «червону картку».

2004 рік став кінцем режиму Кучми–Януковича при владі. Для добра України конче потрібно добити в наступні роки цей режим і в опозиції. Навряд чи для цього вдасться застосувати механізм люстрації. Перемога Віктора Ющенка з результатом 52 %: 44 % не дає підстав на рішучі кроки, та й сам переможець не прагне реваншу (за що, додаю, заслуговує на додаткову повагу). Що можна, однак, спробувати, то це сформуванню демократичну опозицію, котра відтисне Януковича з опозиційної ніші. Новообраного президента чекатимуть тяжкі, але неминучі компроміси. Кожен із таких компромісів може віддаляти від нього його колишніх союзників із-поміж «Пори», БЮТ-у й соціалістів, а тим самим творитиме шанс для конструктивної, а не жорсткої опозиції. Опозиції, котра конче потрібна і Ющенкові, й усьому українському політичному ландшафтові. Вирішальним тут може стати бажання «Пори» перетворитися на політичну силу, що має шанси прийти до влади – подібно до того, як це вдалося угорським молодим демократам (ФІДЕС).

Помаранчева революція відкриває для України шанс вивратися із порочного політичного кола, коли вона була змушена вибирати між більшим і меншим злом, як це було 1999 року. Або між злом і добром, як це було на цьогорічних виборах. Варто, щоб її вибір відтепер пролягав між добром і з одного, і з другого боку. Цього всім нам бажаю і навіть ставлю в обов'язок.

Неевклідова Україна

Вступ. Пошук цінностей, що об'єднують українське населення, виглядає на перший погляд як дивне і навіть підозріле заняття. Що спільного може бути в Україні, розділеній мовно, релігійно та, як стверджують деякі публіцисти і політологи, навіть цивілізаційно? Тези про «розподіл України», про «дві України», східну і західну, – мов Кіплінгові близнюки, що «ніколи не зійдуться», – глибоко вкорінені в українські дискурси та дискурси про Україну. Заперечувати їх – те саме, що заперечувати, що сонце сходить на Сході й заходить на Заході. Вони стали майже аксіоматичними.

Тому вишукування «спільних цінностей» може скидатися на виконання політичного замовлення владних еліт, які потребують легітимації свого права керувати *всією* Україною, а не тільки однією її частиною. Найбільший оптимізм, на який дозволяють собі владно незаангажовані політики та публіцисти, – це сподівання, що колись-таки, у віддаленому майбутньому можна буде вибудувати таку систему цінностей, якщо відчутно зросте рівень життя або ж вдасться витворити нову національну ідею тощо.

А все-таки, попри уявні й наявні відмінності, Україна існує як досить стабільна політична спільнота. І, всупереч прогнозам про її неминучий розпад, які чути ще від початку 1990-х років із Вашингтона чи Москви, вона не розпадається. Їй вдалося пережити декілька глибоких політичних криз (кримську проблему 1992 року, вибори 1994 року, дискусії довкола прийняття Конституції 1996 року, а 2004 року навіть революцію) без того, щоб тут виникли серйозні сепаратистські рухи, як у сусідніх Росії, Молдові чи віддаленішій Грузії. Оскільки кількість політичних криз, що їх пододала Україна, була більш ніж одна чи навіть дві, годі говорити про збіг об-

ставин чи винятковий український талан. Імовірно, маємо справу з існуванням певних тенденцій, що, мов залізними обручами, втримують українське суспільство і дають йому змогу, хоча й не без проблем, коливань і зигзагів, рухатися вперед на шляху посткомуністичних реформ.

Ця стаття спробує висунути й обґрунтувати гіпотезу, що такі тенденції є відображенням і результатом існування певних спільних цінностей серед українського населення. Тут одразу ж треба застерегти: деякі з цих цінностей не конче сумісні з демократією чи ринком. Власне, їхній не цілком – чи, в окремих випадках, цілком не- – демократичний та неринковий характер почасти пояснює, чому Україна пробуксовує на шляху реформ. Та, попри те, вони забезпечують певний мінімум політичної стабільності і тяглість розвитку, що саме по собі є важливою передумовою успішних реформ.

Проблема дефініцій. Перш ніж перейти до аргументації цієї гіпотези, коротко зупинімося на проблемі дефініцій. У суспільних науках цінності є дуже розмитим та одним із найгірше означуваних понять. Іще на початку 1980-х років нараховували близько 180 різних їх дефініцій, декотрі з яких не конче узгоджуються одна з одною¹. Тут і далі я використовуватиму найпростіші, «робочі» означення, запозичені з теорії і практики розв'язання конфліктів². Оскільки українська ситуація вагітна конфліктами, такий вибір виглядає доречним.

Отже, що є цінностями, відповідно до обраної перспективи? Цінності є найпідставовішими ідеями / віруваннями / переконаннями, що лежать ув основі людської поведінки. Вони визначають те, як ми розуміємо світ і як відповідаємо на його виклики. Щоб краще зрозуміти, чим є цінності, треба

---

¹ Naděžda Horáková. «What is important to us in our lives?». http://www.cvvm.cas.cz/index.php?disp=nase_spolecnost&lang=1&r=1&offset=103&hw=100045 (востаннє відвідано 5 листопада 2006).

² Див.: «Analytical Problem Solving». <http://www.colorado.edu/conflict/transform/apsall.htm> (востаннє відвідано 2 листопада 2006); Mitchell Maise. «Interests, Positions, Needs and Values». *Beyond Intractability*. Guy Burgess and Heidi Burgess, eds. – Conflict Research Consortium, University of Colorado, Bolder. Posted: August 2004, <http://www.beyondintractability.org/essay/interests> (востаннє відвідано 2 листопада 2006).

з'ясувати, чим вони не є. Як мотиваційні чинники людської поведінки цінності нерідко протиставляють інтересам («цінності проти інтересів»). Інтереси найчастіше пов'язують із матеріальними благами та вигодами (гроші, земля, посада). Як правило, інтереси можна примирити між собою, і вони часто стають предметом компромісу між сторонами, які конфліктують. На відміну від інтересів, цінності не підлягають торгіві. Люди можуть відносно легко помиритися щодо інтересів, але готові перегризти одні одним горла, коли заходить мова про цінності.

Причина такої сильної відповіді на загрози цінностям криється в тому, що вони стосуються найпідставовіших умов людського існування: ідентичності й безпеки. «Ідентичність і безпека є настільки фундаментальними, настільки конче потрібними для вселюдського задоволення, що люди робитимуть майже все, навіть речі, що порушують фундаментальні норми або зменшують їх можливість добитися своїх інтересів, щоб забезпечити свої фундаментальні потреби»³.

Другою відмінністю є те, що, коли інтереси можуть бути взаємозаперечними (особливо коли суму або доступ до матеріальних благ обмежено), цінності часто не суперечать, а підтримують одна одну. Загроза безпеці провокує агресію проти інших, але безпека кожної групи дає можливість залишити одна одну в спокої. Так само й коли власна ідентичність не є загроженою, немає потреби загрожувати ідентичність іншого. Якщо ж певній групі відмовляють у праві власної ідентичності, вона, правдоподібно, боронитиме її, протистоячи ідентичності ворожих груп або навіть заперечуючи її.

Глобалізація та секуляризація, піднесення рівня життя і пов'язане з ним зростання споживацьких настроїв, падіння комуністичної системи породили ліберально-оптимістичний сценарій «кінця історії», коли цінності конвергуватимуться і нівелюватимуться, а натомість зростатиме роль інтересів, подолати конфлікт яких можна буде звичайним менеджуванням. Таку візію породила властива для ліберальної ідеології тенденція пояснювати людську поведінку економічними та ринковими поняттями (у найпростішому формулюванні: «der

---

³ «Analytical Problem Solving», с. 1.

Mann ist was er isst» – «людина є тим, що вона їсть»). Вона відкривала шлях для тих політичних стратегій, успіх яких було поставлено в залежність від задоволення матеріальних інтересів, а не цінностей.

Події недавніх років, особливо після 11 вересня 2001 року, показали наївність таких сподівань. У сучасному політичному аналізі цінності й далі посідають центральне місце. Їх згадують при таких важливих питаннях сучасності, як вироблення американської зовнішньої політики⁴, спільної політики Європейського Союзу та можливого розширення на Схід⁵, вибору, що його здійснили Росія, Китай та інші країни, власного шляху розвитку. Показово, що під час американських та українських президентських виборів 2004 року – найрезонансніших політичних виборів недавнього часу – програли кандидати, котрі наголошували інтереси, а не цінності⁶. У кожному разі, цінності є надто серйозними мотивами людської поведінки, щоб ними легковажити. А тому вони й поготів вимагають серйозного обговорення.

Як із цієї перспективи виглядають в українському випадку дві підставові цінності: ідентичність і безпека? Щоб відповісти на це запитання, звернімося до даних соціологічних опитувань, передовсім тих, що проводяться в Україні вже протягом довшого часу, а тому дають можливість простежити тяглість⁷.

---

⁴ Див., наприклад: Daniel W. Drezner. «Values, Interests, and American Grand Strategy». *Diplomatic History*, June 2005, № 29, с. 419–422; Richard J. Payne. *The Clash with Distant Culture: Values, Interests and Force in American Foreign Policy*. – Albany, 1995.

⁵ Rolf Schuette. «E.U. – Russia relations: Interests and Values – A European Perspective». *Carnegi Papers*, № 54, December 2004.

⁶ Див. мою статтю: «Re: birth of Ukraine» у цій книжці.

⁷ Я користувався даними таких опитувань: Наталя Паніна. *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. – Київ, 2005; неопубліковані дані опитування 2006 року, проведеного в рамках цього моніторингу; дослідження, що його здійснила соціологічна служба Центру Разумкова від 20 квітня до 20 травня 2006 року; Інститут соціальної та політичної психології АПН України. *Початок нового політичного року: оцінки громадян та їхні електоральні наміри. Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 20–27 січня 2006 року* (далі дослідження цього Інституту подаватиметься скорочено: ІСПА – з датою опитування:

І. *Ідентичність*. Дані соціологічних опитувань говорять про те, що, попри очевидний розкол українського суспільства, по всій Україні й у кожному регіоні зростає частина населення, яка добровільно й охоче 1) ідентифікує себе з країною, в якій живе; 2) вважає себе українцями; 3) підтримує політичну самостійність України та 4) пов'язує свої інтереси з її майбутнім. Довкола цих питань сформувався *переважна* (50 % і більше) або *відносна* (коли відповідь набирає найбільшу кількість голосів серед решти) більшість. Відповідно, кількість противників кожної з чотирьох опцій в українському суспільстві становить виразну меншість.

наприклад, ІСПА, 20–27.01.2006); Інститут соціальної та політичної психології АПН України. *Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні (Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 3–5 серпня 2006 року)*; Інститут соціальної та політичної психології АПН України. *Інформація про результати всеукраїнського опитування, проведеного 2–7 вересня 2006 року*; Інститут соціальної та політичної психології АПН України. *Громадська думка з деяких актуальних проблем внутрішньої політики та міжнародного життя (за результатами всеукраїнського опитування, проведеного 9–15 жовтня 2006 року)*, а також окремими публікаціями, в яких підбито підсумки опитувань, дані яких були мені недоступні: «Незалежність є цінністю, справді вищою, ніж власний добробут». Розмова з Людмилою Шангіною, директором соціальних програм Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. *Львівська газета*, 23 серпня 2005 року, № 150 (716), <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/08/23/8186/> (востаннє відвідано 10 листопада 2006); Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії – 2006». *Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії – 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу*. – Київ, 2005, с. 3–17 (ця стаття порівнює опитування, проведені в 2000, 2003 та 2005 роках); *Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. Український монітор. П'ятнадцята річниця незалежності України*. 21.08.06; *Опитування: Українці пишаються тим, що є громадянами своєї країни (опитування, котре провів Центр соціальних досліджень Софія, 2–8 серпня 2006 року)*, http://cpcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/week_theme/1657/ (востаннє відвідано 10 листопада 2006); Валентин Пустовойт. «Соціологія засвідчує: розкол України поглиблюється». http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/10/25/49588.htm (востаннє відвідано 10 листопада 2006).

Проілюструємо кожен із пунктів даними соціологічних досліджень.

1) Щодо першого пункту дані соціологічних досліджень є суперечливими, а їх інтерпретування призводить до непорозумінь. За даними опитування Центру Разумкова 2001–2005 років, відносна більшість мешканців України – понад третина – вважають себе передовсім мешканцями місцевостей, де живуть: близько третини – України, а п'ята частина – жителями регіонів, де вони мешкають⁸. Дані моніторингу, що його проводить Інститут соціології НАН України, дають іншу картину (див. таблицю 1): ідентифікація «громадянин України» є панівною; в останні два роки за часткою опитуваних, які обирають її, вона майже вдвічі перевищує тих, хто ототожнює себе найперше з місцевістю, і у 8–9 разів – тих, хто почувається найсильніше прив'язаним до регіону. Можливо, таке разюче розходження між двома дослідженнями пов'язано з різницею формулювань (мешканець України в першому випадку, громадянин України – у другому, тобто наголос більше на політичному зв'язку з країною проживання)⁹.

Але дані хоч котрого з досліджень ми оберемо, вони говорять про вкоріненість української ідентичності. Бо якщо за відправну точку брати протилежне, доходимо до парадоксального результату: найсильнішою українська ідентичність є не на Заході й не в Центрі, а на Півдні, бо саме там, за даними опитувань Центру Разумкова, маємо найбільший відсоток тих, хто вважає себе передовсім мешканцями України (35,8%)¹⁰. Не можна забувати, що ідентичність завжди має багатоповерховий (multi-level) характер, і тому найвищі поверхи не конче міститимуть абсолютну більшість. Для прикладу, в Росії 1999 року 35 % опитуваних ідентифікували себе най-

---

⁸ Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 14.

⁹ У зв'язку з цим варто зазначити досить низький рейтинг етнічного складника ідентичності (кількість людей, які вважають себе передовсім представником свого етносу. Див.: Наталя Паніна. *Українське суспільство...*, с. 72).

¹⁰ Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 14.

перше з місцевістю, де народилися і виростили, і лише 19 % – із країною, в якій вони живуть¹¹.

При аналізі таких опитувань треба брати до уваги передовсім не кількість відсотків, скільки обіймає певна ідентичність, а її місце в ієрархії (тобто її релевантність). Якщо за відповідну обрати таку перспективу, то самоототожнювання з Україною є наймасовішим і найсильнішим серед усіх способів територіального ідентифікування¹². У кожному разі, ані у Львові, ані в Донецьку – на двох політичних полюсах України – мешканці не згодні з тим, що їхньому регіонові жилося би краще, якби він не був частиною України. Згідно з опитуванням літа 2006 року, близько половини опитаних у Донбасі вважають себе у першу чергу громадянами України, а мешканцями свого регіону – у другу; частка тих, хто думає навпаки (тобто ставить ідентифікування з регіоном на перше місце), становить третину. Місцеві соціологи стверджують, що якби в набір можливих варіантів було включено «громадян Росії», така відповідь не набрала би навіть 1 %¹³.

2) Зростання кількості українців добре помітно при порівнянні переписів 1989 та 2001 років. Ця тенденція помітна і в усій Україні загалом, і в кожному регіоні зокрема¹⁴. Почасті це зростання можна пояснити демографічними змінами: еміграцією значної кількості росіян із України після розпаду СРСР, швидшими темпами депопуляризації в російськомовних східних індустриальних регіонах, порівняно з українськомовними західними аграрними регіонами, де кількість шлюбів і

---

¹¹ *Человек и власть*. – Москва, 1999, с. 17; цит. за: Richard Pipes. «Flight from Freedom: What Russians Think and Want». *Foreign Affairs*, 2004, May/June, <http://www.foreignaffairs.org/20040501facomment83302/richard-pipes/flight-from-freedom> (востаннє відвідано 9 листопада 2006).

¹² Див. також дані соціологічного опитування 1994 року, які я цитую у книжці: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ, 2004, с. 202, а також повторного опитування, проведеного 2010 року за тією самою методикою, на моєму блозі на сайті Zaxid.net (примітка 2011 року).

¹³ «People from Donbass are not the same anymore». *Action Ukraine Report*, October 8, 2006, № 770; це інтернет-видання подає переклад статті, надрукованої в київській газеті «День» 28 серпня 2006 року.

¹⁴ Див.: www.ukrcensus.gov.ua.

дітей у сім'ї є традиційно вищою. Однак перепис 2001 року показує, що коли на загальнонаціональному рівні простежується, хоча й не досить виразно, зв'язок між зростанням кількості українців та україномовних, то в Донбасі цього зв'язку не те що немає, але він діє з точністю навпаки: збільшення питомої частки українців є обернено пропорційним до зменшення частки україномовних (див. таблицю 2). Це дає підстави зробити висновок, що збільшення кількості українців пов'язано не просто з демографічними процесами, але з бажанням більшої кількості мешканців України ідентифікувати себе з титулярною нацією, навіть якщо вони не розмовляють українською мовою.

Але очевидно й інше: коли громадянам України дають можливість робити вибір не лише серед інших національних, але й будь-яких групових ідентичностей (суспільних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних), українська ідентичність є тією, яку найчастіше вибирають і по всій Україні, і в усіх регіонах.

3) Кількість прихильників української самостійності після розпаду СРСР ніколи не сягнула такого високого показника, як під час референдуму 1 грудня 1991 року. Вона коливалася між відносною та абсолютною більшістю, а 2003 року впала до критичних 45,5 %, але відтоді виразно помітно зворотну тенденцію (див. таблицю 3)¹⁵. При цьому треба врахувати, що українська незалежність збіглась у часі з тяжким процесом суспільно-економічної трансформації, який для багатьох, якщо не більшості, українських громадян означав відчуття сильного стресу і втрати певності в майбутньому. Факт, що противників незалежності України – тих, які у випадку повторення референдуму голосували би «проти», – є менше в усіх регіонах, аніж її прихильників (винятком у серпні 2006

---

¹⁵ Цю ж тенденцію на більшому проміжку часу (1991–2008 роки) простежують опитування Київського Міжнародного Інституту Соціології «Ставлення населення України до її державної незалежності» (www.kiis.com.ua, дата розміщення: 2008.08.27). Найновіше дослідження кінця 2009 – початку 2010 року показує, що 56,7 % громадян України позитивно ставляться до здобуття незалежності України в 1991 році. Див.: *Автопортрет. Україна 2010 р. Річна програма всеукраїнських соціологічних досліджень 2009–2010 р.* – Київ: Київський Інститут проблем управління ім. Горшеніна, 2010 (примітка 2011 року).

року був Схід, де частка перших і других становила відповідно 35,7 % і 44,3 %) ¹⁶, свідчить про те, що для відносної більшості українських громадян незалежність є цінністю справді вищою, аніж добробут ¹⁷.

4) Опитування показують порівняно високий рівень патріотизму мешканців України. Кількість тих, хто вважає себе патріотами України, зросла від близько 60 % до 75 % (від 2003 до 2005 року) ¹⁸. 2005 року 90,3 % опитаних відповіли, що вони сприймають Україну як Батьківщину, а 78,7 % обрали б Україну за Батьківщину, якби мали можливість вибору ¹⁹. У серпні 2006 року більшість респондентів (69,5 %) відповіли, що тією чи тією мірою пишаються, що вони є громадянами України ²⁰.

Набір найпопулярніших патріотичних ознак за останні роки є майже незмінним: це праця на благо України, піклування про добробут сім'ї, повага до законів та інститутів. Щодо цих пунктів спостерігаємо однотайність у всіх регіонах України. Різниця з'являється, коли заходить мова про такі ознаки українського патріотизму, як використання лише української мови, бажання виховувати у дітей любов до України, відмова від деяких особистих благ сьогодні в ім'я майбутнього України. Тобто український патріотизм має значною мірою пасивний характер: лише трохи більше ніж половина українців готові захищати Україну у випадку війни. При цьому тут слід вказати на таку особливість: кількість громадян, готових захищати Україну від зовнішніх ворогів, вища, аніж кількість тих, хто готовий захищати територіальну цілісність. У першому випадку відмінності між

---

¹⁶ ІСПА, 3–5.08.2006, с. 20.

¹⁷ «Незалежність є цінністю, справді вищою, ніж власний добробут». <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/08/23/8186/> (востаннє відвідано 10 листопада 2006).

¹⁸ Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 13.

¹⁹ Наталя Паніна. *Українське суспільство...*, с. 149–150.

²⁰ Опитування Центру соціальних досліджень «Софія». http://cpcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/week_theme/1657 (востаннє відвідано 9 листопада 2006 – примітка 2006 року). Недавнє опитування 2009–2010 року дало навіть іще вищий показник: 77,1 % (див.: *Автопортрет. Україна 2010*, с. 4 – примітка 2011 року).

різними регіонами України виражено значно менше, аніж у другому²¹.

Ось такими є добрі новини про вкоріненість української ідентичності як чинника, котрий сприяє утриманню мінімуму політичної стабільності в Україні. Проблема з українською ідентичністю полягає, однак, у тому, що в різних регіонах України вона становить різний набір ознак, які не конче є сумісними. Найбільше розходження виникає при ототожненні української ідентичності / українського патріотизму. Знання української мови як ознака патріотизму набиравало влітку 2005 року на Заході України 72,8 %, а на Сході – лише 15,2 %, а як чинник згуртування українського народу – відповідно 20,3 % і 3,3 %²².

Для групової ідентифікації вкрай важливим є образ «чужого»: щоб зрозуміти, хто ми є, важливо визначити, ким ми не є. Можна було думати, що головні відмінності в розумінні української ідентичності полягатимуть у тому, наскільки різні групи українців уявляють себе близькими чи далекими до росіян і Росії. Однак цей критерій не спрацьовує. Опитування останніх років виявляють високий рівень компліментарності українців і росіян. Більшість (54 % у 2005 році) українців вказують свою подібність до росіян у культурі, традиціях і поглядах, тоді як лише третина вважає, що українці ні на кого не подібні (для порівняння: інша найближча національна група, до якої подібні українці, – поляки – набрала 7 %, тоді як решта коливалися в межах 1 %). Добре ставлення до Росії помітно в усіх регіонах, навіть на Заході (60 %), що його стереотипно сприймають як антиросійський регіон, і серед електорату «Нашої України» та БЮТ-у, і цього ставлення в масштабах усієї України не змогли серйозно похитнути ані українсько-російська газова війна, ані грузинсько-російський конфлікт²³.

---

²¹ Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 13–14; ІСПА, 3–5.08.2006, с. 49–51. Сталість цієї тенденції підтверджують найновіші дослідження: Ігорь Туркевич. «Ленивий патріотизм». *Комментарии: Тижневик розумних людей*, 2010, 30 апреля–13 мая, № 16–17 (216), с. 4.

²² Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 14.

²³ Там само, с. 10.

Помітно тривожну тенденцію: різні регіони України вважають себе подібнішими до росіян, аніж один до одного. Але й ці дані не можна потрактувати однозначно як ознаку відчуженості: насправді образи різних регіонів усе ще поміщаються на позитивній частині шкали, просто їх позитивна оцінка поступається інтенсивності позитивного образу Росії²⁴. Як виглядає, роль «чужого» для українців відіграють араби, афганці, роми та чеченці, тоді як своїми є українці в Україні, а найближчими (причому з однаковим показником на шкалі «свій» – «чужий») – українці, які мешкають в інших країнах, та росіяни²⁵.

Відмінності між регіонами можна пояснити різницею у мові, якою послуговуються її мешканці (українською чи російською), та в історичній пам'яті (зокрема у ставленні до центральних історичних осіб та подій українського історичного нарративу). Але й тут ситуація не така проста. Об'єктивно мова сама по собі не є показником ідентичності й чинником політичних преференцій. Вона виконує цю функцію лише у поєднанні з регіоном. Це можна проілюструвати на прикладі Києва: його мешканці розмовляють переважно як у Донецьку, але голосують переважно як у Львові²⁶. У мовних питаннях можна знайти певний компроміс, коли йдеться про життєві ситуації: значна частина українців є двомовними (принаймні декларативно). Коли запитати, якою має бути друга обов'язкова мова в навчальних закладах, окрім української, то на початку 2000-х років англійська у відповідях (82–85 %) переважає над російською (73–76 %) ²⁷.

Конфліктогенність мовної ситуації в Україні зростає до небес, коли захист свого права вживати рідну мову переходить із площини щоденних інтересів у площину цінностей, тобто коли мову сприймають як підставу ідентичності. Опитування показують, що громадяни України обстоюють пріоритети саме для тієї мови, яка відповідає їхній національній ідентич-

---

²⁴ ІСПА, 3–5.08.2006, с. 57.

²⁵ Наталя Паніна. *Українське суспільство...*, с. 67 (зведена таблиця e5.1–e5.23); неопубліковані дані за 2006 рік.

²⁶ Цій метафорі завдячую професорові Роману Шпорлюкові.

²⁷ Наталя Паніна. *Українське суспільство...*, с. 68.

ності (у випадку етнічних росіян та україномовних українців) або домінує в регіоні, де вони мешкають. Рівень взаємної толерантності в цій площині дуже низький, особливо серед етнічних росіян України. Якщо говорити про динаміку цього конфлікту, то за останні роки він посилюється, а не послаблюється передовсім через зростання кількості респондентів, котрі домагаються державного захисту і підтримки російської мови (25,4 % у серпні 2006 року проти 21,3 % у 2003 році), тоді як відсоток тих, хто вимагає державного захисту насамперед української мови, за останні роки залишається майже незмінним (44,7 %) ²⁸.

Історія – чи радше спосіб, у який різні групи населення уявляють минуле свого регіону й України, – є іншим принципом, що розділяє. Головна лінія розколу тут пролягає між національною та советською версіями української історії. Один полюс займають українці, для яких події, що становлять частину українського національного нарративу (українське козацтво, досягнення народної творчості, діяльність лідерів національно-визвольного і дисидентського рухів, УПА, проголошення української самостійності 1991 року та Помаранчева революція), є предметом гордості; другий – ті, котрі пишаються подіями із советської (перемога у Великій Вітчизняній війні, повоєнна відбудова народної промисловости) й недавньої історії (перемоги українських спортсменів). Причому за рік – від липня 2005-го до серпня 2006 року – ці різниці не зменшилися, а посилилися (див. таблицю 4).

Однак і ситуація з історичною пам'яттю не безнадійна. По-перше, регіональні відмінності є більш знюансованими, ніж це пропонує образ «двох Україн». Навіть у сусідніх російськомовних східних областях – для прикладу, Харківській та Луганській – помітно виразні розходження щодо того, наскільки вони відкидають чи приймають національний нарратив ²⁹. Острівці компромісу чіткіше видно, коли переходити від оцінок історичних подій до оцінок історичних особистостей. Серед

---

²⁸ ІСПА, 3–5.08.2006, с. 27–30.

²⁹ Детальніше див.: Peter W. Rogers. «Contestation and negotiation: regionalism and the politics of school textbooks in Ukraine's eastern borderlands». *Nations and Nationalism*, 2006, № 12 (4), с. 681–697.

них є фігури, позитивна чи негативна оцінка котрих має виразно регіональний вимір (генсек ЦК КПСС Леонід Брежнєв у першому випадку та лідер українських націоналістів Степан Бандера – у другому), а тому вони розділяють, а не єднують. Та водночас помітно національний консенсус щодо найпозитивнішої оцінки гетьмана Богдана Хмельницького та історика і голови Центральної Ради Михайла Грушевського (відповідно 78,5 % і 59,7 %, згідно з опитуванням серпня 2006 року) та вкрай негативної оцінки генсеків Іосіфа Сталіна й Михайла Горбачова (відповідно 61,7 % і 56,4 %) ³⁰. Факт, що Хмельницький та Горбачов набрали найбільшу кількість голосів, може відображати амбівалентність ставлення до цих постатей: мешканці різних регіонів мають різні причини любити чи не любити цих діячів, і ці причини можуть не конче збігатися. Однак показовим є найвищий негативний рейтинг Сталіна. Ставлення до Сталіна розділяє громадян України й Росії: в Росії негативне ставлення до нього висловили лише близько третини, а понад половина осіб вважають, що загалом він відіграв позитивну роль в історії ³¹. Якщо в Росії Сталін виступає в ролі великого будівничого держави й імперії, то в Україні він асоціюється передовсім із голодомором і репресіями.

II. *Безпека*. Останній приклад виразно показує: парадокси української ідентичності можна краще зрозуміти, якщо поєднати їх аналіз із розглядом іншої цінності, безпеки. Тут мешканці України виявляють набагато більше послідовності й раціональності у виборі, що можна проілюструвати на прикладі електоральної статистики 1990–2000-х років. Її аналіз виявляє, що, попри помітні різниці та коливання, електоральні переваги українців мають такі досить стабільні тенденції ³²:

1) за всіх можливих комбінацій українські виборці надають перевагу тим кандидатурам і партіям, які тяжіють на по-

³⁰ http://cpefpu.org.ua/projects/foreignpolicy/week_theme/1657/ (востаннє відвідано 10 листопада 2006 року).

³¹ «Социологи об отношении россиян к Иосифу Сталину». <http://www.svoboda.org/hotnews/2003/03/04/42.asp?newstopic> (востаннє відвідано 5 березня 2003 року).

³² Тут користуюся спостереженнями та висновками провідного українсько-го соціолога Євгена Головахи.

літичній шкалі до центру; кандидатури й партії, котрі репрезентують політичний екстремізм, лівий чи правий, уявний чи справжній, можуть перейти відповідний виборчий поріг лише на регіональних, але не на всенациональних виборах;

2) українські виборці переважно голосують за кандидатури, що їх вони добре знають, особисті ознаки кандидата й виборча програма відіграють другорядне значення, якщо він конкурує з «дебютантом»; головний критерій знайомости й упізнаваности кандидата – його перебування у владних структурах (принцип «старий злодій кращий від нового демократа»);

3) кожному новому урядові та кожному новому президентові надають високий кредит довіри.

В основі виборчих преференцій громадян України виразно проявляється бажання максимально убезпечити себе від несподіванок. Український виборець помітно прагне до стабільності і передбачуваности. Різниця в їхній поведінці на регіональному рівні виявляються в тому, що розуміється під екстремізмом: на Сході – це націоналізм, на Заході – комунізм. Фактично головна різниця полягає в тому, наскільки і як засвоєно уроки советської системи. Советська пропаганда зробила все можливе, щоби демонізувати «націоналізм», представляючи його як одного з головних ворогів стабільности, розпалювача міжнаціональної ворожнечі, що залишив по собі кривавий слід, синонім фашизму тощо. Образ націоналізму як синонім національно-визвольного руху та ідеології, що проповідує принцип «кожній нації – свою державу», значній частині українських громадян або зовсім невідомий, або принципово несприйнятний³³. На Заході головним ворогом постає все, що загрожує політичній незалежності української держави й української ідентичности, і цей образ, зі зрозумілих причин, експлікується на комунізм.

Сталим елементом стратегії старої партії влади було свідоме маніпулювання почуттям безпеки українських виборців: керування виборчою кампанією так, щоб у фіналі головним суперником влади був «екстреміст» (комуніст Симоненко, а не соціаліст Мороз під час президентських виборів 1999 року), або «дemonізування» суперника (подання Ющенка у 2004 році

---

³³ *Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії*, с. 8.

як «націоналіста»). Ця маніпулятивна стратегія могла бути успішною настільки, наскільки безпека є головною цінністю для українців; однак вона не могла забезпечити повного успіху, оскільки уявлення про джерела небезпеки відрізняються в різних регіонах. Успіх розколу 2004 року пояснює саме те, що максимально було використано регіональні різниці у виборчих страхах: для Сходу та Півдня Ющенко був «націоналістом», для Заходу і Центру двічі судимий Янукович був «бандитом», за яким стояв образ «донецької мафії» та який обіцяв запровадити російську мову як другу державну (офіційну) мову.

Роль безпеки як цінності добре видно й у ставленні українців до інших етнічних груп. Від початку 2000-х років в Україні помітно виразну тенденцію до зростання рівня ксенофобії. Однак ця тенденція пов'язана не так із етнічними упередженнями, як із бажанням українців до самоізолюваності й закриття країни під впливом тих загроз, що їх несе глобалізація, як-от епідемія САРС, наслідки 11 вересня 2001 року. Відповідно, найбільшу дистанцію українці відчують до тих етнічних груп, які є уособленням цих загроз (арабів, афганців, чеченців)³⁴. Подібну динаміку бачимо в ставленні до НАТО: після 2001 року, а особливо від часу американської окупації Іраку різко скоротилася кількість українців, які вважають цю організацію миротворчою, натомість зросла кількість тих, хто бачить у ній передовсім агресивний військово-політичний союз. Відповідно, помітно різке падіння голосів за вступ до НАТО: з більшості (56–60 % у 2002 році) до рекордної меншості (25,1 %) у серпні 2006 року³⁵. Менш різко, хоча теж досить відчутно впала популярність ідеї вступу до Європейського Союзу: з 56 % у 2002 році до критичних 50–50,5 % 2006 року. Зрозуміло, що у

---

³⁴ Володимир Паніотто. «Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002». *Соціологія. Теорія, методи, маркетинг*, 2003, № 3 (липень–вересень), с. 82.

³⁵ ІСПА, 3–5.08.2006, с. 40. Очевидно, що свою роль у різкому падінні популярності НАТО відіграла спроба провести в Криму спільні американсько-українські військові навчання. Назагал же, попри різку зміну образу НАТО, незмінною залишається дуже низька поінформованість українських громадян: значна частина не може відповісти, належить та чи та європейська країна до НАТО, чи підтримала вона американську війну в Іраку тощо. Але для нашого аналізу ця поінформованість не має суттєвого значення: при аналізі цінностей важливо те, в що люди вірять, а не те, що є насправді.

свідомості українців ЄС не має такого негативного образу, як НАТО, але наслідки подій 11 серпня 2001 року і тут завдали відчутної шкоди. Динаміка спадання популярності НАТО й ЄС, як виглядає, пропорційно обернена до динаміки зростання популярності ЄЄП: кількість охочих вступити до ЄЄП разом із Росією, Білоруссю та Казахстаном зростає від 50 % у жовтні 2003 року до 64,8 % у серпні 2006 року³⁶.

У свідомості значної частини України головна загроза для безпеки йде із Заходу, а не зі Сходу. Але наголошування популярності «східного вибору» не відображає всієї складності української ситуації. Хоча «західний вибір» легко поступається «східному», але якби в Україні відбулися відповідні референдуми, перемогли б обидві опції. Із цього випливає очевидний висновок, що в Україні існує досить значна частина населення, котра заради власної безпеки хоче бачити свою країну водночас і на Заході, і на Сході – за принципом: «і Божові свічку, і чортові копійечку».

Тут виникає питання: яку ціну готові заплатити українці за свою безпеку? Чи обіймає вона відмову від своєї ідентичності, тобто готовність розчинитися в більшому (між)-державному утворенні, що обіцятиме вищий рівень безпеки та добробуту? Опитування показують, що такий сценарій розвитку є радше теоретичним. Насправді ідентичність і безпека як підставові цінності сходяться в образі України як гаранта забезпеченого існування. Мешканці різних регіонів можуть розходитися в розумінні українського патріотизму. Але вони сходяться в тому, що могло би становити головний предмет їхньої патріотичної гордості: високий рівень забезпеченості й соціального захисту. У ставленні до особистого добробуту як підстави особистого щастя помітно відчутну зміну: якщо 2003 року воно переважало над почуттям гордості за свою країну, то 2005 року пропорція змінилася з точністю навпаки (41 % : 49 %). Кількість людей, які вважали чи побоювалися, що «Україна зникне як незалежна держава» чи «стане слабозвинутим додатком Росії», від початку 2000-х років зменшується, і 2005 року вона становила всього відповідно 2,9 % і 2,3 % опитаних.

---

³⁶ ІСПА, 3–5.08.2006, с. 43–51.

Найпопулярнішим є бачення майбутнього України як демократичної, європейської держави (36,8 %). Хоча, зрозуміло, частка «єврооптимістів» зменшується із Заходу на Схід, але вона залишається досить стабільною в усенациональному масштабі³⁷.

Факт, що серед українських громадян найпопулярнішою візією майбутнього України є демократична, європейська держава, не повинен вселяти забагато оптимізму. Справа тут не лише в тому, що кількість прихильників такого бачення становить відносно, а не переважну більшість. Проблема виникає тоді, коли визначати вкоріненість європейських цінностей не на декларативному рівні (за кількістю людей, які ідентифікують себе з ними), а на практичному – наскільки вони характерні для щоденних постав українців. Тут доречно звернутися до такого тісно пов'язаного з безпекою поняття, як суспільна довіра. Вважається, що ознакою ефективної демократії є високий рівень анонімної довіри: чим вища довіра громадян до державних, економічних і громадських інституцій, тим легше функціонують демократичні процедури і тим менше є загрози авторитаризму³⁸.

Опитування «Євробарометр 2004 року» показало високий рівень саме такої довіри серед громадян ЄС. Вони найбільше довіряють армії (69 %), добродійним організаціям (66 %), поліції (64 %), радію (63 %), телебаченню (59 %) та міжнародним інституціям – ЄС (50 %) і ООН (54 %), менше – релігійним інституціям (46 %), правовій системі (45 %), пресі (42 %) та профспілкам (39 %), найменше – своїм національним парламентам (38 %), урядам (34 %), великим компаніям (31 %) та політичним партіям (17 %)³⁹. В Україні ієрархія довіри до інституцій виглядає інакше: у січні 2006 року найвищу сходинку посідала церква (57,9 %), за якою йшли (але з рівнем довіри нижче ніж 50 %) збройні сили України (47,8 %), система освіти (47 %), засоби масової інформації (39,7 %) та служба безпеки

³⁷ Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 5.

³⁸ Robert D. Putnam. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. – Princeton, NJ, 1993.

³⁹ http://www.ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb_62_en.pdf. *Eurobarometer 62, Public Opinion in the European Union, Autumn 2004*, с. 22.

(36,8 %). Тривожним є те, що довіру до таких важливих для функціонування інституцій, як Національний банк (31,2 %), уряд (27,6 %), національний парламент (25,3 %), міліція (25,2 %), місцеві органи влади (22,8 %), суди (20 %), виявляють менше ніж третина громадян України⁴⁰. Ступінь інтенсивності анонімної довіри в Україні є на рівень нижчий, аніж в ЄС – в українському випадку інституції з найвищим ступенем довіри ледве поміщаються в середню смугу «європейської» довіри. Єдине, що зближує Україну й ЄС, – це низький рівень довіри до політичних партій: і тут, і там вони посідають найнижчу сходинку з кількістю голосів менше ніж 20 %. Анонімна довіра назагал рівномірно низька в усіх регіонах України. Що більше, у багатьох випадках вона нижча у Галичині й у Західній Україні, аніж на Донбасі та в Східній Україні (див. таблицю 5).

Але найтривожнішим є інше: довіра до головних акторів української сцени (Ющенко, Тимошенко, Януковича, Мороза, Луценка, Симоненка, Вітренко) є назагал вищою, аніж до державних інституцій та партій, що їх вони представляють⁴¹. Не є новиною, що популярність українських партій і блоків ґрунтується головною мірою на особистій харизмі їхніх лідерів, аніж на програмах, що їх вони представляють: кожна з цих партій, якщо забрати лідера, одразу втрачає на популярності. Українська політична еліта структурована за принципом великих клієнтел, побудованих на особистих зв'язках, – система, яку постсовєтська Україна успадкувала по СРСР та Російській імперії. Якщо говорити про європейські прецеденти, то найближчим прикладом є сицилійська мафія. Умовою кар'єри є безумовна лояльність до лідера (патрона), а суспільна вага вимірюється рівнем «доступу до [його] тіла». У цьому сенсі не існувало суттєвої різниці між блоками двох головних опонентів на президентських виборах 2004 року. Що більше, оскільки особисті зв'язки найчастіше формуються за регіональним принципом (принцип, котрий, знову ж таки, діє від совєтських часів), то сам факт існування патронно-

---

⁴⁰ ІСПА, 20–27.01.2006, с. 31. Опитування, проведені пів року по тому, показали, що загалом довіра до інституцій далі падає (винятком є церква). ІСПА, 14–20.07.2006, с. 15.

⁴¹ ІСПА, 20–27.01.2006, с. 32; ІСПА, 14–20.07.2006, с. 5.

клієнтельної системи є вагомим чинником посилення регіоналізму в Україні⁴².

Перелом у динаміці довіри відбувся в перші місяці після Помаранчевої революції. Власне тоді вперше за посткомуністичну історію України було помітно виразний сплеск довіри до урядових та політичних інституцій⁴³. Це давало можливості докорінно переламати тенденцію політичного розвитку України. На жаль, цього не сталося. Нова влада не могла позбутися старих правил гри, що, між іншим, відобразилося в її характерному образі у масовій свідомості як влади «любих друзів». Треба віддати належне спробам українського президента зламати цю схему принаймні серед найближчого оточення після виборів 2006 року. Але, як виглядає, ці спроби є запізними. Із другого боку, антикризова коаліція теж відтворює стару патримоніально-клієнтельну схему, у зв'язку з чим шанси на зростання анонімної довіри не збільшуються, а зменшуються.

Втрату довіри до державних і громадських інституцій можна вважати найважливішою втратою серед революційних завоювань 2004–2005 років. Її негативні результати не можна рахувати лишень розчаруванням і апатією. Це великий удар по можливостях швидкої демократизації України, її подальшого наближення до європейських норм. Занепад анонімної довіри неминуче вплинув на падіння відчуття безпеки українських громадян. Більшість (50,6 % проти 16,8 % у вересні 2006 року в національному масштабі)⁴⁴ із них підтримують ідею продовження круглого столу та історичного примирення. Але

---

⁴² Тут коротко викладаю головні результати й висновки дисертації, темою якої був аналіз принципів формування та функціонування українських еліт від останніх десятиліть існування УРСР аж до президентських виборів 2004 року й вибору першого постреволюційного уряду 2005 року: Katerina Smaglyi. *Patron-Clientelism and Ukrainian Political Elites in the 1960s–2000s. A Dissertation in History. Presented to the Faculties of the Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy*. – Budapest, 2005. Публікацію тієї частини дослідження, котра стосується 2004–2005 років, див.: Катерина Смаглій. «Два Віктори, одна вікторія». *Україна модерна*, 2006, № 10.

⁴³ Наталя Паніна. *Українське суспільство...*, с. 153.

⁴⁴ ІСПА, 2–7.09.2006, с. 13. Тільки в Центральному регіоні, на відміну від решти, ініціативу президента щодо історичного примирення підтримує менше ніж половина опитаних: 45,5 %; але й тут ця кількість удвічі перевищує число противників.

свої сподівання щодо подолання розколу вони пов'язують не з інституціями, а з політичними лідерами. А оскільки жоден із цих лідерів у масовій свідомості не пасує для цієї ролі⁴⁵, то розкол не пом'якшується, а поглиблюється⁴⁶.

Висновки, прогнози та рекомендації. Вивчення громадської думки в Україні доводить до стану якщо не депресії, то шизофренії. Принаймні таке враження складається з численних коментарів, що виходять на цю тему з-під пера українських політиків і публіцистів. На це їм можна відповісти словами Бертольда Брехта, які він сказав комуністичному керівництву Східної Німеччини після робітничих заколотів у Берліні 1953 року: «Чи урядові не легше було би розпустити цей народ і вибрати собі інший?»⁴⁷.

Виглядає, що головна проблема в Україні та з Україною є не так із її суспільством, як із її політичним проводом, котрий не хоче чи не може використати той кредит довіри, що його він час від часу отримує після чергових виборів чи референдумів. За таких обставин дивно не те, що суспільство є розколотим, а те, що, попри постійні спроби політиків капіталізувати цей розкол заради власної короткотривалої вигоди, воно й далі виявляє достатній запас міцності. Це не українські політики потребують іншої України – це Україна заслуговує на інший провід.

Наведені у статті дані показують, що основою стабільності в Україні є факт, що 1) більшість українських громадян поділяють дві цінності: українську ідентичність і прагнення до безпеки, – та що 2) значною мірою ці цінності накладаються і доповнюють одна одну. Головна лінія розколу всередині українського суспільства пролягає не між українською та неукраїнською (російською) ідентичностями, а між тим розумінням української ідентичності, що його мають різні верстви в Україні. За певних обставин – при маніпуляціях

---

⁴⁵ ІСПА, 9–15.10.2006, с. 3.

⁴⁶ Валентин Пустовойт. «Соціологія засвідчує: розкол України поглиблюється». http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/10/25/49588.htm (востаннє відвідано 25 жовтня 2006).

⁴⁷ Цит. за: Ian Birchall. «The revolt that shook Stalinism». http://www.socialistworker.co.uk/article.php?article_id=3903 (востаннє відвідано 10 листопада 2006).

влади і безвідповідальності політиків – легко можна створити ситуацію, описану на самому початку статті: коли наявна чи уявна загроза ідентичності однієї групи провокує її агресію проти другої. Українському політикуму критично бракує лідерів, котрі зуміли би трансформувати конфлікт так, щоб різні розуміння української ідентичності можна було сприймати не як узаємозаперечні, а як узаємодоповнювальні.

Як цього досягнути? Навряд чи вирішенням проблеми буде суттєве підвищення матеріального добробуту – навіть за умови, якщо цього вдасться досягнути найближчим часом. Матеріальний добробут та ідентичність належать до двох різних сфер: інтересів і цінностей. А тому примирення інтересів не конче веде до погодження цінностей.

Можна спрогнозувати, що з плином часу різниці в цінностях пом'якшуватимуться, а не посилюватимуться. Надію на це дають певні демографічно-культурні тенденції останніх років. По-перше, у більшості опитувань помітно розходження між віковими групами: молоді люди (18–29 років) виявляють більше згоди в оцінках. Їхня позиція тяжіє до західного полюса українського регіонального спектра (тобто наголошування важливості спільного культурного простору як підстави української ідентичності)⁴⁸. По-друге, хоч би якою була роль російської мови, її питома вага в Україні падатиме. Якщо ще 2000 року більшість громадян України називали російську головною мовою спілкування, то вже напередодні Помаранчевої революції частка української мови зрівнялася з російською мовою. За оцінками Центру демографії і екології людини Інституту народно-господарського прогнозування РАН, якщо збережуться тенденції останніх десятиліть, на просторі колишнього ССРСР кількість носіїв російської мови скоротиться від 100 мільйонів у 2004 році до 30 мільйонів у 2025 році – тенденція, яка не зможе не виявитися в Україні⁴⁹.

---

⁴⁸ Див., наприклад: Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 24.

⁴⁹ Цит. за: Вера Рыклина. «Нет языка в своем отечестве». *Русский Newsweek*, 18–24 сентября 2006 года, № 38 (114), с. 28–31.

Якщо взяти за основу ці прогнози, то за якихось двадцять років – коли теперішнє молоде покоління перейде в середній вік і перебере на себе головну ношу керівництва країною та коли вагомо зменшиться частка російськомовного населення, різниця в цінностях пригасне – Україна нагадуватиме більшість теперішніх країн Центральної Європи з однорідним культурним простором: Польщу, Румунію, Угорщину, Австрію.

Але цей прогноз міг би справдитися в тому випадку, якби Україна була полишена сама на себе. На жаль, на такий люксус вона не може розраховувати. Україна опинилась у центрі геополітичного протистояння між Росією і Заходом. У міру того, як перша дістала важливий енергетичний ресурс і намагається його активно використовувати як інструмент зовнішньої політики, роль України в цьому протистоянні не зменшуватиметься, а збільшуватиметься. Із другого боку, подальше поглиблення геополітичної нестабільності після 11 вересня 2001 року неминуче вестиме до падіння рівня етнічної толерантності в Україні, посилення ізолюваності від Заходу та бажання значної кількості українців зреалізувати свою безпеку в рамках «східнослов'янського союзу». У кожному випадку, геополітичний чинник не послаблює, а посилює можливість розвитку української ситуації за сербохорватським чи чехословацьким сценарієм.

Тому на найближчі роки відповідальним українським політикам й інтелектуалам не залишається іншого шляху до єдності України, як через розкриття потенціалу її багатоманітності⁵⁰. Говорячи словами найвидатнішого українського історика ХХ століття Івана Лисяка-Рудницького⁵¹,

потрібний такий спосіб мислення, який дає змогу мати в Лондоні одночасно пам'ятники Карлові I й Оліверові Кромвелю. Така постава не означає, що не можна критикувати окремих осіб, угруповання чи ідеї або ставити на якусь із двох протилежних сучасних позицій. Але вона вимагає все-

---

⁵⁰ Користуюся тут формулою, яку пропонують аналітики Центру імені Разумкова. Див.: Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. «Регіональні особливості...», с. 17.

⁵¹ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе: у 2 т.* – Київ, 1994, т. 2, с. 93.

охопного підходу, при якому минулі й сучасні надбання та матеріальні досягнення нації розглядаються як спільне надбання, а не як заслуга якоїсь одної фракції. І, навпаки, це також передбачає готовність узяти на себе частку моральної відповідальності за помилки і хиби своєї нації, навіть якщо їх припустилися окремі групи або особи.

Таблиця 1. Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,6	27,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6
Громадянином України	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,6	51,7
Представником свого етносу			3,0	2,5	3,1	2,1	1,8
Громадянином колишнього Союзного Союзу	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1	7,3
Громадянином Європи	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3
Громадянином світу	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,5	2,8
Інше			1,8	2,0	1,4	1,0	0,7
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1	

Джерело: Наталя Паніна. *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. – Київ, 2005, с. 72; неопубліковані дані моніторингу за 2006 рік.

**Таблиця 2. Динаміка змін національного
і мовного складу України
(зміни у питомій вазі)**

	2001 рік у % до 1989
Донецька область	
Українці	+6,2
Українська мова	-6,5
Росіяни	-5,4
Російська мова	+7,2
Луганська область	
Українці	+6,1
Українська мова	-4,9
Росіяни	-5,8
Російська мова	+4,9
Львівська область	
Українці	+4,4
Українська мова	+5,2
Росіяни	-3,6
Російська мова	-5,0
Харківська область	
Українці	+2,8
Українська мова	+3,3
Росіяни	-7,6
Російська мова	-3,8
Херсонська область	
Українці	+6,3
Українська мова	+3,9
Росіяни	-6,1
Російська мова	-3,9

Джерело:

<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>;

<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

Таблиця 3. Незабаром святкуватиметься ...-та річниця Незалежності України. Її проголошення, як відомо, підтвердив Всеукраїнський референдум. Якби такий референдум відбувся сьогодні, як би Ви проголосували? (у %)

	2001	2003	2006
Проголосував би за незалежність України	52,1	45,5	57,6
Проголосував би проти незалежності України	26,1	32,2	27,1
Важко відповісти	21,9	22,4	15,3

Джерело: ІСПА, 3–5.08.2006, с. 20.

Таблиця 4. Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості? (у %)

	Липень 2005 року	Серпень 2006 року
Перемога у Великій Вітчизняній війні	50,0	38,0
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та інші)	39,8	32,8
Досягнення українських спортсменів	39,8	28,9
Проголошення незалежності України в 1991 році	23,1	24,9
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	23,1	23,9
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	28,5	20,8
Повоєнна відбудова народного господарства	26,4	20,5
Міжнародне визнання України в сучасному світі	17,3	19,7
Трудові досягнення робітників і селян СРСР (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та інші)	15,7	17,5

Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та інші) проти тоталітарного режиму	18,4	16,3
Помаранчева революція 2004 року	31,5	15,2
	Липень 2005 року	Серпень 2006 року
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші)	12,9	10,2
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	5,8	8,1
Досягнення української космонавтики	12,1	7,4
Успіхи у створенні ринкової економіки	5,1	6,5
Сучасний промисловий потенціал України	7,3	6,1
Вітчизняна система освіти	10,9	5,9
Українська революція 1917–1920 років	5,4	5,4
Збройні сили України	8,1	4,6
Інше	1,9	3,0
Важко відповісти	10,0	11,4

Примітка: Сума перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати декілька варіантів відповіді.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування):

	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Перемога у Великій Вітчизняній війні	21,8	30,1	53,2	43,6
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та інші)	49,8	28,4	31,0	24,3

Продовження табл.

Досягнення українських спортсменів	35,8	30,1	25,4	24,9
Проголошення незалежності України у 1991 році	43,2	30,6	12,0	16,6
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	40,7	22,9	19,0	14,4
	Регіони			
	Західний	Центральний	Східний	Південний
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	33,3	19,5	19,5	9,9
Повоєнна відбудова народного господарства	10,7	15,9	32,0	18,2
Міжнародне визнання України в сучасному світі	30,5	20,0	14,9	15,5
Трудові досягнення робітників і селян Советської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та інші)	11,1	12,0	29,3	11,6
Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та інші) проти тоталітарного режиму	31,7	15,9	8,5	13,8
Помаранчева революція 2004 року	35,0	17,3	4,4	8,3
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші)	27,6	9,6	2,9	5,0
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	25,5	6,5	1,5	3,3
Досягнення української космонавтики	12,8	6,5	6,3	5,0
Успіхи у створенні ринкової економіки	7,0	8,2	4,1	7,2
Сучасний промисловий потенціал України	6,2	5,8	7,6	3,3

Вітчизняна система освіти	7,0	8,9	3,2	3,9
Українська революція 1917–1920 років	9,9	3,4	6,3	2,2
Збройні сили України	5,3	5,5	3,9	3,3
Інше	1,6	2,7	2,9	5,5
Важко відповісти	7,0	9,4	14,9	13,8

Джерело: ІСПА, 3–5.08.2006, с. 22–23.

Таблиця 5. Рейтинги довіри до владних структур, інших суспільних інститутів у регіональному розрізі (сума відповідей «цілком довіряю» та «радіше довіряю»)

	Регіони				
	Західний	Центральний	Східний	Південний	м. Київ
Верховна Рада України	8,8	24,4	25,2	23,6	10,0
Кабінет Міністрів України	16,1	27,6	16,0	18,1	14,0
Вітчизняні засоби масової інформації	33,6	53,3	33,2	38,7	45,3
Громадські організації	27,2	41,0	26,5	29,6	31,1
Збройні сили України	41,4	54,5	38,8	52,0	34,1
Міліція	13,5	24,0	17,2	27,1	15,0
Місцеві органи влади	23,1	26,3	35,8	33,5	28,5
Національний банк України	29,3	40,9	26,5	22,0	27,8
Політичні партії	3,4	19,0	18,7	16,0	8,5
Прокуратура	8,9	19,5	15,6	18,2	8,8
Профспілки	16,9	33,8	29,3	25,3	21,0
Система освіти	37,5	47,8	39,5	47,9	31,7
Служба безпеки України	18,4	36,1	29,3	31,2	28,5
Суди	15,8	20,1	14,9	23,3	10,5
Церква	71,3	59,4	58,3	64,2	63,7

Джерело: ІСПА, 14–20.07.2006, с. 19.

Що по Гедройцеві?

Декілька тижнів тому помер Євген Наконечний, директор одного з великих відділів бібліотеки імені Стефаніка. Він був людиною великого серця та непересічного інтелекту й намагався одне і друге, скільки було його сил, застосувати на полі українсько-єврейського примирення. Тут хочу згадати його ім'я з іншої причини. Декілька місяців після Помаранчевої революції він сказав мені приблизно таке: «Я все життя недолюблював поляків. І як мені приємно тепер зрозуміти, що я помилявся».

Я розумію ціну цих слів. Із його оповідей та з оповідей інших людей його покоління, чії дитинство і юність припали на міжвоєнні та воєнні роки, можу судити, що в них не було аж надто багато причин любити поляків. Мотом їхніх спогадів є часто повторювана фраза, що поляки були гірші за советів, бо совети прагнули відібрати тільки тіло, а поляки мали намір забрати ще й душу.

Не з'ясовуватиму тут, чи правдиві ці слова, чи ні. Мені йдеться про дещо інше. Про ілюстрацію того, через яку важливу частину свого досвіду довелося переступити цим людям, щоби подолати гравітаційне поле за давненого польсько-українського антагонізму.

Я певний, що дедалі більше українців могли би тепер поділяти слова мого покійного приятеля. Думаю, по другий бік, серед поляків відбулося таке саме переоцінювання України. Українсько-польське примирення останніх десятиліть сміливо можна назвати одним із найбільших історичних явищ Східної та Центральної Європи після падіння комунізму. За історичною вагою його можна порівняти з повоєнним французько-німецьким примиренням. Як заснування осі Париж–Бонн стало підставою для творення

нової Західної Європи, так вісь Варшава–Київ має шанси витворити нову геополітичну реальність стабільності в цій частині світу.

Це не сталося автоматично. Історія не знає автоматичної дії. Її роблять живі люди. І коли говоримо про архітектів нової Європи, зокрема нової Східної Європи, найперше зринає ім'я пана редактора Єжи Гедройця. Він і його «Культура» сказали якісь п'ятдесят років тому, що для добра Польщі й усїєї Європи поляки мають раз і назавжди змиритися з думкою, що Вільнюс є литовським, а Львів – українським містом.

На жаль, ми рідко вміємо віддати належну шану великим людям. Для мене – це великий сором, що у Львові досі немає вулиці Єжи Гедройця. Іще більшим соромом є те, як мало в Україні знають це ім'я. Досить, може, одного прикладу: коли польський посол в Україні порушив питання про перейменування в Києві вулиці Дзержинського чи вулиці Василевської на вулицю Гедройця, українські медії, в тому числі й 5 канал, розповіли, що незабаром у Києві має з'явитися вулиця львівського історика Єжи Гондровіча.

Але є ще один спосіб невластивого вшанування, який діймає найбільше. Це забронзування імені Гедройця при майже повному ігноруванні духу його послання. Боюся, що з Гедройцем може статися те, що сталося з багатьма класиками: про них багато говорять, але їх мало читають, а ще менше розуміють.

Доба Гедройця вже завершилася. Його писання постали в певних історичних контекстах, які більше ніколи не повторяться. За той час польсько-українські стосунки, на щастя, владналися. Але і перед поляками, й перед українцями постали нові виклики й нові загрози. Світ, який після польського 1989 року й українського 1991 року здавався безпечнішим, після 2001 року таким уже не є. Питання, на яке ми повинні відповісти, якщо хочемо бути чесні самі із собою, звучить так: «Що по Гедройцеві?».

Наші ж дискусії «Що по Гедройцеві?» нагадують мені слова однієї відомої львівської пісеньки: «Tramwaj za tramwajem, za tramwajem tramwaj, a za tym tramwajem jeszcze jeden tramwaj»: «По Гедройцю – Гедройць...». Ми не можемо вийти з кола інтелектуального комфорту, бо голов-

не, чого добивався і чого хотів Гедройць, уже здійснилося, і нам залишається тільки хвалити його далекоглядність. Так ми уникаємо самооцінки власної відповідальності. Бо насправді єдиним, що тепер варте серйозного обговорення, є питання: які розв'язки ми можемо запропонувати в нових історичних умовах, ідучи не за буквою, а за духом Гедройця?

Якщо говорити коротко, найбільшим викликом для сучасної Східної Європи є продовження стабілізаційної осі Варшава–Київ далі на схід, до Мінська та Москви. Всі знаємо, яку значну роль і місце у стратегічному мисленні Єжи Гедройця займала Росія. Будь-яка реалістична політика не може ігнорувати значення російського чинника. Специфічно для України стратегічно важливими є нормалізовані стосунки зі своїм великим східним сусідом. Скажемо щиро, що шансів появи російського Гедройця на найближчі роки, вочевидь, немає. Не тому, що там зовсім немає інтелектуалів такого закрою, а тому, що за сучасного стану російського політикуму мало шансів, що його слова могли би мати хоч якийсь поважний вплив. Москва є, певно, єдиною європейською столицею, яка інспірує сепаратистські рухи серед найближчих сусідів і де впродовж останніх п'ятнадцяти років постійно чути розмови про неминучий розкол України.

Іронією ситуації – **чи, навпаки, шансом для її можливого позитивного розв'язку** – є факт, що російсько-українське історичне примирення має відбутися найперше в самій Україні. Заки з'явиться російський Гедройць, є велике поле діяльності для Гедройця українського. Він мав би відповісти на головне запитання: для добра української справи Донецьк має бути українським чи російським містом?

Зрозуміло, що це питання є значною мірою риторичним. Його риторичність полягає навіть не в тому, що найближчим часом малоімовірним є розпалення у Східній Європі великого геополітичного конфлікту й перегляд державних кордонів. Риторичний характер цього запитання добре видно з внутрішніх реалій. Особливо коли вдатися до часто повторюваної паралелі між міжвоєнною Польщею та посткомуністичною Україною. Тодішня Польща була –

а теперішня Україна є – **новопосталою національною державою** з неоднорідним населенням, сильним регіоналізмом та поділеною історичною пам'яттю. Але коли Гедройць та його журнал формулювали тезу про українськість Львова, у Львові та його околицях діяв український націоналістичний рух. Він виріс із українських підпільних організацій, котрі постали від перших років існування міжвоєнної Польщі. Натомість у сучасному Донбасі немає Організації Російських Націоналістів ані чогось іншого, що бодай віддалено нагадувало би Організацію Українських Націоналістів у міжвоєнній Галичині. Тогочасний Львів із Галичиною прагнули будь-якою ціною вирватися з-під влади Варшави. Натомість сучасний Донецьк із Донбасом не хочуть іти геть від Києва. Навпаки, його політична еліта йде до Києва, щоб там запанувати над українською політикою.

Я і мої колеги десять років займаємося зіставленням Львова та Донецька. Зі всією відповідальністю можу сказати, що кількість мешканців Донецька, котрі вважають себе передовсім росіянами, відносно невелика. Принаймні їх набагато менше, ніж тих, що вважають себе в Донецьку українцями. Тому питання, яке стоїть перед українським Гедройцем, можна переформулювати інакше: що треба зробити, аби примирити два полюси українського політичного життя, що їх символізують Львів і Донецьк?

Не буде перебільшенням сказати, що слабкість демократії в сучасній Росії безпосередньо пов'язана з внутрішньою слабкістю України. Якби Помаранчева революція привела до творення сильної демократичної України із добре розвиненим внутрішнім економічним ринком, Путінові шанси в Росії чи Лукашенкові в Білорусі на майбутнє були би дуже бліді. Натомість слабкість і, значною мірою, непередбачуваність України дає змогу одному й другому показувати пальцем у бік Дніпра: мовляв, насправді демократія ні до чого доброго не доводить.

Слабкість України полягає у відсутності консенсусу щодо підставових питань розвитку країни. Без нього неможливо серйозно думати про довготривалу політичну стабільність і модернізацію української економіки.

Однак на українську ситуацію можна дивитися з оптимізмом.

Полишена сама на себе, без агресивного зовнішнього втручання незалежна Україна просто приречена на демократію. Вона настільки велика, різноманітна й поділена, що жодна політична сила не може правити нею одноосібно. За ілюзію одноосібної влади вже поплатилася помаранчева коаліція. Виглядає, що цього уроку так і не засвоїли її блакитні суперники, які прийшли до влади і тепер виношують сподівання на реванш. Треба думати, що з їхніх планів мало що вдасться. В Україні неможлива ані повна перемога, ані повний реванш. Для довготривалого успіху в Україні доконче треба йти на компроміси.

Політичну історію незалежної посткомуністичної України можна представити як серію політичних криз, котрі, однак, закінчувалися укладанням компромісів. Так було 1991 року, коли більшість українців у момент розпаду Советського Союзу проголосували за українську самостійність. Так було під час президентських виборів 1994 і 2004 років, конституційної кризи 1996 року й після парламентських виборів 2006 року.

Однак ці компроміси є ситуативними, бо вони побудовані на вирахуванні тимчасових вигод. Їх укладають політики, а від політиків важко очікувати інших розв'язків. Як показує приклад «Культури» і Гедройця, привілей формування стратегічних розв'язків мають інтелігентні середовища. Це, на мою думку, впливає з простої формули: у питанні тривкості і стабільності будь-якої країни політика сильніша за географію, але ні політика, ні географія, навіть разом узяті, за силою впливу не можуть дорівнювати культурі.

Чому українські інтелектуали не формують спільного культурного простору, може стати предметом докладнішої розмови. Тут обмежуся лише відповіддю зі старого польського анекдота: вони не можуть, не можуть, не можуть – ну..., бо не хочуть. Коли йдеться про безсилля інтелектуалів, я волів би іншої, бодай чеснішої формули: хочуть, але не можуть. Бо принаймні бажання враховується.

Але якщо дотримуватися польської паралелі, то Гедройць і його середовище теж витратили чимало часу,

заки сформували нову візію Східної Європи. Тому й українській інтелігенції можна дати те, що англійці називають «*privilege of doubt*». **Українські інтелектуали ще мають шанс стати українськими Гедройцями.** Аби тільки вони могли ним скористатися.

Про шпигунські ігри та політичну модернізацію Східної Європи

Признаюся, що мені давно не випадало тримати в руках такої напрочуд доброї історичної монографії. Вона має всі формальні ознаки наукової праці (покликання на архіви, список літератури тощо), але читається як роман. Її автором є молодий американський історик Тимоті Снайдер, а називається вона «Ескізи з таємної війни: місія польського митця визволити Східну Європу» (*Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. – New Haven, London, 2005).

Книжка є біографією Генрика Юзевського – польського митця та уродженця Києва, який, переїхавши після революції до відродженої Польщі, з наказу і підтримки Юзефа Пілсудського став воєводою Волині й у 1928–1938 роках здійснював там так званий «волинський експеримент». Суть експерименту полягала в підтримці українського національного відродження на Волині як підстави для польсько-українського зближення – при одночасному відмежуванні Волині від Галичини з її «шкідливим» (антипольським) українським націоналізмом. Більшість істориків сходяться на тому, що цей експеримент провалився, і як доказ наводять українсько-польську різню 1943 року, котра відбулася не деінде, а саме на Волині.

Снайдер ревізує ці підручникові істини. Він пропонує вийти за межі польсько-українських стосунків і подивитися на «волинський експеримент» із ширшої перспективи: перспективи політичної модернізації Східної Європи. Після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій модерність тут виступала у формі двох моделей: комуністичної та націоналістичної. Назагал ці моделі ворогували, але час від часу творили дивні гібриди – такі, як СРСР чи повоєнна Польська Народна Республіка. «Волинський експеримент» пропонував третю модель: ліберальну. Відповідно, Юзевський намагався буду-

вати на Волині ані безкласове суспільство (як цього хотіли комуністи), ані інтегральну націю (як цього хотіли націоналісти), а мультикультурну спільноту, в якій етнічні, мовні, релігійні та інші різниці не затирали би, а толерували чи навіть підтримували. Це, як пише Снайдер, був мультикультуралізм *avant la lettre*, а польсько-українське поєднання було його неодмінною умовою.

Ліберальна модель не мала шансів, бо в неї було забагато ворогів. Доказом цього є доля самого Юзевського: його намагалися вбити советські агенти 1932 року, українські націоналісти – 1934 року, польські націоналісти – 1942 року, польські комуністи – 1943 року, а гестапо – 1944 року. Коли в Польщі встановилася комуністична влада, він відмовився емігрувати на Захід, бо вірив, що комунізм от-от упаде. Юзевський переховувався у підпіллі аж до 1953 року, коли його заарештувала Служба Безпеки. На щастя, арешт відбувся через два дні після смерті Сталіна. Якби це сталося раніше, Юзевського напевно розстріляли би. А так його засудили на довічне ув'язнення. 1956 року він попав під амністію і, попри слабе здоров'я, прожив ще 25 років. Юзевський помер у квітні 1981 року, коли в Польщі вже тривала антикомуністична революція. Якби доля відвела йому ще десяток років, він дочекався би здійснення двох головних проєктів свого життя: падіння комунізму та польсько-українського примирення.

Як на мене, українська лінія в Снайдеровій книжці є найцікавішою. Серед іншого, вона ставить потребу корінного перегляду декількох традиційних сюжетів найновішої української історії. Вже після виходу з тюрми Юзевський написав спогади про ті часи, коли був волинським воєводою, і навіть примудрився надрукувати їх за кордоном. Він, однак, ніколи не признався, – а комуністична Служба Безпеки цього ніколи не виявила, – що у 1920–1930-х роках був однією з головних фігур шпигунської війни між Пілсудським і Сталіним. У цій війні Україна була водночас і головною нагородою, і головною козирною картою. Кремль намагався використувати українське питання як таран, котрим він мав намір пробити ворота польської фортеці й поширити пожежу комуністичної революції далі на Захід. Цій меті слугувала політика українізації 1920-х років. Більшовики розраховували, що

під впливом советської українізації західні українці захочуть від'єднатися від Польщі й перейдуть під руку Києва, чи то пак Москви. Пілсудський брався протиставити советській українізації українізацію польську. Волинський експеримент мав переконати українців із СРСР, що Варшава дбає про українців більше, ніж Москва. Снайдер не без гумору й іронії розповідає, як Юзевський на посаді волинського воєводи свідомо копіював советську українізацію: скажімо, Харків запрошував українців зі Львова переїхати до УРСР і взяти участь у советській українізації – Юзевський привозив із Варшави до Луцька колишніх петлюрівських офіцерів і призначав їх на головні адміністративні посади у Волинському воєводстві.

У цій великій грі Москва виявилася вправнішим гравцем. 1926 року, за десять днів до того, як Пілсудський унаслідок безкровного перевороту у Варшаві прийшов до влади, у Парижі було вбито його українського союзника, Симона Петлюру. Снайдер не стверджує категорично, що вбивця Петлюри, Самуїл Шварцбард, був агентом НКВС. Можливо, Шварцбард справді хотів помститися за антиєврейські погроми в Україні, а можливо, вбивство Петлюри було від початку до кінця сплановано на Лубяниці – обидві можливості не виключають одна одну. Головними були не мотиви, а результат убивства: петлюрівці були позбавлені харизматичного лідера, а Пілсудський – партнера в боротьбі проти Москви. 1931 року українські націоналісти застрелили в Трускавці Тадеуша Голувка, близького приятеля Юзевського та ще одного прихильника польсько-українського примирення в найближчому оточенні Пілсудського. Вбивство Голувка за схемою і наслідками скидається на вбивство Петлюри: навіть якщо організатори вбивства не були пов'язані з НКВС (уважають, що советський агент таки проник в ОУН), треба визнати, що смерть Голувка – одного з найбільших прихильників польсько-українського союзу – найбільше була на руку Москві.

Окрім організації вбивств, советські спецслужби були успішними в подвійній грі та перевербовуванні чужих агентів. Юзевський займався організацією польської розвідки в Україні ще в часи Першої світової війни, коли жив у Києві. Після переїзду до Варшави на початку 1920-х він далі розбудовував свою агентурну сітку за допомогою колишніх петлюрівських

офіцерів. Ще 1924 року вони донесли про існування в УСРС підпільного антикомуністичного Союзу Визволення України, який нібито займається підготуванням всеукраїнського повстання проти Москви. 1927 року польська агентура встановила із Союзом контакти. НКВС дізнався про існування Союзу два роки по тому, тільки що в його документах ця організація фігурувала під назвою «Спілка». У вересні 1929 року було заарештовано його голову, Сергія Єфремова. Зізнання Єфремова збігалися з тим, що писала про Союз польська розвідка. Невідомо, чи НКВС мав доступ до польських звітів і чи СВУ взагалі існувала – більшість істориків вважають її вигадкою НКВС. Але не виключено інших можливостей. Історія із СВУ могла постати в агентурній боротьбі двох розвідок, кожна з яких хотіла довести своїм господарям у Кремлі чи Бельведері, що вони недаремно їдять хліб. СВУ могли «створити» й енкаведисти як приманку, на котру попались і українські націоналісти, і польські агенти. І нарешті, остання можлива версія: польські шпигуни в Україні насправді були перевербованими агентами НКВС. Пізніший (1977) підручник із історії КГБ стверджував, що 90 % усіх польських контактів в Україні перебували під контролем советських органів.

Снайдер не виключає жодної з цих гіпотез. Однак якщо справа з антикомуністичним українським повстанням у 1920-х роках могла бути вигаданою, то на початку 1930-х років вона почала прибирати реальних рис. Поки в Харкові тривав показовий процес над СВУ (9 березня – 19 квітня 1930 року), всю Україну накрила хвиля масових повстань проти колективізації, у якій узяли участь понад мільйон селян. ГПУ доносило, що Українська ССР є найбунтівливішою советською республікою, а всередині неї найбунтівливішими є ті райони, що межують із польсько-советським кордоном.

І історія із СВУ, і селянські антикомуністичні повстання зміцнили у свідомості Сталіна думку про існування прямого й безпосереднього зв'язку між Польщею, українським націоналізмом та українським селянством. Його переслідували спогади про польсько-советську війну 1920 року, коли головні битви велися на українській території. Тепер же він боявся, що в розпал селянських повстань Польща знову вирушить на Київ, і польський похід призведе до окупації всієї України й Біло-

русі та поставить під загрозу Ленінград і західну частину Росії. Ці побоювання Сталіна не були безпідставними: у той час Пілсудський справді розглядав таку можливість. Але, зваживши реальне співвідношення сил, а також сподіваючись, що ССРСР впаде сам по собі, під вагою власних проблем, у червні 1930 року він відмовився від нового київського походу. Вирішальним чинником міг бути вік Пілсудського: він старів, ставав хворобливим і вже не мав того молодого живчика, котрий підбивав його на масштабні авантюри, на зразок київського походу.

Сталін, однак, міг і не знати, що Пілсудський вирішив спасувати. А якщо й знав, то навряд чи це спинило би його перед початком нової хвилі терору в Україні. Він трактував кожную загрозу своїй владі серйозно, ніколи нічого не забував і нікому не прощав. У лютому–березні 1930 року за рішенням Політбюро до концтаборів та на заслання в глиб Росії відправили близько 90 тисяч куркулів та поляків, що у випадку поляків було прикладом першої етнічної чистки у ССРСР. Репресії, однак, мало допомагали. Неврожай 1931 року змусив українських селян знову чинити опір реквізиції хліба. Близько 125 тисяч із них рятувалися втечею до міст. Ті ж, що залишилися, попали під першу хвилю голоду. Українські комуністи просили Кремль зменшити розміри хлібних поставок. Сталін залишався непохитним: він бачив в українській ситуації руку Пілсудського і боявся, що як ворога не буде знищено, Москва назавжди втратить контроль над Україною. Сталін вимагав нових репресій. Їхнім наслідком стала найбільша українська трагедія ХХ століття: голодомор 1932–1933 років, а також згоргання політики українізації.

Снайдер розповідає й іншу частину цієї історії – ту, яка розвивалася по другий бік польсько-українського кордону і була безпосередньо пов'язана з Юзевським. Кремль пильно стежив за ним: прізвище волинського воєводи час від часу з'являлось у звітах ЧК-НКВС-ГПУ, а «Правда» й «Известия» присвятили йому окремі статті, стверджуючи, що його метою є від'єднати Україну від Росії. І це не було газетною качкою: в одному з інтерв'ю польському журналістові він сказав дослівно: «з вікна свого кабінету [у Луцьку. – Я. Г.] я бачу Київ». Із Волині, нерідко – під прямим наглядом Юзевського, переправлялися польські шпигуни на советський бік.

Свою головну битву проти Кремля Юзевський вів усе-таки на волинському боці польсько-советського пограниччя. Пілсудський відіслав Юзевського на Волинь із завданням завдати поразки Комуністичній Партії Західної України (КПЗУ). Волинь була не просто базою українського комуністичного руху, а найбільшою більшовицькою фортецею в усій міжвоєнній Польщі: тут мешкало 16 % всього населення, зате припадало 40 % усіх комуністичних акцій. КПЗУ на Волині мала дві найчисленніші групи підтримки. Першою були місцеві українські селяни. Вони не розуміли тонкощів діалектичного матеріалізму й були глухі до закликів про інтернаціональну солідарність трудящих. Проте вони добре розуміли заклики комуністів забрати землю в «польських панів» і віддати її селянам. Другою групою підтримки були міські, переважно молоді євреї. Багато з них прийшли до влади в партії після того, як 1926 року Сталін розпустив старе, українське «націоналістичне» керівництво, коли воно наважилося не послухатися Кремля. Євреї-комуністи мали свої причини ненавидіти «петлюрівщину», а отже, і Юзевського, а це робило КПЗУ особливо ворожою до волинського воєводи.

У боротьбі з КПЗУ Юзевський, однак, не поставив на антисемітизм. Навпаки, він зробив усе, щоб максимально наблизити до себе волинських євреїв, більшість котрих і далі жили традиційним релігійним життям і були далекі від комунізму та будь-яких інших «ізмів». Із початком 1930-х років, коли на Волинь почали прибувати українські біженці з УРСР і розповідати правду про колгоспи та голод, популярність КПЗУ стала різко падати і серед селянства. Популярності Юзевському між українців додали розбудова мережі «Просвіт» по селах і містах, а також його послідовна політика українізації місцевої Православної Церкви.

Але тут у боротьбі за українські душі в Юзевського з'явився новий противник, сильніший за КПЗУ. Ним був український націоналізм. 1934 року, коли сітку ОУН у Галичині було розбито арештами після вбивства польського міністра внутрішніх справ Перацького, українські націоналісти перенесли діяльність на Волинь. Хоча досі Юзевському вдавалося утримувати поширення українського націоналізму через «сокальський кордон», тепер він виявився безсилим. Його

ж здобутки обернулися проти нього: утворені за його ініціативою українські школи й українська церква послужили за готову сітку для поширення націоналістичних впливів.

Західноукраїнські націоналісти отримали несподіваного союзника: західноукраїнських комуністів. Після хвилі арештів КПЗУ була вельми ослаблена, а тому шукала собі сильнішого союзника. Наприкінці 1930-х років Кремль офіційно розпустив її, тому партія була зовсім вільна у своєму виборі. Комуністи долучилися до націоналістів у боротьбі проти польської держави й навіть перейняли їхнє гасло: «Хай живе Україна, геть Польщу!». Зі свого боку, націоналісти теж не соромилися пристати до комуністичних акцій. Обидва угруповання вірили в неминучість української революції, котра була би водночас і національною, і соціальною. Снайдер звертає увагу на факт, що саме комуністи почали говорити про «остаточне вирішення» польського питання на Волині за декілька років до того, як націоналісти 1943 року «вирішили» це питання в найбрутальніший спосіб. Дослідники українського націоналістичного руху в роки війни часто переочують факт існування в УПА сильного лівого ухилу. Те, що німці та Православна Російська Церква на Волині в часи війни прирівнювали націоналістів до більшовиків, не аж так дуже розходилося з правдою.

Юзевський втрачав ґрунт під ногами. Його ненавиділи українські націоналісти й українські комуністи як польського воєводу, а волинські поляки та польські праві партії бачили в ньому масона й українського націоналіста (вони не могли вибачити йому, зокрема, того, що на одній з українських публічних акцій він устав під час виконання Шевченкового «Заповіту» – для них це було страшне приниження польської гідності). Юзевському не довіряли армія й розвідка, а після смерті його єдиної опори, маршала Пілсудського, 1935 року в нього майже не залишилося друзів у Варшаві. Після погрому українства в СРСР ідея використати Волинь як плацдарм для превентивного походу на Київ польських військовиків більше не цікавила. Навпаки, генеральний штаб був упевнений, що в майбутній війні протистояти Червоній Армії доведеться на польській території. У час, коли все польське політичне життя різко правішало, його лібералізм виглядав, як екзотична

рослина, пересаджена в суворі кліматичні умови. Нарешті, у квітні 1938 року Юзевського повідомили телефоном із Варшави, що його відкликають із Луцька і переводять воєводою у Лодзьке воєводство.

Звідси, а потім із Варшави йому доводилося спостерігати за крахом свого волинського експерименту, до чого по черзі доклалися польський націоналістичний уряд з антиукраїнською акцією (1938–1939), українські націоналісти з антипольською акцією 1943 року та, зрозуміло, советська й нацистські окупації. Юзевський намагався ще раз зорганізувати польсько-українське поєднання і не втратив віри в його можливість у майбутньому. Але чим ближче було до кінця війни, тим більше ставало зрозуміло, що повоєнна Польща докорінно відрізнятиметься від довоєнної, зокрема в ній не знайдеться місця для українців. Юзевський детально звітував польському еміграційному урядові в Польщі про советські репресії 1939–1941 років, винищення волинських євреїв у 1942-му та волинських поляків у 1943 році й антиукраїнську акцію «Вісла» 1947 року.

Юзевський програв усі головні битви за Україну. По-смертно, однак, він виграв усю війну. Свою розповідь про Юзевського Снайдер завершує такими словами:

Якщо ХХІ століття містить якусь обіцянку для вільної Східної Європи, то це до певної міри є заслугою тих осіб та груп, котрі несли з собою альтернативний образ ХХ століття: у випадку Юзевського це була естетика, що чинила опір будь-якому примиренню з політичною реальністю комунізму і націоналізму, наголошуючи водночас потребу примирення сусідніх суспільств.

Снайдерова книжка про Юзевського вийшла п'ять років тому, але вона досі залишається невідомою в Україні. Наскільки я знаю, досі не було жодної україномовної рецензії, а поклики на неї можна знайти хіба що серед неукраїнських істориків. Що, безумовно, шкода. Нині годі всерйоз дискутувати про голодомор, спадок комунізму та роль націоналізму в Україні, не прочитавши «Ескізів із таємної війни». Я детальніше не зупинятимуся на її фахових цінностях, яких, коротко кажучи, є чимало, бо пишу цю рецензію не для цеху істориків,

а для середньостатистичного інтелігентного читача, якого не конче цікавлять тонкощі історіописання. Натомість хочу поділитися двома не зовсім ортодоксальними думками, що виникають після прочитання книжки і мають прямий стосунок до сучасної Східної Європи взагалі й України зокрема.

Перша стосується ролі спецслужб. Я не є прихильником «теорії змови», яка вважає, що великі події насправді є наслідком змови діяльності масонів чи закордонних розвідок. Вважаю цю теорію однією з найпримітивніших викривлень історії – примітивнішою навіть за теорії соціального дарвінізму чи «класової боротьби». Недовіра до «змовницьких» теорій не означає, однак, заперечення ролі спецслужб узагалі. Снайдерова книжка про Юзевського переконливо показує, якою великою була ця роль у 1920–1930-х роках. Ми мало знаємо, що робилося в пізніші десятиліття: архіви спецслужб відкриваються дуже повільно, коли більшості агентів і людей, котрих вони завербували, вже немає в живих. Мої колеги-історики, які мали доступ до спецархівів, стверджують, що, наприклад, історія національно-визвольного руху виглядає не зовсім героїчною, бо декотрі з її героїв були свідомим чи несвідомим знаряддям у руках чужоземних служб. Особисто я маю у своєму розпорядженні досі не надруковані спогади упівця з Волині – людини безумовно чесної, яка відсиділа довгі роки в сибірських таборах. Він доводить, що крах УПА на Волині в повоєнні роки був наслідком глибокого проникнення советських агентів в українське підпілля.

Зрештою, наївно думати, що могло бути інакше. Одним із завдань кожної спецслужби є глибоко проникнути у середовище противника, особливо коли тим противником є організація, що стала на шлях збройної боротьби і терору. У Снайдеровій книжці вражає інше: вона показує, наскільки цілі спецслужб збігалися з інтересами самих терористів – знищити чи знейтралізувати тих, хто виступав за примирення та компроміси. Враховуючи цю «співпрацю» спецслужб та екстремістів, краще розумієш причини слабкості ліберального проєкту в Східній Європі. Цієї думки особливо важко позбутися, коли думаєш про сучасну грузинську чи українську політичну кризу.

Моя друга не цілком ортодоксальна думка стосується умов, за яких стало можливим польсько-українське при-

мирення. Безсумнівно, воно навряд чи відбулося без таких особистостей, як Генрик Юзевський, а разом із ним генерал Павло Шандрук, митрополит Мстислав Скрипник, редактор паризької «Культури» Єжи Гедройць і багато інших героїв, що їх згадує в книжці Тимоті Снайдер. Спадає на думку, однак, не цілком політично коректне питання: чи візія Юзевського або Гедройця коли-небудь таки перемогла би без «допомоги» Сталіна і Бандери? Цим двом належить особлива «заслуга» у трансформванні колишнього великого польсько-українського пограниччя в дві окремі етнічно чисті (відповідно польську та українську) території, до того ж відділені одна від одної державними кордонами. Іншими словами: чи Варшаві та Києву було би так легко помиритися, якби Львів і далі залишався польським?

У кожному випадку, доля ліберального проекту в Східній Європі ХХІ століття значною мірою залежатиме від того, як довго, з одного боку, при владі у Кремлі стоятимуть колишні КГБ-істи і наскільки національна еліта в Києві чи Тбілісі, з другого боку, «вестиметься» на ігри закордонних спецслужб.

Не варто, звісно, применшувати роль доморощеної глупоти у роз'ятрюванні українсько-українського чи грузинсько-абхазько-осетинського конфліктів. Як не крути, серед сучасного київського політичного бомонду важко знайти когось формату Юзевського чи Гедройця. Виглядає, що природа, щедро видавши Україні на початку 1990-х років Горинів, Кравчуків і Юхновських, вирішила відпочити на теперішньому поколінні українських політиків. Єдине, що залишає промінчик надії, то це її (природи) циклічність: кажуть, що спадковість передається не від батьків до синів, а через одне покоління – від дідів до внуків. Якщо покоління Яценюка і молодших від нього політиків виявиться мудрішим за теперішнє, політична модернізація Східної Європи таки дочекається успішного завершення.

Вправи з пам'яттю на вільному повітрі

За декілька десятків років кар'єри історика-практика доля звела мене з декількома сотнями людей, які живуть із праці голови, пишучи чи редагуючи тексти. Усі вони менш чи більш розумні чи добрі. Трапляються – хоча й рідко – навіть винятково дотепні та приємні. Найрідкіснішою породою є, однак, люди вільні. Тобто ті, хто за всіх обставин залишається самим собою, не вдаючи при цьому когось іншого – розумнішого, щирішого чи добрішого, аніж є насправді.

Адам Міхнік є з цієї породи. Знаючи його досить довго і близько, я завжди думав, що його свобода – це такий собі дар Божий, котрий дістається тільки щасливцям. Прочитавши збірку Міхнікових есеїв «У пошуках свободи» – збірку, яку щойно видало київське видавництво «Дух і літера», – бачу, що я помилявся: його особиста свобода є даром лише почасти. В своїй іншій – і то, на мою думку, більшій – частині вона є плодом праці над самим собою і над суспільством, в якому він живе.

В одному сенсі він таки має велику перевагу: його свобода дісталася йому від народження, від тієї давньої польської культурної традиції, якій симпатизували Маркс та лорд Актон, що її ненавидів Метерніх і котрою так дратується офіційна Росія – і колишня, і теперішня. Причини симпатій і антипатій очевидні: у цій культурній традиції, словами Міхніка, «національна та громадянська свідомість формувалася завдяки громадським зв'язкам, а не за наказом державних інституцій» (с. 297 – тут і далі поклик на сторінки книжки). Власне ця традиція зробила «Солідарність» наймасовішим рухом за свободу в Європі ХХ століття (с. 382), а самого Міхніка – редактором найбільшої щоденної газети на просторі «між Лябою і Владивостоком» (с. 403).

Ця традиція не є польською у вузькому розумінні слова. Вона поєднує спадок багатьох «малих народів» Речі Посполитої: білорусів, євреїв, литовців і українців (не є випадковим, що перший рядок українського та ізраїльського гімнів майже дослівно повторює польський гімн – автори й одного, й другого походили з «історичної Польщі»). Так само й Міхнік є людиною не одного, а декількох світів. Найперше він є поляком, бо, як признається (с. 271), «якщо я зробив щось доброго, то саме у сфері польської культури, і все, що я вчинив не так, я так само вчинив у сфері польської культури». Його ж єврейське походження змушує його повторювати: «Я єврей», – особливо у тих випадках, коли йому доводиться мати справу з антисемітами.

Разом із тим йому близькі та зрозумілі українці. Його батько, львівський єврей Озія Шехтер, знав українську і був членом Комуністичної партії Західної України. Найбільшою помилкою свого життя він уважав небажання підтримати українських комуністів, коли ті у 1927–1928 роках стали чолом Сталіну. Йдучи за батьківським заповітом «помагати українцям», у вересні 1989 року Міхнік поїхав до Києва для участі в установчому з'їзді Руху (взагалі тема «Міхнік і Україна» ще чекає свого дослідника, як і чекають окремого дослідження обставини появи тексту «Прочинить двері Україні», с. 397–402). Попри свої українські симпатії Міхнік не є (як це часто буває серед українських патріотів) анти-російським. Навпаки, при кожній нагоді він заявляє, що є найбільшим польським русофілом, маючи на увазі при цьому, зрозуміло, не офіційну Росію, а Росію Сахарова, Афанасьєва і Ковальова.

Культурна традиція, з якої виростає Міхнік, дуже часто є «про-», дуже рідко «проти-». Етос цієї культури вимагає зрозуміти іншого, або, як каже Міхнік услід за своїм батьком, «взути його черевики» (с. 409). Цій культурі чуже самолюбвання. Міхнік потрапить ідентифікувати себе навіть із найогиднішими серед поляків – з ними, пише він, «я відчуваю генетичний зв'язок <...> і внутрішню солідарність: у нас із ним(и) та ж брутальність, ті ж амбіції, ті ж комплекси» (с. 488). Це дає йому змогу бути водночас і «своїм», і «чужим» – позиція, котра, говорячи принагідно, є винятково вигідною для інтелектуала. Бо, серед іншого, вона допомагає критично передумувати своє національне минуле: те, що німці називають «пе-

реробленням історії», а Міхнік – умінням ставити до історії запитання і вимагати від неї відповіді (с. 467).

Кожен добрий історик скаже, що таке інструментальне вживання історії є насильством над нею. Історія позначена не так тяглістю, як розривами; відповідно, зв'язок між минулим і сучасним є радше витвором нашої уяви, аніж «твердою» реальністю; все, що ми *насправді* можемо, – це рефлексувати навколо образів минулого; решта ж – від диявола, чи, точніше, наукового шарлатанства і політичного маніпулянтства. Дякувати Богу, Міхніка ці застереження не стосуються, хоча як людина з освітою історика він визнає їх рацію. Натомість Міхнік пропонує іншу тезу: краще гвалтувати канон історичної науки, аніж далі терпіти насильство в історії (с. 87).

Для мене особисто збірка Міхнікових есеїв – це добра вправа у критичній історії. Історії Польщі, історії самих поляків і її сусідів, історії польської ліберальної традиції, до якої він себе зараховує, та двох її запеклих ворогів «зліва» (комунізму) і «справа» (націоналізму), з якими він безнастанно воює. Зрештою, історії його самого. Міхнік починав як «лівак». Польський комунізм у вигляді ПОРП і ПНР йому ніколи не подобався. Однак він вірив у більшовицьку революцію: вона «почала гнити після смерті Сталіна» (с. 25), але її дух, здавалося йому, й далі живе. Тому, зізнається Міхнік, він жалів, що у польсько-радянській війні 1920 року перемогла Польща, а не «революція».

Поворотним пунктом для нього став для 1968 рік. Тоді він стояв на чолі студентських протестів у Варшавському університеті. Як і в Празі, вони відбувалися під гаслом «соціалізму з людським обличчям», і, як у Празі, їх було придушено. Найбільшим розчаруванням для нього була, однак, не власна поразка, а реакція багатьох – і то дуже багатьох! – поляків, які підтримали свій комуністичний уряд у боротьбі з «жидомасонами» та вітали участь польських військ у придушенні «Празької весни». Досвід 1968 року переконав його в одному: «Комунізм створив у Польщі свою специфічну субкультуру, осердям якої був традиційний націоналізм» (с. 11).

Після розчарування 1968 року Міхнік не взявся рятувати комунізм від націоналізму чи націоналізм від комунізму – він почав систематично і критично переробляти *всю* польську

традицію. Немає сенсу переоповідати, як він це робить, – краще прочитати саму книжку. Тут зазначу лише два моменти. Перше, що вражає у Міхнікові та робить його різко відмінним від інших авторів, – це критичне ставлення до себе і терпимість до іншого. Як правило, полеміка з опонентом схиляє до надмірного висвітлення його вад і вибілювання власних спотикань. Міхнік же застосовує протилежну тактику: «на власну традицію погляну(ти) у кривому дзеркалі її загроз і деформацій, натомість на ендецьку традицію [традицію польського шовіністичного націоналізму. – Я. Г.] – в блиску цнот» (с. 81).

По-друге, Міхнік пише про важливість і навіть корисність поразки. Тут він вибудовує такий ланцюг аргументів: поразки важливі тому, що дають нагоду побачити власні слабкості => усвідомлення власної недосконалості є першим кроком для повноцінного діалогу зі своїм опонентом => без такого діалогу неможливий повноцінний компроміс => а саме на основі такого компромісу постали нова об'єднана Європа і нова посткомуністична Польща.

Компроміс є центральним поняттям цієї книжки. Зрозуміло, Міхнік виступає не за кожен компроміс. За його словами, є компроміси як чесноти вільних націй, а є компроміси, продиктовані konieczністю завойованих. Різницю між першими і другими Міхнік показує на прикладах Юзефа Пілсудського і Романа Дмовського, двох великих протагоністів-суперників у польській визвольній традиції. Дмовський ішов на компроміс із російським самодержавством, бо тільки так, думав він, можна було збудувати польську націю, а коли прийде нагода – і саму Польщу. Відповідно, «модерний поляк» Дмовського «мусив слухатися російського генерал-губернатора, громити єврейські крамниці й чекати на зміну міжнародної кон'юнктури» (с. 15). Пілсудський не був таким «модерним»: він відмовлявся вирощувати «квіти польськості у нужнику». Тому він волів іти на компроміс не з Росією, а з її уярмленими народами: українцями, литовцями і білорусами – чи, радше, їхніми елітами, котрі, як і він, не хотіли жити в «нужнику».

Незалежна міжвоєнна Польща постала із суміші цих двох візій: Дмовського і Пілсудського. Вона не була нужником. Однак вона стала тим, що Міхнік називає «стічною канавою», – де «інших» (українців, євреїв, комуністів, лібералів тощо)

вважали не за союзників чи навіть опонентів, а за ворогів. Ворога ж не можна переконати – його слід знищити, затоптати, втопити в стічній канаві. Міхнік у деталях описує історію вбивства першого президента міжвоєнної Польщі Габріеля Нарутовіча, який переміг ендецького кандидата не останньою чергою завдяки підтримці Блоку національних меншин. Ендецька пропаганда представила його як креатуру єврейських фінансових кіл, вибрану «жидівсько-німецько-українськими голосами», і запитувала: «Як насмілилися жиди нав'язувати Польщі свого президента?»

«Коли читаєш ті тексти, дрож пробігає по спині... – пише Міхнік (с. 357). – Адже зважмо: сталося щось нечуване. Праві політики-ендеки скотилися – назвемо це на ім'я – у стічну канаву». Польща, котру Пілсудському вдалося здобути «у боротьбі на ножах» і якою йому від 1926 року випало правити, нагадувала більше Польщу Дмовського. Також і новий комуністично-реформаторський уряд, що прийшов до влади 1956 року на хвилі по-сталінської відлиги, 1968 року перейняв ендецьку логіку. Обидва випадки – 1926 та 1956 років – підтверджують загальну тенденцію польської історії: «в <...> польську долю вписані перемоги, які виявилися поразками, і поразки, які виявилися перемогами» (с. 90).

Прикладом такої перемоги для Міхніка була поразка «Солідарности» після запровадження воєнного стану в грудні 1981 року. Станіслав Бараньчак називав цей акт «брутально обірваним діалогом кастета з щелепою з її вини», а знана почуттям гумору варшавська вулиця казала, що це «банда гангстерів напала на божевільню». Міхнік бачить цю історію інакше: воєнний стан був розумним компромісом. 1981 року антикомуністична опозиція не могла перемогти в одній окремо вибраній Польщі – її оточував з усіх боків комуністичний табір. Реально можливими були два сценарії: або польський комуністичний уряд сам відновить комуністичну владу в Польщі, або це зроблять за нього советські війська. Воєнний стан допоміг уникнути інтервенції, і в цьому, вважає Міхнік, полягала мудрість і Ярузельського, і «Солідарности». Обидві сторони мали кожна свою мету: польські комуністи намагалися «кадаризувати» Польщу, тобто вибудувати польський варіант угорського «гуляш-соціалізму», польська ж опозиція використала воєнний стан, щоб форму-

вати інституції підпільного громадянського суспільства. На довшу мету виграла опозиція: без воєнного стану 1981 року не було би «круглого столу» 1989 року, який привів опозиціонерів до влади. Тоді, 1989 року, ситуація була іншою, аніж вісім років тому: Советський Союз уже валився, і загроза зовнішньої інтервенції була мінімальною. Як і 1981 року, під час «круглого столу» кожна сторона хотіла обвести навколо пальця іншу: комуністи – зберегти свою владу, «Солідарність» – їх від влади відсторонити. А в результаті «тут, у Польщі, були розібрані перші фрагменти берлінського муру». «Це був компроміс, – пише Міхнік, – який закінчив польсько-польську війну <...>. Польські еліти здали іспит із патріотизму та відповідальності в найважчий момент, у вирішальний момент». Відповідно, вважає він, у новій, по-комуністичній Польщі і Валенса, і Ярузельський заслуговують гідного ставлення (с. 391–392).

Варто нагадати: ці слова пише людина, яка провела не один рік у комуністичних в'язницях. Ті з нас, хто пам'ятає 1980-ті, може пригадати собі, як кремлівська пропаганда творила з Адама Міхніка і Яцека Куроня образи страшних і підступних ворогів. А проте у посткомуністичній Польщі Міхнік став об'єктом атаки, котра за своїм тоном, може, не така фальшива, як советська, і не така агресивна, як ендецька (все-таки до замахів не доходить!), але тональність її музики так само ріже вуха. Компроміс 1989 року в Польщі багато хто називає зрадою національних інтересів, а тодішніх лідерів «Солідарности» – конформістами, котрі замість того, щоб «раз і назавжди» розправитися з комуністами, залишили їх при владі. Як недавно написав один польський публіцист, у сучасній Польщі годі знайти іншу людину, ставлення до котрої так глибоко ділило би польське суспільство на два непримиренних табори: на тих, хто любить Міхніка, і тих, хто його ненавидить.

Тексти, в яких Міхнік полемізує зі своїми сучасними критиками («Сіре – прекрасне», «Загоничі та зрадники. З історії стічної канави», «Смуток стічних канав», «Ангели і Хами»), на мою думку, найкращі в книжці. Решта есеїв показують Міхніка-публіциста і Міхніка-аналітика, з цих же видно Міхніка – політичного філософа. У дискусії з опонентами він вдається до того самого прийому, що його пропагує все життя: пробує взутися в їхні черевики. Радикалізм їхньої критики,

пише він, виростає «з природної людської туги за безгрішним, гармонійним і справедливим світом». Але власне в цій тузі й криється велика загроза: вона стає небезпечною, коли переходить із площини особистої ностальгії в площину масової дії: диктатури, що підходять до влади під гаслом «очищення», вбивають смак людського життя, – бо воно є за означенням грішне, – а відтак і саме життя.

«Мабуть, найважливішим посланням ХХ століття є знання про те, що очищення світу від гріха є небезпечною маячнею розуму, спраглою добра, – ми приречені на недосконалість <...>. Тому демократія не є ані чорною, ані білою, ані червоною. Демократія сіра, вона постає важко, а її вартість і смак найкраще розпізнається, коли вона програє під тиском червоних, білих або брунатних радикальних ідей <...>. Фундаменталісти всіх мастей таврують моральний релятивізм демократії так, наче ця держава мала б бути вартовим чеснот. Ми ж, захисники сірої демократії, не визнаємо за державою цього права. Ми хочемо, щоб людські чесноти стерегло людське сумління. Тому ми кажемо: сіре – прекрасне» (с. 306–307).

Читання Міхнікової книжки змушує по-іншому поглянути на Україну. Ми, українці, звикли дивитися на розвиток своєї політичної ситуації головною мірою через призму українсько-російських відносин. Ми, однак, переочуємо важливість польсько-українського контексту. Його ігнорування є помилкою супроти історії: як-не-як польські впливи на українській території тривали якщо не довше, то щонайменше стільки само, як російські. Ця спільна традиція робить Україну подібнішою до Польщі, аніж до Росії: якщо сучасну Росію порівнюють із ваймарівською Німеччиною, то сучасна Україна за своєю безвідповідальною елітою, розколотим суспільством і рівнем вербальної агресії нагадує міжвоєнну Польщу. Можна, звичайно, спокуситися на порівняння і з сучасною Польщею: і тут, і там маємо подібну сварню між президентом і прем'єр-міністром; подібно як в Україні говорять про «дві України», так само польські дебати набирають формату «двох Польщ», поділених політично («ліво–право») і географічно (Схід–Захід). Однак таке порівняння переочує головну різницю: Польща, ввійшовши до ЕС, стала – якщо можна так сказати – «idiot-proof»: жоден ідіот, навіть на найвищій посаді, не може ані

порвати внутрішню тканину польського суспільства, ані вивести її із зони демократичного світу. Не так діється в Україні: тут кожен ідіот при владі може завдати непоправної шкоди і державі, і суспільству, і, треба сказати, завдає.

Книжка Міхніка є добрим рецептом на те, як вивести Україну зі стану міжвоєнної до стану сучасної Польщі. В основі польських суперечок лежить дискусія про вибір моделі: чи виволена Польща мала бути однорідною національною державою («католицькою державою польської нації»), а чи плюралістичною державою демократичної польської нації? Міхнік представляє ту польську традицію, котра допомогла полякам після 1989 року зробити вибір на користь другої моделі (хоча, як бачимо, ностальгія за першою залишається сильною). В українському випадку цей перехід почався на межі 1980–1990-х років, – значною мірою завдяки спільним зусиллям української опозиції та колишньої комуністичної влади, – однак залишився незавершеним. Тому з погляду політичної стабільності й передбачуваності Україна-2009 виглядає кроком назад, порівняно з тією, яка вона була в 1989–1991 роках.

На мою думку, однією з головних причин цього є той факт, що Україна й українці таки ніколи не здали екзамену щодо власної історії. Бо, як нагадує Міхнік, «суперечка про історію є суперечкою про власну ідентичність» (с. 77). Без такого екзамену неможливий здоровий і тривкий «українсько-український» компроміс, котрий і є фундаментом існування кожної нації.

Тим-то українцям є багато чого повчитися у поляків. «Для чого пан Біг створив Міхніка? – питав колись о. Юзеф Тишнер. І відповідав: – Щоб мудрий мудрішав, а дурень став іще більшим дурнем». Після виходу української збірки Міхніка українцям теж тепер доступна ця Божа ласка. Тут особливо треба відзначити заслугу Ізабелі Хруслінської, яка вибрала й упорядкувала есеї, та Андрія Павлишина, вправного перекладача. Своїм же завданням як рецензента я не ставив переказувати Міхніка чи його аналізувати. Моя мета набагато скромніша: привернути увагу до цієї збірки, щоб вона не пропала в потоці виданих цього року книжок. Вибирайтеся на літній відпочинок і на вільне повітря – візьміть її із собою у валізку. Якщо ви вже розумні, маєте шанс стати іще розумнішим. А відтак, може, і вільнішим.

Незрозумілий Голокост

У світовій історії немає іншої події, яку було би так добре задокументовано і так добре досліджено, як Голокост. Однак історики не можуть дійти згоди щодо більшості питань, котрі стосуються однієї з найбільших катастроф у минулому людства. Дискусії починаються вже довкола самої характеристики: Голокост був «однією з найбільших» чи «найбільшою» катастрофою? Хіба Сталін, Мао і Пол Пот не винищили більше людей, аніж Гітлер? Чи пропорційно не більше вірменів загинуло від рук турків, аніж євреїв від рук нацистів та їхніх добровільних прислужників?

Інша суперечка триває довкола причин і мотивів Голокосту. Чи Гітлер від самого початку приходу до влади мав у голові план винищення всіх євреїв, а чи це рішення прийшло до нього спонтанно, під час розгортання подій? Якщо перше є правдою, то чому в перші роки своєї влади нацисти активно заохочували еміграцію євреїв із Німеччини? І чому тоді цю еміграцію було заборонено 1941 року?

Звідси виникає нове запитання: коли саме масові переслідування євреїв переросли в Голокост? Одразу ж після атаки нацистської Німеччини на Советський Союз у червні 1941 року? Чи тільки після того, як німецька армія застрягла на східному фронті й сподівання на блицкриг було остаточно поховано? Далі: якою була роль Гітлера в усій цій історії, а яка припадала на Гімлера, Waffen-SS, Wehrmacht, німецьких чиновників і німецьку публіку, сателітні уряди та колабораціоністів в окупованих країнах? Яку частку відповідальності за цей злочин несуть поляки та інші не-німецькі народи? А також Римо-Католицька Церква, західні союзники та рухи опору в окупованій Європі? Чому самі євреї ніде, окрім Варшави, не намагались активно протисто-

яти своїй долі? Чи припустимо звинувачувати в пособництві єврейську владу та єврейську поліцію гета?

І нарешті, запитання запитань: наскільки поведінку всіх акторів цієї трагедії спричинила попередня історія, а наскільки її породили специфічні воєнні обставини?

Перелік цих запитань подає Іштван Деак, професор (від-недавна – на пенсії) Колумбійського університету, в книжці: «Есеї про гітлерівську Європу». Ця книжка є збіркою його статей-рецензій, надрукованих у 1983–2000 роках у «New York Review of Books», «Times Literary Supplement», «New Republic» та в журналі «Central European History». Наслідком публікації деяких, як пише Іштван Деак, була хвиля критичних листів до редакції та йому особисто. При цьому, як нерідко буває, автори листів критикували його з двох діаметрально протилежних позицій. Голокост є не лише однією з найбільших загадок історії, він є ще й однією з *найбільш ідеологічно заангажованих* загадок історії.

Уже сам вибір терміна, нагадує нам Іштван Деак, є ствердженням певної ідеологічної позиції. *Голокост* як поняття походить із іудейської традиції й означає священне жертвоприношення Богові. Чому цим терміном мали би називати загибель тих євреїв, котрі не були іудеями, а то й узагалі були невірними? Альтернативна назва – Шоа – має подібну богословську амбіцію представити трагедію європейських євреїв як катастрофу космічних масштабів, що сходить на землю з небес. Арно Маєр, автор однієї книжки з тих, що рецензує Деак, пропонує термін «юдоцид» (Judeocide), але, як уважає Деак, цей термін навряд чи приживеться.

Сам Деак послідовно вживає термін «Голокост», хоча він і свідомий недосконалости свого вибору, бо в питанні «Чим був Голокост / Шоа / єврейський геноцид?» важливішою є перша половина («Чим був...?»), аніж дискусія довкола формулювання підмета. Деак пропонує свою відповідь, зупиняючись послідовно на п'яти великих темах (відповідно, він групує есеї в окремі розділи): «Німці», «Німецькі євреї (“євреї серед арійців”», «Жертви», «Голокост в інших (не-німецьких) країнах», «Спостерігачі».

Розгляд першої теми, «Німці», приносить найбільше несподіванок. Якщо брати до уваги статистику єврейських

жертв, німецько-єврейська вісь не була *головною* в історії Голокосту. У момент приходу Гітлера до влади (1933 року) в Німеччині жили близько пів мільйона євреїв. Понад половина з них – 300 тисяч – емігрували після приходу Гітлера до влади, тому на початок війни там залишилося близько 200 тисяч. Із них загинули 160 тисяч (130 тисяч у самій Німеччині, 30 тисяч тих, хто виїхали з неї, але опинились у країнах, що їх окупував Гітлер). Решта вижили – в концентраційних таборах, у схованках або у змішаних шлюбах. У підсумку війну пережило 66 % німецьких євреїв – що значно вище за аналогічний показник, аніж, скажімо, серед євреїв Литви (17 %). Відносно велика кількість євреїв (близько 1400 осіб) вижила в самій столиці Райху, Берліні – місті, котре Гітлер хотів найперше зробити *Judenfrei*.

Справа не лише в тому, що на Сході Європи жило більше євреїв і що назагал вони були значно бідніші та політично менш впливові, аби скористатися з шансу, що його відкривала еміграція. Однією з причин, чому порівняно багато німецьких євреїв врятувалось у самому серці Райху, було ставлення самих німців до своїх євреїв, з одного боку, і до Гітлера, з другого. Деак нагадує, що Гітлер прийшов до влади завдяки підтримці меншости (33–37 %), а не більшости; показує, що, всупереч поширеному стереотипові, його підтримало не покоління, котре виросло на досвіді Першої світової війни та Ваймарської республіки, а «старші» виборці», котрі вбачали головну загрозу для свого традиційного світу в марксизмі та ліберальному капіталізмі; стверджує, що коли німці голосували за Гітлера, то не тому, що їм подобався його радикальний антисемітизм, а тому, що були розчаровані Ваймарською республікою та розчавлені Великою депресією; припускає, що навіть якби Гітлер менше ненавидів євреїв, його популярність серед німців не дуже постраждала би; показує, що ані Гітлерів електорат, ні навіть СС не були винятково нацистами; зазначає, що всередині самої Націонал-Соціалістичної партії лише незначна більшість (трохи більше ніж 50 % серед інтерв'юованих у 1938 та 1942 роках нацистів) підтримувала расові репресії.

Серед книжок, що їх оглядає Іштван Деак, найбільше вражає щоденник професора французької філології в Дрездені

Віктора Клемперера (1881–1960). Єврей за походженням, син рабина, протестант за віросповіданням і німець за свідомістю, він пережив і задокументував усі дванадцять років нацистської влади. Його щоденник показує непослідовність і парадоксальність нацистської політики щодо євреїв. Передовсім Клемперерові допомогла вижити обставина, що він належав до тих німецьких євреїв, котрі були одружені з жінками-арійками. Цю групу вивезли би до концентраційних таборів, якби не їхні дружини: у березні 1943 року вони провели масові демонстрації протесту проти винищення своїх чоловіків перед штаб-квартирою гестапо в Берліні – й гестапо поступилося! Євреїв, одружених із арійками, залишили жити, однак вони мусили носити «зірку Давида». Після того як його звільнили з роботи 1935 року, Клемперер не переставав одержувати державну пенсію майже до останніх днів нацистського режиму. Щодня він очікував арешту. Щоденник повний свідчень постійних переслідувань – великих, малих, а то й просто надокучачь: за розпорядженням нацистів, їм довелося позбутися послідовно машини, вілли, домашньої прислуги, телефона, радіо, kota, можливості відвідувати театри і ресторани, права на постільну білизну, крем для гоління, шоколад, фрукти, молоко і тютюн (Клемпереру як запеклому курцеві особливо надокучала ця заборона: іронія полягала в тому, що, можливо, саме вона допомогла йому прожити відносно довго). Гестапівські молодики заарештовували, били його і дружину в їхній власній квартирі, а після цього наказали їм переселитися в елегантнішу (!) квартиру й навіть дозволили взяти із собою піяніно. Водночас щоденникові записи містять численні докази симпатії простих німців до старого професора зокрема та євреїв узагалі. Час від часу на вулиці до нього підходили перехожі, усміхалися і потискали руку зі словами: «Ви знаєте, чому». Коли його змусили відкидати лопатою сніг, його наглядачі повторювали йому: «Не перетруджуйте себе, держава не вимагає від вас цього», «Я не можу сказати вам: “Працуйте повільніше”, – ви повинні розуміти це самі». Ці вирази симпатії ставали тим частішими, чим більших обертів набирала винищувальна нацистська машина. І остання деталь, котра ілюструє вивихнену соціальну ієрархію нацистського режиму: на самому дні нацистського суспільства перебу-

вають не німецькі євреї, а жінки-остарбайтери «з Росії»: вони вмирають від голоду, і їх таємно підгодовують... євреї!

Якщо Клемперерів щоденник правдивий, то виникає запитання: як бути з німецькою відповідальністю за Голокост? Що робити з відомою тезою Деніела Голдгагена, що у німецькій історії «дорога до Авшвіца була прямою», а тому «перестаньмо говорити про них [добровільних убивць євреїв] як про нацистів. Вони – німці, німці, німці!»? На книжці Голдгагена про «добровільних виконавців» Іштван Деак зупиняється окремо. Він не заперечує певної наукової цінності книжки. Його дивує, однак, її масмедійний і ринковий успіх (лишень у Німеччині було розпродано 160 000 примірників), і в цьому успіхові він убачає певні тривожні тенденції. Наукові дискусії довкола цієї книжки показали, що Голдгаген свідомо зігнував значну частину документального матеріалу, котра заперечує його висновки; а ту частину, яку використав, свідомо підігнав під тезу про масовий і глибоко вкорінений у німецькій історії антисемітизм як про головну причину Голокосту. Але навіть якщо зігнувати маніпулювання матеріалами, залишаються серйозні методологічні проблеми: перенаголошення «залізного» детермінізму й тяглости в історії та ігнорування ролі кон'юнктурного збігу обставин. Чи був би можливий Голокост без соціальних наслідків Першої світової війни, політичних конфліктів Ваймарської республіки, економічних проблем Великої депресії, появи Гітлера і виборчого успіху його партії? Проти Гольдгагенової тези говорять факти, що у Другому Райху (1870–1918) євреї мали більше прав, ніж католики, соціалісти і поляки; що саме тут шукали притулку тисячі євреїв-емігрантів зі Східної Європи; що під час Першої світової війни ті зі східноєвропейських євреїв, котрі не емігрували, вітали прихід німецької армії; що до цієї війни рівень антисемітизму був значно вищий у республіканській Франції та сусідній монархії Романових, аніж у Німецькій імперії.

Антисемітизм міг мати глибоке коріння в німецькій історії, але самого його було би не досить, щоб розпочати масове винищення євреїв. Говорячи образно, він міг виконувати роль мастила для машини винищення, але не виконував роль самої машини. Виконавці Голокосту могли

добровільно брати участь у акціях масового винищення не через свою ненависть до євреїв чи з матеріальних мотивів (бажання збагатитися, привласнюючи особисті речі жертв), а з інших причин: бажання сподобатися начальству, зі страху видатися «слабаками» тощо.

Всі ці аргументи Іштван Деак наводить не для того, щоб реабілітувати німців. Навпаки, вони спрямовані проти творення національного алібі з допомоги перекладання вини на таких зручних офірних цапів, як німецький антисемітизм, СС чи Гітлер. Правдою є те, що не всі німці 1933 року голосували за Гітлера і що багато з них не були лояльні до його влади. Але правдою є також те, що абсолютна більшість із них легко відмовилася від свободи заради матеріальної вигоди і повернення собі почуття національної величч після принижень, що їх наклала на німців Версальська система. Заради цих мотивів вони готові були сприйняти ідею масових екзекуцій. «Вони стали тим, чим багато з нас можуть стати одного дня, якщо ми втратимо пильність і станемо учнями божевільного і злого чарівника», – пише Деак.

Цей вердикт не щадить жодної соціальної, етнічної чи релігійної групи. Почасти він стосується навіть жертв: не так євреїв, як комуністів, учасників руху спротиву, в'язнів концентраційних таборів та інших. Спогади тих, хто пережив Голокост, подібні за спільним візерунком оповіді: вони розпочинаються з опису щасливого дитинства і юности, яку перервали настання війни і нацистський терор, далі йде розповідь про тихий героїзм щоденного виживання, про визволення і тяжкі пошуки свого місця в новому, повоєнному світі, допоки автор заводить сім'ю і робить кар'єру (у більшості випадків – перебравшись через океан чи в Палестину). Але його (її) далі переслідують тяжкі спогади минулого, що врешті змушують сісти за робочий стіл і викласти їх на папір як попередження для майбутніх поколінь.

Що, однак, найчастіше замовчують такі спогади, – це внутрішні стосунки та ієрархію між в'язнями гета й концентраційних таборів. Ніхто не був захищений від загрози негайної та страшної смерті. Однак шанси на виживання не були рівні. Вони були більші для тих, хто мав пристойне соціальне походження й освіту, володів німецькою мовою, був молодшим, виглядав

фізично здоровим або самовпевненістю чи інтелігентним обличчям викликав повагу серед інших в'язнів. Загальним правилом було зневажати слабого та поважати сильного. Але найбільшу роль відігравала внутрішня солідарність: ополоник супу, що його твій товариш-кухар зачерпнув не зверху, а знизу казанка, збільшував твої шанси на виживання, як і рішення капо послати тебе на легші роботи. Лінії такої солідарності розділяли світ в'язнів на чітко визначені групи: французькі євреї, як і старовірні євреї, були солідарні й виключали із взаємодопомоги решту євреїв; французькі політичні в'язні ніколи не ділилися посилками Червоного Хреста із советськими військовополоненими; комуністи ворогували з некомуністами, а всередині комуністичного табору неперехідна лінія проходила між троцькістами і комуністами.

Аристократію концентраційних таборів становили німецькі політичні в'язні й німецькі кримінальні злочинці. Їх оточувала свита слуг і просто підлабузників. До вищого середнього класу належали свідки Єгови, чехи, північні європейці й багато (але не всі) іспанських республіканців, до нижчого – бельгійці, данці, французи, поляки й італійці. І на самому дні були гомосексуали, советські військовополонені, роми та євреї. Ця ієрархія не була статичною: в'язні могли рухатися догори й донизу по соціальній драбині, і їх знищували тисячами з примхи наглядачів чи доносів сусіда. Що було, однак, важливим: СС не треба було докладати великих зусиль, щоби утримати контроль над світом, де між в'язнями йшла боротьба не на життя, а на смерть за кожну крихту влади і привілею. Щоб обслуговувати машину масового винищення у Треблінці, де загинуло близько мільйона євреїв, достатньо було 20–40 есесманів та 90–120 українських і німецьких наглядачів.

«У кримінальному світі концентраційного табору, – пише Деак, – ніхто не залишався абсолютно невинним, навіть якщо він одного разу вхопив шматок хліба раніше за інших». На старійшині Лодзького гета Мордехаї Хаїмові Румковському, якого 1944 року розстріляли німці, лежить відповідальність за смерть багатьох євреїв. Поліція, якою він керував, придушувала внутрішній спротив, видавала членів єврейського підпілля, а також тих, хто намагався переховатися сам або переховати інших. Молодий єврейський поліцай у геті Калел Переходнік

посадив у поїзд смертників власну дружину і власну дитину, а потім наклав на себе руки.

Шокує історія Стели Гольдшляг – молодій берлінській єврейки, котра пережила Голокост завдяки колаборації. Спочатку вона рятувала життя, видаючи себе за німкеню. Коли гестапівці спіймали її, вона під тортурами зрадила імена тих, хто допоміг їй дістати фальшиві документи. Згодом, за дорученням гестапо, Стела й інші молоді євреї – як і вона, вихідці з багатих єврейських родин – ходили берлінськими вулицями, виявляючи в кафе, ресторанах і театрах інших євреїв, які видавали себе «за арійців». Серед євреїв, яких зловила Стела, були її товариші й однокласники. Стелі й іншим ловцям (Greifern) видавали пістолети, і вони були, правдоподібно, єдиними євреями у світі, котрим нацисти дозволяли носити зброю. Молодим людям, однак, ніколи не спадало на думку повернути зброю проти гестапівців: як і багато інших жертв, вони прагнули наслідувати своїх катів.

Роздільна лінія між виною і невинністю, колаборацією і спротивом нерідко була тонка й ледь помітна. Прагнення вижити змушувало людей прибирати різні ролі. Герой іншої розповіді, галицький єврей Освальд Руфайзен, по черзі був євреєм, поляком, німецьким поліцаєм, советським партизаном, аж поки став католицьким монахом (цю незвичайну і глибоко зворушливу історію недавно переказала російська письменниця Людмила Уліцька в романі «Даніель Штайн. Перекладач», – дуже раджу його прочитати, це справді добра і велика література).

Відповідно до широкого спектра поведінки винуватців і жертв, кожне узагальнення щодо Голокосту є одностороннім у кращому випадку і малоправдоподібним – у гіршому. Це особливо помітно з розділу книжки «Голокост в інших країнах». Наведений там матеріал підтверджує відсутність прямого зв'язку між ідеологією та репресіями. Назагал частка євреїв, котрі вижили, була вища в країнах фашистського блоку – нацистській Німеччині та її сателітах. В Італії, Данії, Фінляндії та Болгарії цей показник сягнув трохи понад 80 %, у Румунії та Угорщині – трохи більше за 40 % (тут показник був би вищий, якби советська армія не застрягла на підступах до Будапешта, бо до березня 1944 року залишалося живими 95 %

угорських євреїв). Хоча й тут прості узагальнення неможливі: болгарський режим захистив своїх євреїв, але видав нацистам усіх євреїв із грецьких та югославських територій, що були під його окупацією, а розміри «остаточного рішення» були пропорційно високими у Хорватії та Словаччині.

Найкраще ж тезу про відсутність безпосереднього зв'язку між ідеологією і практикою ілюструє італійський приклад. Тут кожен третій єврей належав до фашистської партії (що було вище від пропорції серед самих італійців), а фашистський режим, на відміну від болгарського, захистив євреїв не лише на своїй території, але й у частинах Греції, Албанії, Югославії та Франції під його окупацією.

Одна з причин, чому частка виживання євреїв у державах Осі була вища, ніж деінде, полягала в тому, що перед Першою світовою війною це були країни з найбільш ліберальним законодавством щодо євреїв, а тому ступінь єврейської асиміляції був там найвищий. До того ж кількість євреїв із походження була відносно невелика й малопомітна, а тому вони могли спокійно зійти за своїх, бо майже не відрізнялися за мовою, фізичним виглядом чи звичаями. Італійські генерали не кривили душею, коли заявляли, що видавання «своїх» євреїв у руки нацистів суперечило поняттю їхньої офіцерської честі. Офіцерська честь, однак, не заважала їм поводитися брутально супроти етіопського населення в Африці чи слов'янського населення на Балканах.

Не так було зі східними євреями Польщі, Литви та ССРСР. Вони були чужаками не лише для німців, австрійців, угорців та італійців, але навіть для західних євреїв. Звинувачення «типовий галичанин» було однією із найтяжчих образ, яку західний єврей міг кинути в лице східному: галицьких євреїв уважали брудними, бідними й малоосвіченими. Факт, що головна драма Голокосту розгорнулася саме у Східній Європі, створював серед чистих, заможних і освічених західних європейців враження, що «нас це не стосується». Східноєвропейські євреї до того ж опинилися під вогнем українського, литовського, румунського та словацького націоналізмів, бо до війни значна частина з них русифікувалися, полонізувалися або мадяризувалися, та місцевого побутового антисемітизму, котрий особливо зріс унаслідок становлення радянського режиму.

У книжках, що їх рецензує Іштван Деак, українці та литовці найчастіше фігурують як охоронці в концтаборах, поліцейські – як виконавці масових екзекуцій і стихійні погромники. За інтенсивністю звинувачень в антисемітизмі вони дорівнюють лише полякам. Ці звинувачення мають серйозні підстави, але, як і у випадку з іншими темами Голокосту, не можуть бути підставою для далекосяжних висновків. Іштван Деак нагадує, що кількість праведників – людей, які рятували євреїв під час війни, у випадку поляків є набагато вищою, аніж серед інших європейських народів; що поляки були єдиною європейською нацією, окрім британців, які чинили свідомий опір нацистам до самого кінця; що польське антикомуністичне підпілля не раз робило спроби поінформувати західних союзників про характер і масштаб «остаточного вирішення» і що під час знищення варшавського гета офіцери СС не раз доносили, що їх і їхніх солдатів обстрілювали з «арійської частини». «Хотів би я знати, – запитує він, – чи ще хто-небудь де-небудь в Європі стріляв на захист євреїв».

Що стосується українців, то його коментар займає у книжці небагато місця. Але його варто відтворити майже повністю заради його влучності. Критики українського націоналізму часто цитують гасло ОУН: «Ляхи – за Сян, німці – до Берліна, євреї (“жиди”) – на шибениці». «Я не знаю, скільки українців підписалось би під цим гаслом, – пише Деак. – У мене, однак, мало сумніву щодо того, що його підставова філософія була близька мільйонам європейців».

Причини, чому звичайні люди готові катувати й убивати невинних, варто шукати деінде, а не в простакуватих посиланнях на національну традицію. Більшість країн, що їх окупували нацисти та їхні союзники, постачали приблизно ту ж саму пропорцію вбивць, байдужих, пасивних симпатиків і активних борців спротиву. Однак ціна за порятунок євреїв на Заході й на Сході була різна. На Заході можна було відбутися відносно легким покаранням, на Сході за це неодмінно страчували, нерідко не лише самого спійманого, але й усю його родину. Іштван Деак вважає за потрібне нагадувати цей факт, бо багато з дослідників Голокосту, які вдаються до широких порівнянь, про нього просто забувають.

Що робить східноєвропейський приклад близьким до західноєвропейського, то це спільне бажання більшості і тут,

і там до більшої етнічної та релігійної однорідності. Їм міг подобатися чи не подобатися брутальний характер винищення євреїв, вони могли різнитися щодо рівня поінформованості про те, що діється в концентраційних таборах чи геті, але назагал вони відчували полегшення, що кількість євреїв у їхніх країнах зменшується і що, на щастя, це робиться не їхніми руками. У цьому аспекті не існувало великої різниці навіть між окупованими європейцями та західними союзниками, які не поспішали на допомогу і не збільшували еміграційної квоти: «перші хотіли менше євреїв у своїх країнах, другі не хотіли більше євреїв у своїх країнах».

Упорядковуючи збірку есеїв, котрі виходили протягом сімнадцяти років, Іштван Деак зробив невелику ревізію своїх поглядів. Головна ревізія стосується його твердження, що Голокост «був єдиним справжнім геноцидом наших часів». Деак більше так не вважає. Що по-справжньому відрізняє Голокост від інших геноцидів, вважає він, – це факт, що жоден із них не породив такої великої кількості літератури. Цю диспропорцію лише почасти можна пояснити закритістю донедавна тих архівів, що стосувалися сталінських репресій. Або фактом, що, на відміну, скажімо, від «українських куркулів», євреї були «невинними жертвами», бо не чинили спротиву державі-вбивці, а тому насильство щодо них було огиднішим і більш невинуватим. Якщо це так, то яка тоді різниця між євреями і дітьми «куркулів» та інших «ворогів народу»?

Деак робить блискучий, як на мою думку, висновок: першочергова увага на євреях та їх убивцях відображає тенденцію західних істориків зосереджуватися на тих, кого вони вважають «нашими», тобто на освічених і цивілізованих західних європейцях. «Історія Голокосту була не лише центральною і неминучою темою для єврейських громад у західних країнах. Увага [західних] істориків була прикута до видовища: нація, котру колись уважали однією з «найцивілізованіших», знищує один із найцивілізованіших народів. Їх менше хвилювало масове вбивство [нецивілізованих] селян».

Україна стоїть на порозі великої дискусії – дискусії про причетність українських націоналістів зокрема й українців узагалі до винищення євреїв у роки Другої світової війни. Можна сказати, що від моменту посмертного нагородження

Романа Шухевича званням Героя України вона вже розпочалась. Треба думати, однак, що в найближчі роки, якщо не місяці, вона може набрати іншого, набагато гострішого характеру. Готуються або вже навіть вийшли друком декілька праць, які містять нові факти й нові звинувачення – і котрі для українського суспільства можуть стати тим, чим для польського стали дві книжки Яна Гроса: «Сусіди» і «Страх».

Попри гострий характер польської дискусії, поляки назагал добре вийшли з неї. Це засвідчила, серед іншого, в травні 2001 року масова церемонія, під час якої сотня польських єпископів на чолі з кардиналом Юзефом Глемпом від імені всього польського суспільства попросили вибачення за злочини, вчинені в Єдвабному та інших містах. Українцям, на відміну від поляків, буде тяжче визнати, що їхні предки під час війни були не лише жертвами, але й злочинцями. Бодай же тому, що вони дуже поділені у ставленні до Другої світової війни, і визнання вини з боку однієї групи, скажімо «помаранчевих», може виглядати не як ознака її моральної сили, а як політична капітуляція перед їхніми супротивниками, «білоблакитними» та «червоними».

Історики повинні, однак, працювати понад партійними поділами. Тому вважаю за свій обов'язок, заки розпочнеться дискусія, познайомити українського читача зі збіркою Іштвана Деака – однією з найінтелігентніших книжок, котрі мені випало читати за останні декілька років про Голокост. Ця книжка ще раз переконала мене, що жодну, навіть найконтроверсійнішу, історію не можна писати з позиції «або–або». Завжди залишається місце для третьої (четвертої, п'ятої і так далі) перспективи, яка творить поле для понадпартійного розуміння та порозуміння, а разом із тим полегшує визнання національної вини.

Читання Деака допомагає ідентифікувати два контрпродуктивні підходи у дискусіях про Голокост. Перший полягає в повному запереченні причетності своєї нації до винищення євреїв чи, у кращому випадку, перекладанні відповідальності на ніким не контрольоване «шумовиння». Такий підхід не знаходить підтвердження в історичних фактах: кожна нація, що опинилась у «Гітлерівській Європі», дарма як жертва чи союзник, готова була скористатися з цього, щоби позбутися

чужих, передовсім євреїв. Можна сперечатися щодо рівня «своєї» причетності до Голокосту, але не можна заперечувати цю причетність узагалі.

Другий контрпродуктивний підхід полягає у ствердженні власної праведності. Як показує Деакова книжка, у дискусії про Голокост немає загальноприйнятих правд. Їх відсутність не релятивізує чи виправдовує злочини, а радше не дозволяє нам самозаспокоюватися: кожен із нас може стати учнем злого чарівника, якщо наша переконаність у власній праведності закриє нам очі на власні гріхи й слабкості.

Якщо відкинути ці дві крайності: заперечення та праведність, – залишається широке поле для сенсовних дискусій і формули «вибачаємо та просимо вибачення».

Мовчання не по-європейськи

Правда раниць – мовчанка вбиває.

Одне із гасел Комісії Правди
і Примирення у Південній Африці

Цю статтю я розпочинав і відкладав декілька разів. Моя нерішучість пов'язана із самою темою. Вона дражлива, а тому я неминуче накличу на себе гнів та невдоволення багатьох. Признаюся до гріха: коли можу, взагалі стараюся цієї теми уникати. І навіть тепер я збирався писати про дещо інше: як-не-як, надворі криза. Але є обставини, коли хоч-не-хоч мусиш братися за перо. Цього разу ними стала недавня дискусія на Zaxid.net про антисемітизм.

За що люблю Львів, то це за різноманітність і пружність його середовищ. Я не знаю іншого міста в Україні, яке демонструє таке багатоголосся. Тут, як у Ноевому ковчезі, «кожної тварі по парі». Причому кожна із цих пар не ходить самопасом, а живе середовищем. Тобто має свої інституції, своїх лідерів та ідеологів, свої «церкви», куди ходить їхня паства, а нерідко ще й свої видання. І що головне: як тільки котресь із них занепадає, його заступає інше. Скажімо, впав «Поступ» як орган молодшого і ліберального покоління, як на місце йому прийшов Zaxid.net.

Zaxid.net має особливу заслугу в тому, що деконструє стереотип Львова як агресивного, «закритого» міста, котре говорить лише *одним* голосом. Це стереотип, що його йому послідовно і систематично беруться нав'язати ззовні російські медіа, а зсередини – місцеві радикальні націоналісти. На сайті Zaxid.net можна знайти навіть їхні голоси. Найбільше все-таки тих, які розташовуються десь посередині, ближче до центру. Є, однак, голоси і тези, яким не місце в публічній сфері, принаймні не в тому просторі, що його творить Zaxid.net. Їхнє місце – на кухні приватних квартир або ж у публічному просторі таких специфічних установ, як Міжнародна Академія

управління персоналом. Коли ж такі голоси з'явилися на *Zaxid.net*, мені як одному з авторів видання залишається невеликий вибір: або піти із цього сайту, або ж їм відповідати. Оскільки *Zaxid.net* мені надто дорогий і любий, щоб його покидати, я вимушений відповідати їм.

Нова європейська ідентичність...

Одразу скажу: я не примірятиму тут на себе тогу праведника чи бесервісера бодай же тому, що в такій чутливій справі, як антисемітизм, обидві ролі є малоефективними. Спробую пояснити, чому. Є таке поняття: зміна парадигми. Його запровадив Томас Кун («Структура наукової революції», 1962) для опису тих різких, коротких, обширних наукових революцій, котрі приводять до радикальної зміни способу мислення. Кожна соціальна група: від найменшої, родини, до найбільшої, нації, – мусить мати свою парадигму. Інакше спілкування між її членами не буде можливим. Час від часу будь-яка група переживає кризу через появу та нагромадження фактів чи явищ, що їх ця парадигма не може сприйняти й пояснити. Тоді перед цією групою постає тяжкий вибір: або вона починає розпадатися, аж до її повного зникнення, або ж переходить – болоче, непослідовно, з травмами, але все ж таки переходить! – до заміни старої парадигми на нову. Очевидно, що такі заміни не відбуваються автоматично чи анонімно. Тому вони завжди пов'язані з конкретним іменем: Коперніка, Лобачевського, Фройда, Айнштейна. Завжди мусить бути хтось, хто не тільки декларує неспроможність старої парадигми, але й пропонує нову, переконливішу.

І в цьому, власне, є один із найбільших фокусів: щоб спільнота могла пережити цю зміну, а не розпастися, важливо не лише те, *хто і що* говорить, важливо також, *хто і як* говорить. Якщо кількість прихильників змін мала, дидактичний і критичний голос мало чого доб'ється. Він хіба що викличе роздратування та остракізм своїх *су-*спільників. Треба говорити спокійно, розважливо, а головне – послідовно, відповідно до давньої латинської мудрости, що крапля точить камінь не силою, а частотою падіння.

Приблизно щось таке сталося з Європою та антисемітизмом. В уявленні багатьох українців міцно вкоренився дещо романтичний і дуже змітологізований образ Європи як одвічної батьківщини демократії, добробуту, стабільності, толерантності – всього того, чого бракувало більшості українців упродовж більшої частини їхньої історії. Насправді така Європа є дуже «недавнього розливу», приблизно останніх шістдесяти років. До Другої світової війни її характеризували агресивність і малотерпимість. У світовій історії не маємо жодного іншого такого випадку, окрім європейського, коли один континент міг завоювати увесь світ. Європа утверджувала своє домінування не тільки завдяки якіснішим і передовим технологіям, а також кращим стандартам життя, але й грубою мілітарною силою та радикальними ідеологіями. Ми не повинні забувати, що дві найрепресивніші ідеології: комунізм та нацизм – є виразно *європейськими*.

Антисемітизм входить до переліку радикальних європейських «ізмів». Тут мова не просто про звичну етнічну юдофобію чи релігійну нетерпимість до іудеїв, приклади яких зустрічаємо завжди і всюди, а про модерну ідеологію – чітку секулярну систему поглядів, що пояснювала, *чому і за що* євреїв треба ненавидіти.

Із певним спрощенням можна сказати, що ядром кожної ідеології є відповідь на запитання «хто є нашим ворогом?». Тим «іншим», котрий заважає «правильному» розвитку суспільства і якого, відповідно, треба було знищити, перевиховати, асимілювати тощо задля відновлення правильності. Євреї були групою, яка ідеально пасувала для такого «іншування». Вони були водночас і етносом, і вірою, і расою, і навіть класом чи заняттям. Ненавидіти їх можна було практично за все: за те, що серед них надто багато революціонерів, і за те, що серед них за багато банкірів та підприємців; за те, що вони не займаються сільським господарством, а паразитують на селянах, і за те, що, займаючись сільським господарством, вони конкурують із селянами; за те, що вони не хочуть асимілюватися, і за те, що вони асимілюються занадто швидко, перебираючи до рук кращі посади і прирікаючи націю на духовний занепад; за те, що вони є іншою расою, і за те, що як раса, найближча до арійської, несуть найбільшу загрозу її чистоті.

Відповідно, антисемітизм прибирав різних виявів і форм: релігійного і секулярного, правого та лівого (тепер мало хто пам'ятає про відверто антисемітські тексти молодого Маркса), расового та національного. Антисемітизм схожий на хамелеона: він легко приймає кольори панівного середовища. Часом він міг поставати як мішанка різних, навіть узаємозаперечних ідей, котрі, однак, відносно легко могли укладатися в одній голові. Для прикладу, існувала навіть така його дивовижна форма, як «єврейська самоненависть» (Jewish self-hatred), коли багатші й засимільовані берлінські та віденські євреї з відразу ставилися до традиційних східноєвропейських євреїв, передовсім до євреїв галицьких.

Не буде великим перебільшенням сказати, що зі всіх наявних модерних «ізмів» якраз антисемітизм був найпопулярнішою європейською ідеологією, якщо, зрозуміло, міряти масовість не кількістю партій чи передплатою на газети, а кількістю завойованих сердець і голів. Нацистська ідея расово чистої «Нової Європи» тому й знаходила підтримку серед багатьох не-німців та не-нацистів, що обіцяла радикальне очищення їхніх націй від євреїв, до того ж чужими, німецькими і нацистськими руками.

Тільки мілітарна поразка Німеччини поклала кінець цьому паневропейському антисемітизмові. Повоєнна Європа будувалась як радикальне заперечення гітлерівської «Нової Європи». Усвідомлення факту, що одна група цивілізованих європейців відносно легко погодилася на винищення інших, стало тим колективним досвідом, що привів до парадигмальної трансформації європейської ідентичности. Гайнрих Гайне колись писав, що вихрещення є перепусткою євреїв до Європи. Тоні Джадт у недавній (2005) синтезі «**Post-War**» **переінакшив ці слова у такий спосіб**: «[в]изнання [причетности до. – Я. Г.] Голокосту є вступним квитком до сучасної Європи»¹. Кожна з європейських націй склала цей іспит совісти, хоча ніде це не давалося легко. Джадт подає приклади, коли велику брехню заміщували коштом малих брехонь, а визнання національної вини супроводжували лицемірні спроби рятувати свою національну гідність.

---

¹ Tony Judt. *Postwar. A History of Europe since 1945*. – London, Sydney, Auckland, Houghton, New Delhi, 2007, с. 803.

Головна заслуга у складанні цього іспиту совісті належить не так сучасникам війни, як їхнім дітям. Вони народилися по війні, а тому не були обтяжені її досвідом. Центральним моментом тут була молодіжна революція 1968 року, котра мала всі ознаки поколіннєвого бунту. Питання «Що ви зробили зі своїми євреями?» стало однією з тих безпрограшних карт, котрими молоді розбивали аргументи й авторитет старших. Коли під час студентських заколотів травня 1968 року в Парижі уряд не впустив до Франції одного з молодіжних лідерів та німецького єврея за походженням, тисячі маніфестантів вийшли на вулиці під гаслом «Ми всі – німецькі євреї!». Сорок років по тому колишні бунтівники стали 60-річними професорами, міністрами та медійними магами. Вони втратили свою революційність, але втримали чутливість до антисемітизму. Хоча й сьогодні вони самі зазнають нападів від молодших правих за свою політичну коректність, та загальом їхнє інтелектуальне домінування залишається непохитним. Без розуміння цього факту годі зрозуміти сучасну Європу та сучасну європейську ідентичність.

...та незавершений український проєкт

Під цим оглядом, український випадок є дуже дивним. З одного боку, Україна заявляє про свої євроінтеграційні амбіції, а з другого боку, мало що робить, щоб виглядати і звучати по-європейському. Тут справа навіть не у типово східноєвропейському розходженні між словом і ділом. Європа досі не почула від України власне тих ключових слів, які підтвердили би їй, Україні, європейськість. Ними, серед іншого, є слова вибачення за причетність українців до Голокосту. Україна хоче сісти в європейський поїзд, але «зайцем», не купуючи квитка.

Можна окремо обговорювати причини, чому так сталося: спадщину советської доби, яка насаджувала історичну амнезію українцям, особливо щодо їхніх стосунків із євреями; травматичну пам'ять багатьох старших українців, які добре пам'ятали і Голодомор, і Голокост, але воліли не розповідати про них дітям та внукам; відповідно, як наслідок першого і другого, порівняно пізнє усвідомлення Голокосту; переконаність бага-

трьох українців, що вони були головними жертвами репресій та воєнного лихоліття, а тому звинувачення у воєнних злочинах виглядає в їхніх очах жахливою несправедливістю; старанне замовчування з боку тих одинаків, котрі справді були причетні до винищення євреїв, та колективну відмову від вини заради порятунку свого національного імені; брак в Україні чогось такого, що можна було би, бодай наближено, порівняти з молодіжною революцією 1968 року; сучасну пропагандистську війну, котру веде Кремль проти України і в якій звинувачення в антисемітизмі незмінно є козирною антиукраїнською картою; внутрішнє простистояння між «помаранчевими», з одного боку, та «біло-блакитними» й «червоними» – з другого, у якому антисемітська карта відіграє таку саму роль, як у протистоянні російсько-українському; боязнь «помаранчевих», що визнання національної вини може спричинити детронізацію декотрих національних героїв; і, нарешті, очікування, що євреї, Росія та Європа також признаються у своїй історичній вині щодо українців, а тоді українцям буде набагато легше вибачитися перед ними.

Кожне з цих питань вимагає серйозного обговорення. Але згодьтеся, наскільки легше було би їх обговорювати, якби ми, українці, визнали причетність своєї нації до Голокосту – *як і кожна європейська нація*. Приклад цього дали недавно наші найближчі сусіди, поляки і литовці. Польську дискусію спровокували книжки Яна Ґроса про участь поляків у винищенні євреїв під час і в перші місяці після війни. Дискусія була дуже гострою. Однак уряд, медіа, церква визнали національну вину перед євреями. Литовці не мали таких книжок. Литовська ситуація ближча не до польської, а до української, з огляду бодай же на звинувачення в антисемітизмі, котрі звучать на адресу місцевого уряду з Москви. Однак Литва набагато далі просунулась у дискусіях про Голокост, аніж Україна. Тут витворився певний консенсус серед національної еліти: не можна стати повноправним членом європейської спільноти без обрахунку національного сумління. «Той, хто хоче бути справжнім націоналістом, не може оминати відповідальності в імені свого народу», – так резюмував цю позицію Томас Венцлова.

Литовці та поляки стали членами Європейського Союзу, Україна ж поки що ні. Я не маю, однак, сумніву, що впродовж

життя ще мого покоління (тих, кому нині за сорок, але менше ніж шістдесят) це все-таки станеться, за умови, звичайно, що Європейський Союз до того часу сам не розпадеться. Відповідно, я вірю, що до того часу українці все-таки куплять квитка на європейський поїзд у вигляді визнання своєї причетності до Голокосту. І Львову тут не оминати своєї долі та своєї ролі. Жодне інше велике місто в Україні так виразно не заявляє про свої європейські амбіції. До того ж, як-не-як, Львів був одним із найбільших центрів європейського єврейства, і один із головних актів його (єврейства) винищення відбувався саме тут.

Розумію, що задля цього ми змушені будемо пройти через свої гострі дискусії, взаємні звинувачення та шок від відкриття певних фактів. Але я сподіваюся, що ми таки через це перейдемо. Певности мені додає приклад недавнього польсько-українського примирення: воно було тяжке і тривале, але все-таки воно сталося. Без перебільшення, це була справжня геополітична революція, котра, серед іншого, дуже збільшила шанси на дальше розширення Європейського Союзу на Схід.

Як львів'янин я пишаюся тим фактом, що значна частина цієї революції сталася не деінде, а власне тут, у Львові, за участі й із ініціативи львів'ян. Як історик я, однак, далекий від віри у повторюваність історії. Те, що львів'янам у минулому вдалося самокритично подивитися на стосунки українсько-польські, не конче означає, що їм вдасться повторити це у випадку українсько-єврейських узаємин. Історія не знає ані умовної, ані автоматичної дії. **Що, однак, важливо: історія має свою тяглість та інерцію.** У випадку Львова цю тяглість забезпечує існування його динамічних і пружних середовищ, які не хочуть і не вміють мовчати. Особливо коли на карту поставлено таку важливу справу, як європейське майбутнє України.

Голокост попросту

За моєю власною, і то дуже суб'єктивною, класифікацією, всі наукові книжки можна поділити на чотири групи: 1) добре написані добрі книжки, 2) погано написані добрі книжки, 3) добре написані погані книжки (таких, на жаль, є досить багато), 4) погано написані погані книжки. Я маю проблему з найновішою книжкою Омера Бартова: не знаю, до котрої групи її зарахувати. Зрозуміло, що не до останньої. І, на жаль, не до першої. Я зарахував би її до другої групи, якби не... Власне, довкола цього «якби» хочу побудувати рецензію.

Книжка Бартова постала з вражень від його подорожі Галичиною 2006 року. Він приїжджав сюди, щоби зібрати матеріяли до своєї великої монографії про погром улітку 1941 року в Бучачі – місті, де до війни жила його родина. Монографія про бучацький погром має стати подією в дослідженні Голокосту східних євреїв, а в самій Україні може викликати шок, подібний до того, що його викликала у Польщі книжка Яна Гроса про Єдвабне. Бартов під час подорожі Галичиною пережив власний шок: його вразила майже повна відсутність згадок про винищення галицьких євреїв. Пам'ять про них, як він пише, «стерто» з колективної пам'яті. Звідси і сама назва книжки: «Стерті. Зниклі сліди єврейської Галичини в сучасній Україні».

Формально книжка має характер подорожніх нотаток. Однак у ширшому розумінні вона є таки академічним виданням: до свого тексту Бартов додав примітки та список літератури і раз за разом береться робити ширші узагальнення. Цей її науковий характер і спонукає до глибшої рефлексії. Книжка має одну сенсовну тезу, і я з нею цілком погоджуюся: неприсутність євреїв у сучасному історично-культурному ландшафті Галичини є скандалом. Скандалом передовсім галицьким і

всеукраїнським, але не тільки: з огляду на те, що Галичина до двох світових воєн була одним із головних місць замешкання євреїв ув Європі й світі, він є також скандалом європейським і світовим. У конкретно ж галицько-українському контексті він показує, що українці не мають достатньо ані мужности, ані мудрости порахуватися зі своїм минулим.

Є ще й інший аспект цього питання: галицькі українці бачать свій край як локомотив європейської інтеграції України. Сучасна ж Європа постала з критичного переосмислення досвіду Другої світової війни, найперше – Голокосту. Неналежне вшанування пам'яті жертв Голокосту засвідчує, наскільки євроінтеграційні амбіції українців залишаються порожнім звуком, не підкріпленим серйозними вчинками¹.

Книжка Бартова мала би в цьому переконати. Але, на жаль, вона робить це слабо. Бо написано її так фатально, що час від часу запитуєш себе, чи сам спосіб писання не працює проти головної тези.

Найперше, що впадає у вічі, – це велика кількість фактографічних помилок. Для прикладу: «Західно-Українська республіка» насправді називалася Західно-Українською *Народною* Республікою (с. 3), міжвоєнне Полісся не було *здоміноване білорусами* (с. 3), Галичина *не* була пограничною територією між «Річчю Посполитою і мародерами з південного сходу: татарами, козаками і турками-османами» (с. 4 – Бартов, вочевидь, плутає Галичину з Поділлям і Центральною Україною), всупереч тому, що стверджує автор (с. 5–6), Галичина таки існує у назві окремих міст і сіл (Галич!) та в ідентичності її населення (перелік прикладів можна розпочати від назви соку «Галичина» й завершити покликанням на соціологічні опитування); Східну Галичину під советською владою не було позбавлено інвестицій, і вона не залишалася без змін (с. 9 – тут досить згадати військові підприємства й інститути у Львові та Івано-Франківську і колективізацію по селах); із цієї причини сучасні українські селяни (Бартов називає їх «руськими фермерами») не обробляють «чорнозему» (?!), якого в Галичині немає, *так само*, як це робили їхні прадіди (с. 8 – як-не-як до 1939 року

---

¹ Див. есей «Мовчання не по-європейськи» у цьому виданні.

галичани знали, що таке міндобрива і тяжкі плуги, а після 1945 року – трактори і комбайни); Мазепа *не* був «останнім правителем козацької держави» (с. 144); в УПА *не* було традицій носити відзнаки чужих армій, а тому хрест на світлині одного з її офіцерів є не німецьким Залізним Хрестом (як припускає Бартов на с. 116), але Срібним хрестом УПА бойової заслуги 1-го ступеня².

Історія не є точною наукою. Тому фактографічні помилки *не конче* мусять впливати на переконливість головної тези – часом бувають і приклади протилежного³. На жаль, не так із книжкою Бартова, бо в ній помилки таки справляють вплив на загальну інтерпретацію. Приклад із Залізним Хрестом, як і інші, подібні до нього (скажімо, фотографій, де воїни УПА вбрані в німецьку форму), править Омеру Бартову за доказ, що «[у]півські бійці за свободу спочатку допомагали німцям винищувати євреїв, а тоді чинили спротив окупації краю, що її здійснювала Червона армія» (с. 133; див. також с. 93). Убивство цивільного населення – євреїв і не євреїв – саме по собі є злочином, котрий не має виправдання за будь-яких обставин. Бартов, однак, іде далі й намагається поверх цього звинувачення додати ще одне: УПА не просто винищувала євреїв, вона ще й *співпрацювала* при цьому з німцями. Перше *поки що* не доведено документами (не виключаю, однак, що такі документи існують⁴); друге *взагалі* не витримує критики: німці не терпіли на окупованій території *жодної* партизанської армії, а тим більше не могли запрошувати її до ко-

---

² Ідеться про Петра Хамчука («Бистрого», 1919–1944) – його прізвище є серед 76 воїнів УПА, нагороджених цією відзнакою. Див.: Віталій Микитенко. «Лицарі Срібного Хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів». *Український визвольний рух*, 2007, № 9, с. 266.

³ За добрий приклад може правити історія Європи Нормана Дейвіса, буквально переповнена помилками, – див. рецензію: R. J. Evans. «Doing Continental. Europe: A History by Norman Davies». *New York Review of Books*, т. 44. № 8 (May 15 1997), – що, однак, не знецінює вартости книжки.

⁴ У виступі на недавній конференції American Association for Advanced Slavic Studies (Бостон, листопад 2010) Іван-Павло Химка ствердив, що УПА вбила значну кількість євреїв, котрі переховувалися в лісі. Його твердження базується на свідках тих очевидців, що пережили Голокост. Я чекаю на публікацію тексту цієї доповіді, як і на дискусію, котру вона неминуче викличе.

лаборації⁵. Очевидно, Бартову йшлося про дещо інше: багато з українських повстанців, у тому числі головнокомандувач Роман Шухевич, перед тим як піти до лісу, були українськими поліцаями і, відповідно, могли брати участь у каральних акціях. Але він не робить при цьому розмежувань, уточнень, застережень – всього того, що характеризує добрий історичний наратив.

Не лише помилки впливають на авторську інтерпретацію – у декотрих випадках бачимо, як автор підлаштовує матеріал під наперед обрану тезу. Скажімо, Бартов повідомляє (с. 181), що «2005 року президент Ющенко відкрив меморіал Українській Галицькій Армії (УГА) у 1918–1919 рр.». Той, хто не пошкодує зусиль подивитися у цитований документ, побачить – і то вже в першому реченні! – що йшлося насправді про відкриття на Личаківському цвинтарі у Львові не одного, а двох меморіалів: «польським і українським солдатам, які загинули у боротьбі одні з одними у Першій світовій війні»⁶; при цьому Ющенко робив це не сам, а зі своїм тодішнім польським колегою Александром Квасневським. Оминання польського контексту і самого факту польсько-українського примирення не є випадковим: воно мовби підтверджує тезу автора, що історична пам'ять сучасного галицького суспільства здомінована вузько-націоналістичною перспективою, котра, окрім ушанування українських військових формувань (УПА, СС Галичина та УГА), означає ще й повне замовчування про їхні жертви, євреїв та *поляків* (с. 40).

Так само не надто добре враження залишають по собі й інші фігури мовчання у тексті. Скажімо, Бартов побіжно говорить «про погром, що його вчинили українські селяни в Тернополі 1919 року» (с. 153), не додаючи, однак,

⁵ В останні місяці німецької окупації, перед небезпекою наступу Червоної армії, нацистське військове командування розпочало переговори з УПА, пропонуючи пакт про ненапад узамін за зброю. Випадок УПА, однак, не був винятковим: нацисти вели подібні переговори в іншому пограниччі, Західній Білорусі, з польською Армією Крайовою, котру важко звинувачувати в колаборації. Див.: Юрій Туронак. *Беларусь под нямецкай окупацыяй*. – Мінск: Беларусь, 1993, с. 170–173.

⁶ Це твердження, очевидно, теж неточне, бо головні події польсько-української війни розпочалися після завершення Першої світової.

що це був чи не єдиний погром на землях, котрі контролювала влада ЗУНР, і що край йому поклали спільні дії єврейських збройних загонів за підтримки української влади (головних його винуватців – до речі, не місцевих селян, а наддніпрянських солдатів-українців – було розстріляно). В історії ЗУНР було ще декілька випадків антиєврейського насильства, але це були майже *винятково* факти грабунку єврейського майна, а не фізичної розправи над євреями⁷. Слабкість антиєврейських настроїв на території ЗУНР виглядає як певна аномалія на тлі погромної хвилі на землях УНР і погрому, що його вчинили польські військовики та місцеві цивільні після захоплення Львова у листопаді 1918 року. Ця аномалія перестає, однак, бути такою, коли її зіставити з історією українського руху в Галичині перед Першою світовою війною: не хто інший, як власне українські послы до віденського парламенту вперше поставили питання про потребу визнати євреїв як окрему націю, з усіма належними політичними наслідками.

Приклад єврейсько-українського союзу за Габсбургів та відсутність антиєврейського насильства під владою ЗУНР ставило би автора перед завданням пояснити, як і чому могла так радикально змінитися ситуація за міжвоєнні та воєнні роки, коли Галичину залила хвиля і польського, й українського антисемітизму. Напевно, це щось додало би до розуміння трагедії галицьких євреїв⁸. Бартов, однак, не ставить собі цього завдання, бо український націоналізм у нього позачасовий, *завжди* ксенофобічний і *завжди* антисемітський. За означенням він, націоналізм, не може змінюватися чи еволюціонува-

---

⁷ Дякую за цю інформацію Олегові Павлишину.

⁸ Марк Мазовер у недавній синтезі робить важливе під цим оглядом узагальнення: з понад 2 млн. советських євреїв, які загинули під час війни, 1,6 млн. походили з анексованих у 1939–1941 роках територій. «Ця географія має вирішальне значення. Євреї були головною мішенню німецького насильства всюди, але вони гинули у великих кількостях власне на тих територіях, що їх Червона армія перейняла відносно недавно. Власне там німецькі винищувальні загоны вдарили найраніше, і вони успішно експлуатували ненависть польського, балтійського й українського населення до советських окупантів» (Mark Mazower. *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*. – London, New York: Penguin Books, 2008, с. 178).

ти, як і ті «руські фермери», котрі в один і той самий спосіб обробляють «галицький чорнозем» від прадавніх часів.

Я не беруся захищати український націоналізм – хай це роблять українські націоналісти. Не вважаю, однак, що український націоналізм – це єдина причина цього галицько-українсько-європейсько-світового скандалу, яким є «витерта» пам'ять про галицьких євреїв. Галичина є частиною загального українського випадку. А цей контекст показує, що справа з ушануванням пам'яті жертв Голокосту не є кращою в тих частинах України, які перебувають поза зоною впливу українського націоналізму⁹.

Думаю, що українське безпам'ятство щодо євреїв спричиняють декілька чинників. Найпершим є нечисленність і слабкість тієї групи, яка мала би безпосередній інтерес у відновленні цієї пам'яті, – галицьких євреїв. Пошлюся на досвід, що його підтвердить кожен чи кожна, хто ходив галицькими цвинтарями, дарма міськими чи сільськими, та й, зрештою, не тільки галицькими. По кожному такому відвідуванню вражає велика кількість закинутих чи занедбаних могил. Як правило, це могили тих, чий нащадки покинули цю місцевість або чий роди вигасли з тих чи тих причин. Під час Різдва на цих могилах ніхто не ставить свічку, а на Великдень не замовляє панахиду. Так само відсутність пам'яті про галицьких євреїв є наслідком зникнення самої групи. Її страшенні втрати після Голокосту доповнила масова алія советських євреїв у 1980–1990-х роках¹⁰. До того ж повоєнні

---

⁹ Для прикладу: недавнє дослідження показало поширення антисемітських стереотипів серед студентів Харкова, тоді як погляди львівської студентської молоді позначала відносна коректність. Див.: Елена Иванова. «Региональные особенности коллективной памяти студентов о холокосте в современной Украине». *Голокост і сучасність*, 2008, № 2 (4), с. 9–28. З огляду на невелику вибірку, дослідження не можна вважати репрезентативним, тому не можна однозначно сказати, що у Львові антисемітизм поширений менше, аніж у Харкові. Воно радше показує, що близькість до Заходу, а також інтенсивні контакти з європейськими ровесниками спонукають львівську молодь обіймати толерантнішу і політично коректнішу позицію.

¹⁰ Лише від 1989 по 2001 роки кількість євреїв в Україні зменшилась у 21 (!) раз (див.: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>) – і це при тому, що 1989 року вони вже були малочисленною групою.

місцеві євреї слабко пов'язані з цим краєм й історично, і генетично. Більшість із них прибули сюди зі Сходу після 1944 року. Тому їхня пам'ять про галицьких євреїв була «витерта» від самого початку.

Але навіть якби вони добивалися активізації цієї пам'яті, навряд чи їхні зусилля за советської влади до чого-небудь привели би. Колективну пам'ять визначає не так те, що люди пам'ятають, як те, які незручні моменти зі своєї історії вони готові чи змушені забути. Советська політика доводила це історичне безпам'ятство до крайности, і Голокост був одним із головних її жертв: згідно із советською версією, нацисти та їхні пособники вбивали євреїв не за те, що ті були євреями, а за те, що вони були советськими громадянами. Цю лінію проводили всюди, але в різних республіках вона прибирала різних форм і доз: якщо в советській Естонії можна було знайти приклади відносно неспотвореної оповіді про Голокост, а в литовському випадку пам'ять про нього було вже затерто, то в советській версії історії України годі було знайти згадки про євреїв узагалі, навіть поза воєнним контекстом¹¹.

Оскільки самі галицькі євреї не могли задбати про свою пам'ять до 1989 року, це могли би зробити галицькі українці після 1989-го. Однак вони, як і галицькі євреї, мали власну «витерту пам'ять»: про родичів, котрі стали жертвами советських репресій 1939–1953 років, про УПА, Українську Греко-Католицьку Церкву тощо. До того ж місцеві галичани є не лише галичанами, але й українцями (багато хто з них вважає, що вони єдині *справжні* українці), а голод 1932–1933 років, найбільшу українську трагедію ХХ століття, за советської влади замовчували ще більше, ніж Голокост. Тому не дивно, що після 1989 року галицькі українці взялися за відновлення головною мірою власної «витертої» колективної пам'яті. Чужу, польську чи єврейську, вони допускали тільки вряди-годи, наскільки це не перешкоджало їхньому головному заняттю або не зневажувало його (бо, очевидно, серед україн-

---

¹¹ Zvi Gitelman. «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991». L. Dobroszycki, J. S. Gurock. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1993, c. 3, 9–11.

ців – жертв советських репресій – були й убивці місцевих поляків, євреїв, східних і навіть місцевих українців).

Такий національний егоїзм українців є зрозумілим, але не виправданим. Однак судити їх треба не порівняно з тим, чого досягли сусідні народи, поляки чи литовці, а порівняно зі станом, із якого вони вийшли 1989 року. Із цієї перспективи вони мають щонайменше один здобуток: після довгих і тяжких дискусій у 2002–2004 роках їм вдалося примиритися з поляками щодо спільних жертв у польсько-українському конфлікті 1918–1947 років. Вирішальним для примирення був сам формат дискусій: не «поляки проти українців» чи «українці проти поляків», а спільно українці та поляки, які прагнули до порозуміння, з одного боку, і вони разом проти своїх же співвітчизників, котрі цьому примиренню противилися, з другого¹².

Омер Бартов форматує свою дискусію майже винятково в етно-національному форматі «українці проти євреїв» – «євреї проти українців». І в тому, власне, полягає іронія ситуації: перекладаючи всю вину за цей невтішний стан на український націоналізм, він зі свого боку утверджує й посилює вузьку національну перспективу. Відповідно до неї навіть зображення невинної вишитої сорочки на фігурі із советського пам'ятника для Бартова стає знаком «українського націоналізму» (с. 107).

Я намагаюся зрозуміти причини, що змушують автора аргументувати свої тези саме у такий, а не в інший спосіб. Не маю щонайменших сумнівів щодо його фахових талантів. Омер Бартов є добрим істориком та визнаним науковим авторитетом. Його книжка про участь вермахту в злочинах проти мирного, передовсім єврейського населення¹³ стала подією в історіографії і Голокосту, і Другої світової війни. Також відкидаю – навіть у найдальшому припущенні, – що тут далися ознаки його особисті упередження. Можу, звичайно, припустити, що почасти це пояснюється його незнанням української

---

¹² Див. про це: Bogumiła Berdychowska. «Ukraińcy wobec Wołynia». *Zeszyty Historyczne*, 2003, № 46.

¹³ Omer Bartov. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. – New York: Oxford Press, 1991.

мови¹⁴: не можу уявити, як Тоні Джадт міг би так добре писати про Францію, не знаючи французької, а Тим Снайдер – про Польщу, не володіючи польською мовою. Але припускаю, що й це не головна причина. Певна література на цю тему існує й іншими мовами, доступними Бартову; зрештою, йому допомагали молоді українські дослідники, для яких мовної проблеми не існувало.

Головним прогріхом у книжці Бартова є не так незнання мови, як авторська стратегія відбору фактів і укладання з них власної розповіді. Для прикладу: за ілюстрацію того, «наскільки замовчування, брехня й невігластво все ще *домінує* [курсив мій. – Я. Г.] у цьому регіоні», у книжці вибрано антисемітську статтю в україномовній газеті «Не здамось» (с. 149). До того, як я прочитав книжку Бартова, я не знав про існування цієї газети – і досі нічого не знаю про те, де і хто її видає, хто її читає, і взагалі, чи вона ще досі виходить. Тому мені здається сумнівним підхід, коли, скажімо, аналіз *домінантних* дискурсів в Америці проводився би на основі церковних недільних видань, яких ніхто не знає і не читає, а не на текстах із «New York Times», «Washington Post» чи подібних масових газет. Навіть поверховий огляд галицьких медій – і паперових, і електронних (скажімо, *Zaxid.net*) – легко переконав би Омера Бартова та його україномовних асистентів, що сучасні галицькі дискусії про Голокост мають більш аніж один голос і що *жоден із них* виразно не домінує.

Добре написана історія не зносить однини. І, навпаки, погані історії грішать редукаціонізмом, тобто зведенням усього багатства причинно-наслідкового зв'язку до однієї і тільки однієї причини. Це, як на мене, головна проблема з книжкою Бартова. Вона демонструє обмеження, характерні для історичної розповіді, котра базується на ідентичності, у даному випадку – на національній ідентичності. Проблема з таким підходом (і тут віддаю слово іншому критикові Бартова) «...полягає в тому, що він часто трактує ідентичність як авто-

---

¹⁴ Недостатнє знання української мови може пояснити подиву гідну кількість помилок, коли йдеться про українські назви; перекручення назви є радше правилом, аніж винятком: тож с. Голобутів тричі (!) подано як *Голобут* (с. 68–69). Чи були в цієї книжки редактори?

номну силу: ідентичність породжує ідентичність у світі, позбавленому культурної трансмісії і суспільних носіїв <...>. Він залишає мало або й зовсім не залишає місця для випадковості чи дії (agency) <...>. Швидкість, із якою ідентичності творилися і перетворювалися, у довгочасовій перспективі відходить на другий план. Ставлячи Голокост у центр оповіді <...>, ми не можемо пояснити, чому люди, які вели “нормальне” життя, можуть за надзвичайно короткий проміжок часу здійснювати жахливі вчинки, щоб потім знову швидко повернутися до “нормального” життя»¹⁵.

Наприкінці книжки Бартов вбирається в тогу Касандри. «Ми, – пише він, – щойно залишили позаду себе найкривавіше століття і, здається, рухаємося у напрямку до іншого, що може бути ще кривавішим». Наступне речення уже цього «здається» не має – натомість у ньому є залізна впевненість, що власне так і буде («Але перед тим, як ми зануримося в інший океан крові...»). Читач, не наділений настільки проникливим поглядом у майбутнє, на такі заяви може лише стелити плечима: звідки в автора впевненість, що буде саме так, а не інакше? Історики, які пророкують, грішать проти свого фаху так само, як і ті, хто вдягає білу одіж праведника. Не велика біда, коли вони самі виглядають при цьому дивно. Більшою шкодою є те, коли своєю поставою вони підривають довіру до свого цеху і до своєї справи.

Постскрипtum. Окрему дискусію довкола рецензованої книжки за участі українських та зарубіжних істориків, а також відповідь Омера Бартова можна прочитати у 4 (15) числі часопису «Україна модерна» за 2009 рік.

---

¹⁵ Alon Confino. «Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture». *The Journal of Modern History*, June 2004, № 26, с. 400.

Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті

У цій статті йтиметься про дві дуже проблематичні концепції – Голокост і Голодомор¹. Однак предметом розгляду будуть не так власне ці дві концепції, як сполучник «і» між ними. Спроба пов'язати ці дві концепції є ще проблематичнішою, аніж кожна з цих концепцій сама по собі. Я не маю на меті порівнювати Голокост і Голодомор, як і не з'ясовуватиму, чи є взагалі у такому порівнянні сенс, і якщо так, то де межа, за якою він втрачається. Це – питання для окремої статті. Тут моя мета набагато скромніша: показати, відколи і за яких обставин почалося пов'язання цих двох концепцій і що воно може сказати про сучасні битви довкола історичної пам'яті в Україні і навколо України.

Нині тяжко точно встановити, коли і хто вперше порівняв єврейську Катастрофу та український Голод. Правдоподібно, що це зроблено набагато раніше, ніж виникла сама концепція Голодомору², і що першість тут належить чи не самому творцеві концепції «геноциду» Рафаелеві Лемкіну: він написав про це статтю незадовго до смерті, але оприлюднено її тільки недавно. Публічного виміру це порівняння набуло на початку 1980-х років, і то певною мірою випадково. 1983 року українська діаспора в Північній Америці влаштувала масові

---

¹ Про проблематичний характер концепції Голокосту див.: István Deák. *Essays on Hitler's Europe*. – Lincoln, London, 2001, с. 67–68. Про проблематичність концепції Голодомору див. далі в тексті статті.

² Концепцію Голодомору придумали і ввели в обіг українські поети у час горбачовської Перебудови 1988 року. Її приписують або Іванові Драчу, який рік по тому став головою Руху, або менш відомому Олексієві Мусієнку. Див.: С. В. Кульчицький. *Голод 1932–1933 в Україні як геноцид / Голод 1932–1933 в Украине как геноцид*. – Київ, 2005, с.142.

публічні акції вшанування п'ятдесятих роковин українського голоду. Вшанування відбувалося в атмосфері появи пильного інтересу до Голокосту в Північній Америці після показу телесеріалу «Holocaust» (1978). Українська діаспора прагнула повторити успіх єврейської, котрій удалося завоювати симпатію для Ізраїлю, нагадуючи світові про єврейську трагедію під час Другої світової війни. Українці намагалися зробити те саме, голосно говорячи при кожній нагоді про голод як про «український геноцид». Хоча українська діаспора ніколи не мала такого впливу, як єврейська (навіть у Канаді, де українці були серед найчисленніших етнічних груп), вона могла розраховувати на особливі обставини ранніх 1980-х, коли Роналд Рейган оголосив ССРСР «імперією зла», з усіма належними для українського питання наслідками³.

Ці розрахунки, однак, виявилися марними. У той же час, коли діаспорні українці нарощували спроби нагадати світові про український голод, сталися дві інші важливі події: суд над Іваном Дем'янюком у США та початок роботи Комісії Дешена (Desch nes Commission) щодо воєнних злочинців, які після 1945 року знайшли притулок у Канаді. В обох випадках документи слідств представили українців як причетних до винищення євреїв. Справу ускладнили підозри – частково підтвержені, – що советські служби постачали слідчим документи зі своїх архівів і що деякі з цих документів сфабриковано. Це стало причиною гострих суперечок між українською та єврейською діаспорами. Деякі з українських авторів зайшли так далеко, що звинуватили євреїв в організації голоду в Українській ССР, аргументуючи свої закиди посиланнями на діяльність Сталінового соратника Лазаря Кагановича – єврея родом з України, а також на масову присутність євреїв у советських каральних органах.

Дискусії довкола Голокосту та українського голоду нагадують звичну схему інтелектуальної історії Східної Європи: як і в більшості таких випадків, самі концепції виникли не у Східній Європі, а на «Заході» (у цьому випадку – в середо-

---

³ Johan Dietsch. *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. – Lund: Media Tryck, Lund University, 2006, с. 124–134.

вищі української діаспори у Північній Америці), а потім їх було імпортовано в середовище, дуже відмінне у культурному та політичному сенсах від оригінального місця походження. Цю тезу дуже добре ілюструє доля американського історика Джеймса Мейса, одного з головних дослідників українського голоду та промотора парадигми «українського геноциду». Як історик він значною мірою сформувався під впливом українських істориків та в українському історичному середовищі, інтегрованому в найкращі американські університети (Мічиган і Гарвард). На початку 1990-х років, після проголошення української незалежності, він переїхав в Україну і був дуже активним як історик та публічний інтелектуал, аж до передчасної смерті в 2004 році. Він любляв казати, що як під час дослідження Голокосту тяжко не стати напів'євреєм, так і вивчення голоду зробило з нього напів-українця. Сам Мейс походив із черокі – індіанського племені, яке опинилося на грані вимирання в результаті офіційної американської політики переселення. Ця історія стала темою гострих політичних дискусій у США. По декількох роках життя в Україні та безуспішних спроб заактивізувати пам'ять про голод він написав статтю, в якій, серед іншого, порівняв історію черокі й українців. Якби прикласти американський підхід до української ситуації, – писав він («День», 14.11.1998), – дискусії в Україні про голод мали б ніколи не вмовкати. Натомість голод займає дуже маргінальне місце в колективній пам'яті в Україні й на рівні офіційної політики, й у масовій свідомості⁴.

Наведений приклад ілюструє контекст, що його так часто ігнорують, розглядаючи українські дискусії довкола пам'яті. Цим контекстом є міра історичної амнезії, на яку страждає українське суспільство. Не сам тільки голод замовчували та маргіналізували. Маргіналізація стосувалась і Голокосту, і, як у випадку з голодом, це був результат совєтської політики насильної амнезії. Загальною совєтською тенденцією було замовчувати події та явища, які заперечували або підважували офіційну інтерпретацію історії. Приклад голоду був, певно,

---

⁴ Джеймс Мейс. «Земля на крові. В Україні чимало говорять про важку спадщину тоталітаризму й геноциду, але реальних кроків до її щасливого майбутнього робиться дуже мало». *День*, 1998, 14 листопада.

найпоказовішим: будь-які згадки про нього було суворо заборонено аж до другої половини 1980-х років. Але цю політику амнезії в різних советських республіках застосовували по-різному. Багатомовним тут є приклад Голокосту. Відомий дослідник російських і советських євреїв Цві Гітельман, порівнюючи советські реакції на Голокост, зауважив, що, скажімо, у советській Естонії можна було знайти досить об'єктивну і невикривлену оповідь про Голокост, тоді як у Литві ця історія вже була розмита. Натомість УСССР була у цьому сенсі крайнім прикладом: у надрукованій 1982 року великій офіційній історії України немає жодної згадки про євреїв, навіть у контексті Голокосту⁵.

Незалежна Україна виросла із советської України і значною мірою успадкувала советську амнезію. Українська незалежність постала як компроміс між трьома суспільно-політичними акторами: національно-ліберальною опозицією в Західній Україні, зреформованими комуністами у Центральній (передовсім у Києві) та масовим робітничим рухом у східноукраїнському Донбасі. Тільки перший із них був зацікавлений порушити мовчанку й заактивізувати виразно національну версію історії. Його головною базою була Західна Україна. Тут на початку 1990-х років голод став одним із центральних елементів історичної пам'яті, хоча ця територія ніколи не зазнала голоду: її приєднали до Советської України щойно під час Другої світової війни. Цей парадокс досить легко пояснити: десь так само, як українська діаспора на Заході, західні українці прийняли сильну націоналізовану версію минулого, з її особливим наголосом на національній боротьбі та національному стражданні. Зрозуміло, що така національна парадигма вилучає «інших» із колективної пам'яті. Тому в ній немає місця на Голокост, попри те, що багато євреїв було винищено саме на територіях, приєднаних до Советського Со-

---

⁵ Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991». L. Dobroszycki, J. S. Gurock, eds. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1993, с. 3, 9–11. За усною інформацією професора Миколи Крикуна, присутнього на нараді майбутніх авторів цієї історії, їм якнайсуворіше заборонили писати про єврейські сюжети.

юзу щойно в 1939–1941 роках⁶, і чимало місцевих українців були причетні до цього винищення. Іншими словами, західні українці пам'ятають те, чого з ними ніколи не було (голод), і забули те, до чого були безпосередньо причетні (Голокост).

Колишні українські комуністи, що після 1991 року перебрали владу в Києві, прийняли певні моменти національної версії історії й пробували утвердити їх на загальноукраїнському рівні. Їхні спроби зантагонізували російськомовне населення сходу та півдня України. Посилений глибокою економічною кризою, цей антагонізм призвів до падіння посткомуністичного уряду в Києві у 1993–1994 роках. Новий президент Леонід Кучма виграв вибори 1994 року саме завдяки підтримці російськомовних сходу і півдня. Прийшовши до влади, він не надавав відвертих преференцій жодному регіонові, навпаки, намагався утримувати баланс між усіма ними. Десятиліття його правління (1994–2004) було дуже особливим у сенсі політики історичної пам'яті: це було заміщення амнезії амбівалентністю. Кучма та його команда вправно змішували національну та советську парадигми й маргіналізували найантагоністичніші елементи кожної з них. І голод, і Голокост належали до другої категорії, тож обоє стали жертвами такої політики. Тільки що маргіналізація ця була різного типу: голод змаргіналізували *знову*, а Голокост *надалі був* змаргіналізований, бо він ніколи не перебував у центрі суспільних дискусій чи колективної уяви. Але намір в обох випадках був однаковий: не будити собаку, який спить⁷. Проте цю дискусію українцям значною мірою нав'язали ззовні певні політичні та громадські (передовсім так звані «кресові») середовища в Польщі. І Кучма, й антикучмівська опозиція змушені були відповідати, щоб урятувати стратегічний характер польсько-українського союзу.

---

⁶ Див.: Mark Mazower. *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*. – London, New York, 2008, с. 178.

⁷ Одиноким виламом із цієї схеми була українська дискусія 2003 року про Волинь – **перша справжня українська Historikerstreit. Про неї див.: Bogumiła Berdychowska.** «Українці wobec Wołynia». *Zeszyty Historyczne*, 2003, № 46, а також: *Wołyń 1943–2008. Zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej»*. Wybór tekstów Marcina Wojciechowskiego. – Warszawa, 2008.

Ситуація драматично змінилась із Помаранчевою революцією. Як і Кучма, Ющенко виграв президентські вибори як кандидат однієї частини України – у його випадку Західної та Центральної, – але обіцяв стати президентом усієї України. Однак, на відміну від Кучми, його амбіцією було не втримати баланс між різними частинами поділеної України, а домогтися її культурної гомогенізації, з однією Церквою, однією мовою та однією історією. Голод, чи, точніше, пам'ять про нього, найкраще надавалися для цієї мети, бо насправді з усіх українських територій саме схід найтяжче постраждав від советської колективізації та репресій⁸.

В активізації пам'яті про голод важливим був ще один вимір. Сучасна українська ідентичність глибоко вкорінена в проєвропейській риторичі: для багатьох українців, найперше для україномовної інтелігенції, головна різниця між Росією та Україною полягає у факті, що Україна належить до західної цивілізації, а Росія – ні⁹. Оскільки колективну пам'ять українців сильно позначає історизм – віра, що минуле визначає майбутнє, історія править мовби за вхідний квиток до поїзда європейської інтеграції. Ющенко був свідомий європейської кар'єри Голокосту як центрального символу геноциду, тому, ставлячи голод і Голокост на один щабель, він хотів злегітимізувати європейські амбіції України.

Ющенко також наслідував ізраїльську політику пам'яті – тим більше, що він убачав в Ізраїлі джерело натхнення для України¹⁰. Тому під час візиту до Ізраїлю в 2007 році, зокрема виступаючи в Кнесеті, він так наголошував на Голодоморі: Ющенко сподівався, що заторкне чутливу струну в ізраїльтян і забезпечить їхню солідарність. Однак сподівання підвели його, і то з двох причин. По-перше, за декілька місяців перед візитом до Ізраїлю він посмертно надав звання Героя України командувачеві УПА Романові Шухевичу. Цей акт дуже негативно

⁸ Саме на сході рівень жертв голоду був найвищий і становив 25 % населення. Див.: Тамара Поліщук. «Живі не встигали ховати мертвих». *Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи. Спогади. Списки померлих.* – Київ, 1992, с. 11.

⁹ Ola Hnatiuk. *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości.* – Lublin, 2003.

¹⁰ «Ізраїль є для нас натхненням». <http://www.president.gov.ua/news/8117.html> (востаннє відвідано 22 вересня 2009).

сприйняли в Ізраїлі, зокрема ті ізраїльтяни, які пережили Голокост і вірять, – справедливо чи ні, – що Шухевич брав участь у винищенні євреїв. По-друге, виступаючи у Кнесеті, Ющенко ані словом не згадав про українську причетність до Голокосту. Для України як країни, що має тривалу історію антиюдофобії й антисемітського насильства, таке мовчання було дуже дивним.

Однак, попри всі непослідовності й прорахунки, Ющенкова політика історії виявилась успішною щонайменше в одному аспекті: в активізації пам'яті про голод. Якраз під його сильним тиском український парламент восени 2006 року ухвалив закон, який визнав голод за акт геноциду. Опитування, проведене через рік, показало драматичну зміну: кількість українців, які вірять, що голод був українським геноцидом, зросла з меншості (39%) до більшості (63%), зокрема на російськомовному півдні (55%), але не на сході (35%). Інше опитування суспільної думки вже після президентства Ющенка (весна 2010 року) виявило, що ця нова тенденція в українській історичній пам'яті сталася нарешті й на сході¹¹.

Новий поворот в українській пам'яті було негативно сприйнято в Росії. За найменших нагод і навіть без них Кремль звинувачував Ющенка в тому, що той будує політику на людських кістках¹². Серед нечисленних винятків у сердитому хорі російських голосів був Михайл Горбачов: він не підтримував національної інтерпретації Ющенка, але так само не підтримував і російського втручання в українські дискусії, – українцям, уважав він, треба дати власний шанс поразуватися зі своїм минулим¹³.

---

¹¹ «Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. Геноцидом». www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html; «Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами», info@ratinggroup.com.ua.

¹² Сумною ілюстрацією є епізод, що стався з росіянином Вадимом Чарушевим: цього критика історичної політики Кремля щодо українського голоду насильно помістили в психіатричну клініку: www.rferl.org/Content/Russian_CyberOppositionist_Forced_Into_Psychiatric_Clinic/1511080.html (востаннє відвідано 18 березня 2009).

¹³ «Горбачев: политика, которую проводит Ющенко, поражает нормального человека», <http://www.vlasti.net/news/29873> (востаннє відвідано 22 вересня 2009).

Один із найпромовистіших текстів на тему російської реакції на Ющенкову політику пам'яті написав колишній радник Горбачова, Александр Ціпко. Він має українське коріння: народився на Одещині, і російсько-українське єднання є для нього першорядним. Ціпко вважав, що це єднання дуже підважила Помаранчева революція, і закликав до невідкладних заходів, щоб урятувати ситуацію. В основі російської політики, стверджував Ціпко, лежить помилкове припущення, що головний стимул до української незалежності походить із Західної України. Насправді так не є: головною – у чисельному вимірі – базою української незалежності є український центр і схід, тобто ті регіони, які найбільше постраждали від голоду й у яких історичну пам'ять позначають сильні антисталінські настрої: українці пам'ятають Сталіна як головного організатора голоду. Тому якби офіційна Росія була набагато чіткішою й однозначнішою у засудженні Сталіна, Ющенко втратив би головні козири у своїй політиці пам'яті. І це якраз те, що пропонує Ціпко Кремлеві: засудити злочини Сталіна на офіційному рівні. Зокрема, це підважить європейські амбіції України і приведе до її реінтеграції в «общерусский мир».

Віддавши належне точності цієї оцінки, відзначимо цинічність самої пропозиції: десталінізувати російську історичну пам'ять треба не заради того, що німці називають «подоланням історії», а тільки щоб урятувати єдність «общерусского мира», не випустивши з нього Україну. Тобто десталінізація не є самодостатньою метою: це радше засіб поновно зібрати колишній імперський простір або принаймні те, що від нього ще залишилося.

У свій спосіб цей приклад ілюструє мою останню тезу: головною ставкою в дискусіях про голод не є просто чи лишень українська історична пам'ять. Насправді тут ідеться про новий геополітичний лад у Східній Європі, що його великою мірою – хоча не винятково – визначає характер російсько-українських стосунків¹⁴. Але якщо визнання голоду як геноциду

---

¹⁴ Не дивно, що з тринадцяти країн, які офіційно визнали український голод за Голодомор, шість – це колишні комуністичні країни Східної та Центральної Європи: Естонія, Грузія, Угорщина, Литва, Латвія, Польща, – а найбільше протривить цьому визнанню Росія. Недавні викриття на «Wikileaks»

мало би правити за інструмент для європейської інтеграції, то Ющенко тут зазнав поразки. Його особиста поразка відображає певну провінційність мислення помаранчевої еліти: вона насправді не дуже розуміє правила гри, в яку грає сучасна Європа. Європа об'єднана довкола своєї пам'яті, передовсім довкола критичної ревізії досвіду Другої світової війни та Голокосту¹⁵. Європейські амбіції України були би набагато зрозуміліші й сприйнятніші, якби українська еліта виявила мужність визнати причетність українців до Голокосту.

Поки що це поза межами можливого. Але даймо волю фантазії й уявімо, що українці свою причетність до Голокосту визнали. Наскільки це зміцнило б шанси України на євроінтеграцію? Боюся, що не надто істотно. Бо правдою є те, що сучасна пам'ять Європи (якщо можна вжити такий термін) сформувалася багато в чому коштом вилучення досвіду її східноєвропейської частини. Почасти це є спадком Холодної війни. Однак тут існують іще глибші, тривкіші причини. Як пише Іштван Деак, небажання Європи інтегрувати пам'ять про жертв Сталіна і перенаголошування пам'яті про євреїв та їх убивць «відображає тенденцію щодо того, хто є “ми”»: освічені та цивілізовані західні європейці», для яких «іншим» є малоцивілізована і варварська Східна Європа¹⁶.

Минуле є викликом для кожного суспільства, хоча, зрозуміло, у різний спосіб. Воно є викликом для російського суспільства, яке має вирішити для себе, чи Росія і ССРСР – це одна чи дві різні спільноти, і якщо дві, то наскільки сильно воно може дистанціюватися від советського спадку. Відповідь на це запитання великою мірою залежить від того, як росіяни дивляться на Україну й українську історію. Для України головним викликом є інтеграція внутрішньо поділеного суспільства. Па-

---

підтвердили згоди, що Кремлеві йшлося про щось більше, ніж про пасивний опір політиці Ющенка: насправді Москва вела активну зовнішню політику, що мала на меті перешкодити міжнародному визнанню Голодомору.

¹⁵ Див. есей «Мовчання не по-європейськи» в цьому виданні.

¹⁶ István Deák. *Essays on Hitler's Europe*, с. 82. На цю тему див. також: David C. Engerman. «Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development». *American Historical Review*, April 2000, т. 105, № 2, с. 383–412.

радикала Голодомору – тобто голоду як геноциду, близького до Голокосту, – має, як виглядає, великий об'єднавчий потенціал. Голокост в українському випадку цієї ролі не виконує, оскільки активізація пам'яті про нього передбачає визнання факту, що українці були не тільки жертвами, але й злочинцями. Передовсім цей виклик стосується Західної України – головного терену діяльності українського націоналістичного підпілля, яке прямо чи непрямо несе принаймні часткову відповідальність за Голокост. Натомість для Західної Європи головним викликом є визнання свого певного боргу перед Європою Східною. Як далеко має іти це визнання, – скажімо, чи воно означає дальше поширення європейської спільноти на схід, – це вже інше питання. Але безсумнівно, що російсько-українського примирення не можна досягнути без певного, хоча й обережного, тиску ззовні, найперше з боку «цивілізованої Європи».

А загальним викликом для всіх є те, чи можуть Росія, Україна та Європа мати спільну пам'ять щодо таких двох найбільших і водночас найтрагічніших явищ історії XX століття, якими були гітлерівський і сталінський терор, окремими ганебними виявами котрих були Голокост і голод 1932–1933 років? Поки що відповідь на це запитання є негативною. Перед лицем цього загального виклику всі сторони зазнали поразки: і кожна зокрема, і всі разом.

Пам'ять і нація

У центрі австрійської столиці, недалеко від будинку Гундертвасера хтось написав на стіні: «Коли оголосять кінець світу, я поїду до Відня, бо тут усе відбувається на двадцять років пізніше». Ці слова певною мірою можна достосувати до сучасної української ситуації з дослідженнями історичної пам'яті. Коли на Заході те, що називається «memory industry», в історіографії переживає занепад й історики обговорюють, яким буде її кінець: катастрофою чи «м'якою посадкою»¹, – в Україні такі дослідження лише входять у моду.

З одного боку, цей стан відображає ще не вижити наукову провінціалізацію України, коли вона змушена, і то зі значним відставанням, повторювати інтелектуальні дискусії, що точаться на Заході. Із другого ж боку, ця ситуація є прямим наслідком політичних обставин, пов'язаних із посткомуністичною трансформацією. Україна в цьому аспекті не є унікальною: такі зміни спостерігаємо у випадку двох її найближчих сусідів – Польщі та Росії. Специфікою України є те, що загострення дискусій пов'язано передовсім із Помаранчевою революцією 2004 року. Тут особлива заслуга належить її головному героєві, українському президенту Вікторові Ющенку. Він буквально одержимий минулим і провокував історичні дискусії з потреби і без потреби.

Обидві обставини – і наукова, й політична – вимагають окремого обговорення. Тут обмежуся лише суб'єктивним спостереженням: якщо перед Помаранчевою революцією історики скаржилися на брак серйозного обговорення історичного

---

¹ Gavriel D. Rosenfeld. «A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory “Industry”». *The Journal of Historical Memory*, March 2009, № 81, с. 122–138.

минулого в Україні², то після 2004 року відчувається сильна втома від дискусій на історичні теми.

Я брав досить активну участь у цих дискусіях³, а тому моя розповідь про них неминуче матиме відбиток суб'єктивності. Мій головний суб'єктивізм полягає, однак, не так у тому, щоби прийняти позицію певної політичної сторони, як у спробі створити певний компроміс щодо минулого, котрий забезпечив би мінімум політичної стабільності в Україні й уможливив її успішне реформування.

Перш ніж перейти до самої розповіді, хочу зізнатися в певній нехоті до самої теми розмови – історичної пам'яті. Знаю, що серед фахових істориків я не один такий. Багато з моїх колег і в Україні, і поза нею надають перевагу вивченню «твердих фактів» (*res gestum*). Мене ж буквально втягнули в обговорення історичної пам'яті, і тепер, коли я вже в ньому, не можу позбутися відчуття, що більшість цих досліджень мають досить поверховий характер. Звичайно, є декілька дуже добрих винятків⁴, але це радше винятки, котрі підтверджують загальне правило.

Щоб мене краще зрозуміли, звернуся до прикладу. Наприкінці червня 2009 року в Україні святкували 300-річчя Полтавської битви. У зв'язку з цим на російському телебаченні пройшов сюжет, що горілка «Петро Перший» продається в Полтаві набагато краще, аніж «Мазепа». Декілька місяців до того місцеві жителі віддавали перевагу горілці «Карл», але те-

---

² Див., наприклад: Джеймс Мейс. «Земля на крові. В Україні чимало говорять про важку спадщину тоталітаризму й геноциду, але реальних кроків до її щасливого майбутнього робиться дуже мало». *День*, 14 листопада 1998.

³ Див. окремі статті, вміщені у двох недавніх збірках моїх есеїв: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ, 2004; Ярослав Грицак. *Життя, смерть та інші неприємності*. – Київ, 2008.

⁴ Див., для прикладу: Андрей Портнов. «Упражнения с историей по-украински (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине)». *Ab Imperio*, 2007, № 3, с. 93–138; В. Серета. «Особенности репрезентации национально-исторических идентичностей в официальном дискурсе президентів України і Росії». *Соціологія: теорія, історія, маркетинг*, 2006, № 3, с. 191–212, а також номер часопису «Україна модерна», що називається «Пам'ять як поле змагання» (2009, № 4 (15)).

пер вони змінили свій вибір⁵. Із цього робили висновок, що мешканці Полтави приймають російську версію Полтавської битви і є байдужими до української національної, котра звеличує Мазепу. Один із блогерів гостро прокоментував ці новини (що важливо, російською мовою): «Хто п'є горілку в таку спеку?» Він пояснив, що насправді на вибір полтавчан вирішальний вплив справив розмір пляшки: ці три види горілки випускали в пляшках різного об'єму, а тому з наближенням спеки люди надавали перевагу меншому розміру.

Цей приклад допомагає проілюструвати мій аргумент: більшість досліджень історичної пам'яті в Україні обмежилися би констатуванням, що Мазепа поступається в популярності Петрові Першому. Вони не бралися б, однак, пояснити, що стоїть за цією різницею і чи існують якісь інші причини, аніж клопоти з пам'яттю. Іншими словами, дослідження історичної пам'яті зосереджуються на історичній політиці: що і навіщо роблять певні політичні діячі чи партії в царині пам'яті – так, ніби ця політика *єдина* визначає саму пам'ять. Натомість поза увагою залишається суспільна рецепція цих політик. В основі такого підходу лежать очевидні, хоча й сумнівні, припущення, що політичний електорат слухняно виконує накази своїх лідерів і що публічною думкою можна успішно маніпулювати.

Я інакше підходжу до цього. Пропоную аналізувати історичну пам'ять не лише на рівні політичних еліт і медійних дискурсів, але й на рівні їх суспільних рецепцій, приймаючи при тому, що історична пам'ять формується не лише «згори вниз», але й «знизу догори». А тому кожен її дослідник мусив би принаймні намагатися показати взаємодію всіх цих рівнів, як і контекст, у якому ця взаємодія відбувається⁶.

Заради цього я звертаюся до соціологічних опитувань. Головним об'єктом моєї уваги є популярність різних історичних фігур, пов'язаних із минулим України. Про їх важливість пи-

---

⁵ «Водку Петра Первого в Полтаве разобрали быстрее, чем Мазепы», <http://www.livestory.com.ua/news/2009/06/28/080404.html>

⁶ Тут я використовую підхід, що його запропонував іще на початку 1990-х років київський дослідник Віталій Кулик. Див.: Віталій Кулик. «Новий український націоналізм (три поверхи вертепу)». *Сучасність*, 1993, № 1, с. 150–167.

сав ще Ернест Ренан у відомій лекції «Що таке нація» (1882). Історичні герої, стверджував він, становлять певний «соці-яльний капітал», на якому будується національна ідея і який є ціннішим для стратегічних ідей на майбутнє, аніж спільні звичаї, прикордонні стовпи і самі кордони⁷.

Подальший текст подає висновки моїх попередніх досліджень у дуже стислій формі. Щоб мене ліпше зрозуміли, старатимуся ілюструвати кожен із цих висновків декількома прикладами.

Отже, перший і найбільший висновок: еволюцію історичної пам'яті в Україні можна описати за допомогою *трьох* «А»: *амнезія, амбівалентність, активізація*, – значною мірою, хоча й не винятково, у такому порядку.

Амнезія, або ж забування «незручної історії», є характерною рисою кожної політики історичної пам'яті. Незалежна Україна виросла із Советської України, а советська політика доводила цю амнезію до крайньої межі. За словами Івана Лисяка-Рудницького, історичний канон Советської України нагадував величезний палац, із постаментів якого усунули більшість історичних фігур, але кожен його кут нагадував про цих «страшних примар»⁸. Мета советської політики 1950–1980-х років щодо українців була досить очевидна: зробити їх разом із росіянами та білорусами головними партнерами в утриманні советської імперії⁹. Для цього їх

---

⁷ Цитую за: *Becoming National. A Reader*. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds. – New York, Oxford, 1996, с. 52–53. Я застосовував подібний підхід у своїх попередніх публікаціях про становлення національної пам'яті в Україні: Yaroslav Hrytsak. «History of names: a case of constructing national historical memory in Galicia, 1830–1930s». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2001, № 49, с. 163–177; «Ruslan, Bohdan and Myron: Three Constructed Identities among Galician Ruthenians/Ukrainians, 1830–1914». *Extending the Borders of Russian History. Essays in Honor of Alfred J. Rieber*. Marsha Siefert, ed. – Budapest, New York, 2003, с. 97–112; Yaroslav Hrytsak, Victor Susak. «Constructing a National City: The Case of L'viv». *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. John J. Czaplicka and Blair A. Ruble, eds. – Washington, DC, Baltimore and London, 2003, с. 140–164.

⁸ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*: у 2 т. – Київ, 1994, т. 2, с. 303.

⁹ Roman Solchanyk. «Molding “the Soviet People”: The Role of Ukraine and Belorussia». *Journal of Ukrainian Studies*, 1983, № 1 (Summer), с. 3–18.

треба було звести з рівня нації до рівня етнічної групи, позбавленої власних політичних прагнень. А прагнення до власного політичного відокремлення, за словами одного з найвідоміших теоретиків націоналізму Карла Дойча, «в далекосяжній перспективі залежить від [історичної] пам'яті». Самоуправне суспільство мусить отримувати «повний потік інформації» про відомості про минуле. Якщо його цього позбавлено, «[в]оно втрачає панування над своєю власною поведінкою»¹⁰. Відповідно, з української історичної пам'яті усунули всі історичні фігури, які символізували автономні чи самостійні прямування, як-от Мазепу, Петлюру, Грушевського, Миколу Хвильового чи Бандеру. Це не була політика русифікації в точному розумінні цього слова: російську історію теж було піддано таким маніпуляціям, хоча, зрозуміло, значно меншою мірою. Це була політика советизації¹¹. Тому іншим стратегічним напрямком було формування «короткої пам'яті»: пересічний советський громадянин мав передовсім знати советську історію – тобто ту, що починалася з більшовицької революції 1917 року. Советський період займав лівову частину шкільних програм з історії України та популярних історій України чи її окремих населених пунктів.

Таку міру історичної амнезії можна було утримувати лише силою. Природно, що як тільки реформи Горбачова спричинили сильне послаблення советської політичної системи, одразу ж розпочалося відродження старої, забороненої пам'яті. Найперше йшлося про відродження так званої «схеми історії Михайла Грушевського» – української національної парадигми, яка здобула велику популярність серед українців на територіях, що перебували поза засягом ССРСР: міжвоєнної Західної України й української діаспори в Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, дві групи були особливо активними в утвердженні цієї парадигми наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: національні демократи із їхньою головною територіяльною

---

¹⁰ Цит. за: Роман Шпорлюк. *У пошуках майбутнього часу*. – Київ, 2010, с. 53.

¹¹ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*. т. 2, с. 471–476.

базою в Західній Україні й українська діаспора¹². Відновлена схема теж мала свої фігури замовчування (як-от участь українців у Голокості). Але своєю альтернативністю до советської та самим фактом репресованості вона майже автоматично отримала статус кращої та правдивішої.

Новий канон історії швидко утвердився у свідомості багатьох українців, передусім – серед україномовної інтелігенції. Це, серед іншого, засвідчило перше соціологічне опитування (1991 року), проведене на тему історичних постатей, читачів та експертів «Літературної України» – газети, котра в горбачовські часи була флагманом національно-демократичної опозиції. Серед опитаних найпопулярнішими постатями були заборонені в советські часи Грушевський, Мазепа і Бандера, а «антигероями» української історії визнали центральні символи комуністичного режиму в Україні: Леніна, Скрипника, Хрущова, Сталіна та Щербицького¹³.

Швидкість, із якою відроджувався популярний український національний канон, справляла враження, що з падінням СРСР його вдасться утвердити по всій Україні. Нова політична еліта, яка прийшла до влади в незалежній Україні, використовувала цей канон для власної легітимації. Вона робила це, однак, досить обережно й вибірково. Скажімо, культ Михайла Грушевського як «першого українського президента» ввійшов у масовий офіційний ужиток¹⁴. Проте ідея подати

---

¹² Особливо важливими були діаспорні історики. Як писав Орест Субтельний, на початку 1990-х років декілька з них були набагато важливішими, аніж декілька тисяч постсоветських істориків. **Orest Subtelny**. «The Current State of Ukrainian Historiography». *Journal of Ukrainian Studies*, 18, 1993, № 1–2 (Summer–Winter), с. 36. Книжка самого Ореста Субтельного «Історія України», вперше видана в Канаді англійською мовою 1988 року, після перекладу українською мовою стала в перші роки української незалежності головним вузівським підручником з української історії та її найавторитетнішою версією для загалу читачів. Серед фахових українських істориків подібний вплив справили «Історичні есе» Івана Лисяка-Рудницького, видані українською мовою в Києві 1994 року – див. примітку 8.

¹³ Валерій Бебик, Володимир Полохало. «Дума про Україну». *Літературна Україна*, 19 грудня 1991.

¹⁴ Див. мою статтю: Ярослав Грицак. «Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: партія влади платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично». *День*, 28 жовтня 1996.

зображення Мазепи на одній із перших (1992) українських грошових купюр викликало спротив у першого українського президента Леоніда Кравчука: він боявся, що це стане причиною розбрату в державі¹⁵. Натомість покликання на Петлюру чи Бандеру й надалі залишилося майже винятково заняттям національних демократів та україномовної інтелігенції¹⁶.

«Націоналізація історії» навіть у такому поміркованому виконанні викликала спротив у російськомовного населення Східної та Центральної України й стала однією з причин (звісно, не головною) падіння першого президента Леоніда Кравчука 1994 року. Його супротивник Леонід Кучма виграв президентські вибори завдяки підтримці Сходу та Півдня. Але, щойно прийшовши до влади, він спробував утримувати рівновагу між головними політичними акторами та різними регіонами. Десятиліття його правління (1994–2004) у царині історичної політики позначало радикальне заміщення акцентів до свідомо практикованої *амбівалентности*. Він та його апарат влади намагалися поєднувати національну та советську парадигми, з одного боку, старанно уникаючи та замовчуючи ті фігури й події, які несли в собі загрозу політичних антагонізмів, із другого. Але намір і в одному, і в другому випадку був однаковим: «не будити собаку, який спить».

Промовистим прикладом такого підходу до історії є перевиборні матеріяли з президентської кампанії, коли Кучму переобирали на другий термін 1999 року. Його команда скерувала всі зусилля на те, щоб нейтралізувати поміркованих суперників – таких, як соціяліст Олександр Мороз, – і вивести у фінал як свого суперника комуніста Симоненка: у такий спосіб Кучма сам ставав поміркованим кандидатом і забезпечував собі більшість голосів і на Сході, і на Заході. У рамках передвиборчої кампанії підготували рекламний кліп

---

¹⁵ «Василь Лопата не лише малює гривні, а й пише про них», <http://culture.unian.net/ukr/detail/185575>; «Как появилась гривна», <http://podrobnosti.ua/economy/2006/09/04/344955.html>

¹⁶ Хоча й тут не було одноставності: колишній дисидент і головний супротивник Кравчука на перших (1991) президентських виборах в Україні В'ячеслав Чорновіл протривався тому, щоб надати одній із головних вулиць Львова ім'я Бандери, вважаючи, що «Україна нас не зрозуміє». Див.: Yaroslav Hrytsak, Victor Susak. «Constructing a National City: The Case of L'viv», с. 155.

із назвою «Весілля», що його мали транслювати на головних телеканалах. Кліп представляв довгий і заставлений багатими наїдками стіл на тлі стіни з прикрашеним рушниками портретом Тараса Шевченка та вишневим садком за вікном – традиційними українськими символами. За столом сиділи весільні гості, котрі представляли різні верстви та різні регіони: олігарх зі своєю персональною лікаркою, сивочолий ветеран війни, який затягує українську народну пісню, демобілізований із армії юнак, школярка і, головне, шахтар, представник найпротестнішої групи з індустріального Сходу. Наприкінці кліпу шахтар проголошував фразу: «Все буде добре», – і за столом з'являлася фігура самого Кучми як весільного старости, людини, котра дбає про порядок за столом. На додачу до цього кліпу було підготовано великий настінний календар, що тиражував цей образ українського весілля і Кучми як весільного старости. І кліп, і календар так і не побачили білого світу, бо здалися надто цинічними навіть самим керівникам президентського штабу. Їх замінили іншим настінним календарем, що передавав цю саму ідею, але в імпліцитніший спосіб, до того ж звертаючись до значно потужнішого джерела політичної мобілізації – історичної пам'яті. Календар мав назву «Знай наших!» і представляв новий канон української історії. У самому його центрі був «головний українець» Леонід Кучма, а пообіч нього – два головні символи старої та нової України: Тарас Шевченко і футболіст Андрій Шевченко. Навколо цієї трійці розташовувалися інші фігури: історичні діячі, що їх однаково преферували і советська, і національна схеми (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Українка), фігури з виразно советським звучанням (маршал Рибалко, тричі Герой Советського Союзу Іван Кожедуб) та постаті з національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський). Окрім цілком очікуваних нових символів незалежної України (як попередник Кучми Леонід Кравчук та боксер Віталій Кличко), несподіванкою була поява на цьому календарі зображення єврейського письменника Шолом-Алейхема, котрий народився в Україні, та однаково був замовчуваний і в советській, і в національній парадигмах. Це був чіткий сигнал, що Кучма та його оточення надають перевагу політичній (поліетнічній) концепції української нації. І, що найголовніше, в

календарі не було жодної фігури, яка відверто антагонізувала – дарма советської (як-от Ленін, Хрущов чи Щербицький) чи національної (Петлюра, Шухевич чи Бандера)¹⁷.

Ця політика амбівалентности значною мірою збігалась із панівною в Україні колективною пам'яттю: багато громадян України намагаються поєднати у свідомості два наративи: советський і національний, виключаючи при цьому антагонічні події та постаті. Опитування щодо історичної пам'яті в Україні 2002 року показало, що головні герої та антигерої української історичної свідомости чергуються саме в такому порядку: Хмельницький і Пьотр I, Брежнев і Грушевський, Чорновіл і Хрущов, у першому випадку (герої), та Горбачов і Сталін, Бандера і Кравчук, Ленін і Петлюра – у другому (антигерої). Можна, звичайно, припустити, що таке чергування є сумарним ефектом сильних регіональних поділів в Україні: «Захід», скажімо, вибирає Грушевського та Чорновола, а «Схід» – Брежнева і Хрущова. Але так не є, принаймні не зовсім так. Це доводить відповідь на запитання, включене в опитування: «Як Ви уявляєте майбутнє України?». Дві опції – «в Європейській Спільноті» й «у східнослов'янському союзі Росії, Білорусі й України» – дістали однакову підтримку: 69 %. Це значить, що щонайменше 19 % (кожен п'ятий) українських громадян вибирали водночас два взаємозаперечні сценарії¹⁸.

Амбівалентність свідомости зовсім не є винятково українським явищем. У ширшому, постсоветському, контексті її добре помітно серед населення всіх трьох держав: Білорусі, Росії й України, котрі недавно були головними мішенями політики творення «нової історичної спільноти – советського народу»¹⁹.

---

¹⁷ «Знай наших», календар-плакат із 1999 року, з приватного архіву автора.

¹⁸ Lilia Utkina. «Back to the USSR». *Українська правда*, 14 січня 2003 року; Іван Смішко. «Українець – це звучить загадково». *Поступ*, 16–22 січня 2003 року.

¹⁹ Див.: Е. И. Головаха. «Посткоммунистическое развитие Украины и России (сравнительный анализ социально-политических процессов». *Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. Т. III. Международный симпозиум 12–14 января 1996 г.* Т. И. Заславская, ред. – Москва, 1996, с. 43–53; Микола Рябчук. «“Постсоветська шизофренія” чи “шизофренічна постсоветськість”? Явище суспільної амбівалентности в Україні та Білорусі». *Україна модерна*, 2009, № 4 (15), с. 186–205.

У контексті нашої дискусії важливим є факт, що Кучма та його команда намагалися послідовно використовувати цю амбівалентність для своїх політичних цілей. І навпаки: вони провокували опонентів зайняти виразну, «екстремальну» позицію, тим самим зводячи їхню електоральну підтримку до чітких, але маргінальних груп (таких, як комуністи чи націоналісти). Це забезпечувало певний мінімум політичної стабільності в країні, але водночас вельми обмежувало можливість відкритих публічних дискусій щодо минулого.

Ця тканина українського суспільства різко змінилася з Помаранчевою революцією. Прихід Віктора Ющенка до влади ознаменував різку *активізацію* історичних дискусій, що її значною мірою спровокував він сам та його команда. Але було би нечесно покладати всю відповідальність тільки на нього. Насправді активізація цих дискусій була частиною цілеспрямованої політики Леоніда Кучми та головного Ющенкового опонента, Віктора Януковича, який представляв донецький клан. Під час президентської кампанії вони послідовно застосовували екстремну риторику щодо Віктора Ющенка²⁰. Їхнім головним розрахунком було повторити сценарій 1994 року, коли «російськомовний Схід» виграв в «україномовного Заходу». Із цією метою вони намагалися максимально етнонаціоналізувати образ Ющенка як українського націоналіста-«нашиста».

Без відповідних досліджень важко визначити, наскільки цей образ відповідав самій натурі Ющенка, а наскільки був витвором «чорного піяру» його опонентів. Тут найрадіше можна говорити про поєднання одного й другого. У кожному разі, з приходом до влади Ющенко став президентом із виразною амбіцією створити культурно однорідну українську націю за формулою «одна церква, одна мова, одна історія». Крайнім виразом його історичної політики було посмертне присвоєння звання Героя України Романові Шухевичу (2007) та Степанові Бандері (2010) – двом лідерам, котрі символізують український воєвничий націоналізм. Відтоді й дотепер українське суспільство втягнуто в безперервні війни пам'яті.

---

²⁰ Lyudmyla Pavlyuk. «Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Division». *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*, 2005, vol. 47, № 3–4 (December), с. 290–316.

Якщо говорити про найзагальніший ефект Ющенкової історичної політики, він очевидний: це глибока поляризація українського суспільства²¹. Найконтroversійнішою була і залишається історія Української Повстанської Армії. Без перебільшення можна сказати, що немає жодної іншої події, яка так глибоко поляризує українське суспільство. Щоправда, тут Ющенкові вдалося досягнути певних успіхів: кількість тих, хто ставиться до УПА негативно, впала впродовж 2006–2007 років від невиразної більшості (52 %) до меншості (46 %). Але ніде, окрім Західної України, УПА не викликає виразно позитивних емоцій²².

Ющенкова політика увінчалася, однак, успіхом принаймні щодо одного: активізації національної пам'яті про голод 1932–1933 років. Значною мірою під тиском Ющенка український парламент визнав восени 2006 року голод за акт геноциду, спрямований проти українського народу. Опитування, проведене рік по тому, показало драматичні зміни: кількість українців, які вважають голод геноцидом, зросло з меншості до більшості (від 39 % до 63 %). Ця зміна охопила навіть російськомовний Південь (55 %), але не Схід (35 %). Більшість на Сході (57 %), однак, згідна з тими 72 % у межах усєї України, які вважають, що голод мав штучний характер²³.

---

²¹ Згідно з недавнім опитуванням Центру ім. Разумкова, частка тих, на чію думку треба примиритися і вважати, що в минулому не було ні тих, хто має рацію, ні винних, за 2003–2009 роки скоротилася від 65,3 % до 46,2 %. Див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454.

²² Див. дані опитування, котре провели від 5 по 18 грудня 2007 року Фонд «Демократичні ініціативи» та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс», під назвою «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань», доступне за адресою: <http://dif.org.ua/ua/press/8>.

²³ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 року, яке має назву «Населення України щодо визнання голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc. Недавнє опитування, зроблене майже через три роки після рішення українського парламенту, показало стабільність цієї тенденції: із тим, що вперше кількість тих, хто вважає голодомор геноцидом проти українського народу, становить більшість на Півдні, Сході та Донбасі. Див.: «Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами», <http://ratinggroup.com.ua>.

Попри помірковані успіхи Ющенка в політиці активізації історичної пам'яті, залишаються живучими два інші «А»: амбівалентність і амнезія. Як переконливо показала львівська дослідниця Вікторія Серeda, дискурс амбівалентності надалі характерний навіть для Віктора Ющенка²⁴. Що ж стосується суспільної свідомості, то порівняння двох опитувань щодо історичних фігур, проведених відповідно за два роки перед і два роки після Помаранчевої революції, показують той самий амбівалентний набір українських героїв і антигероїв, мовби Помаранчевої революції взагалі не було! Ті ж самі опитування показують відносно високий рівень амнезії: майже кожен шостий українець у 2006 році не знає, хто такий Мазепа, а майже щодесятий не має жодного уявлення про Грушевського. І це при тому, що і Мазепа, і Грушевський фігурують на грошових знаках, тож кожен українець повинен був би мати бодай якась уявлення про ці історичні фігури²⁵!

Загальний баланс трьох складників історичної пам'яті: амнезії, активізації та амбівалентності, – після майже двадцяти років дискусій довкола історії в Україні тяжко підбити. Можна обмежитися лише декількома принагідними спостереженнями. Добру нагоду тут дало телевізійне шоу «Великі українці». Проведене в 2007–2008 роках за зразком «Great Brits», воно втішалося великою популярністю і відкрило безпрецедентні можливості для публічної дискусії щодо минулого України. Шоу закінчилося великим скандалом: один із лідерів Партії регіонів (і, додамо, у минулому сам фаховий історик) Дмитро Табачник «зорганізував» близько 600 тисяч голосів, щоб перешкодити перемозі Степана Бандери й вивести на перші два місця історичні постаті, котрі серед усіх фіналістів найкраще відображали уподобання російськомовного населення України: київського князя Ярослава Мудрого та київського хірурга Миколу Амосова²⁶.

---

²⁴ В. Серeda. «Особливості репрезентації...», с. 196.

²⁵ Див.: Ярослав Грицак. *Життя, смерть та інші неприємності*, с. 80.

²⁶ Олександр Гриценко. «Величання регіонального масштабу». *Критика*, 2008, рік XII, число 12 (134), с. 3–7. Див. також мою статтю «Великі українці» у книжці: Ярослав Грицак. *Життя, смерть та інші неприємності*, с. 79–87.

Скандал, однак, затьмарив цікавіший результат пів фінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та советську імперські спадщини в Україні. Виглядає, що дискусія довкола «Великих українців» виявила та певною мірою спричинила появу нового історичного канону. Це припущення тим правдоподібніше, якщо порівняти його з результатами аналогічного шоу «Имя России», що його проводили фактично в той же час. Жоден фіналіст українського шоу не повторився в російських списках, і навпаки²⁷.

Можна припустити, що двадцять років нової української історичної політики, з усіма її непослідовностями та суперечностями, привели до розведення історичних пам'ятей українського та російського суспільств. Найочевиднішим є ставлення до Сталіна: наскільки Сталін є героєм у Росії, настільки він є антигероєм в Україні²⁸. Натомість і надалі спостерігаємо близькість пам'яті українського та російського суспільств щодо Київської Русі як спільної спадщини трьох народів (на противагу до схеми Грушевського, котра націона-

---

²⁷ Див. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Greatest_Ukrainians та <http://www.nameofrussia.ru/>. Разючу відмінність українського та російського виборів підтвердили соціологічні опитування, проведені в обох країнах одразу після шоу. Див.: Ярослав Грицак. *Життя, смерть та інші неприємності*, с. 86; «До проекту великі українці», www.kiis.com.ua; «Результаты социологического исследования», <http://www.nameofrussia.ru/rating.html>; «Ярослав Київський: Суспільно нелегітимні "Великі українці"», <http://polityka.in.ua/info/78.html>.

²⁸ «Социологи об отношении россиян к Иосифу Сталину», <http://www.svoboda.org/hotnews/2003/03/04/42.asp?newstopic>; Агнесса Гавенко. «Иосиф Сталин: 55 лет спустя. Сталин остается кумиром для россиян», <http://smi2.ru/konbel/c83700/>. В останні роки, на тлі сильної політичної кризи, популярність Сталіна в Україні дещо зросла: він уособлює добре зрозуміле за таких обставин прагнення багатьох українців до «сильної руки». Варто зазначити, що це погляд виразної меншости (14 %) навесні 2009 року, і в цьому аспекті він поступається Петру I (23 %), Ярославу Мудрому (17 %) та Брежневу (16 %). Цитоване опитування викликає, однак, певні сумніви щодо його коректності. Зокрема, в ньому бракує центрального запитання: скільки, власне, опитаних (більшість чи меншість) хочуть сильної руки в Україні. Див. «Государь» по-українски», <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/2009/3975.html>.

лізувала Русь)²⁹ та Другої світової війни (більшість українців – 56,9 % – воліють називати її Великою Вітчизняною війною)³⁰.

Зіставлення спільностей і відмінностей української та російської пам'ятей підтверджує давню тезу української ліберальної історіографії: головна різниця між Україною та Росією полягає не в мові чи культурі, а радше в різних політичних традиціях, у різних типах стосунків між суспільством і державою³¹. Помаранчева революція закріпила цей ефект, викликавши занепокоєння російських політиків та ідеологів, котрі їх обслуговують, чи вичленування України з єдиного «загальноруського» простору не досягло точки, після якої вже неможливе повернення назад (point of no return). Щоб протидіяти цьому, найдалекоглядніші з них пропонують офіційно засудити Іосіфа Сталіна, щоби зліквідувати найсуттєвішу різницю між українською та російською історичними пам'яттями³².

Особливістю українського націєтворення є те, що воно відбувалося в умовах протистояння зразу двом великим і значною мірою антагоністичним націям: російській та польській. Завжди існувала загроза, що свідоме конструювання дистанції до однієї нації призведе до розчинення українського національного проєкту в іншій. У польсько-українському випадку провести цю дистанцію було набагато легше: національно-етнічні чинники накладалися на соціальні («поміщики–селяни») та релігійні («католики–православні»), що, відповідно, їх посилювали. До того ж польсько-українські відносини мали довгу історію кривавих конфліктів, особливо під час двох світових воєн. Пам'ять про ці конфлікти – польсько-українську

---

²⁹ Згідно з опитуванням кінця грудня 2005 року, 43,9 % українців вважають, що історія України є невилучною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії та Білорусі, й лише 24,5 % бачать Україну єдиною спадкоємицею Київської Русі. Див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285.

³⁰ http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286.

³¹ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, т. 1, с. 152. Лисяк-Рудницький покликається на погляди таких видатних українських мислителів, як Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський.

³² Александр Ципко. «Сталин, голодомор и дружба народов». *Известия*, 16 декабря 2008.

війну 1918–1919 року, Волинську різню 1943 року та акцію «Вісла» 1947 року – свідомо замовчували за комуністичного режиму і в Польщі, і в Україні. Однак ця пам'ять жила на рівні особистих спогадів. Тому не дивно, що одразу після падіння комунізму в Польщі українці входили у трійку найнеулюбленіших (разом із румунами й ромами) народів.

Цій суспільній тенденції протистояла група польських ліберальних інтелектуалів, зосереджених довкола еміграційного паризького журналу «Культура». Саме вони запропонували формулу польсько-українського примирення на основі відмови від польських територіальних претензій на Західну Україну (котра до 1939 року належала Польщі) та взаємного визнання своїх історичних провин з боку обох сторін. Ця формула утвердилася серед покоління «Солідарности» й посткомуністичних польських еліт, але вона могла би залишатися мертвою буквою без відповіді української сторони. Після довгих дискусій політикам та інтелектуалам Польщі й України таки вдалося в 2002–2003 роках досягнути польсько-українського примирення довкола пам'ятей про взаємні конфлікти під час двох світових воєн³³. Помаранчева революція закріпила цей успіх. Серед іншого вона радикально змінила образ українця в польському суспільстві з негативного на позитивний³⁴. Однак недавнє рішення Віктора Ющенка присвоїти звання Героя України Степану Бандері – особі, котру багато поляків уважають відповідальною за масове винищення польського населення на Волині 1943 року, – знову різко змінило ситуацію. Ця зміна ставить питання про те, що взагалі залишилося від формули «Культури» та польсько-українського примирення.

У широкому геополітичному контексті польсько-українське примирення могло стати для Східної Європи тим, чим німецько-французьке 1950-х років було для Західної Європи:

---

³³ Bogumiła Berdychowska. «Ukraińcy wobec Wołynia». *Zeszyty Historyczne*, 2003, № 146, с. 65–104; Гжегож Мотика. «Друга світова війна в польсько-українських “конфліктах пам'яті” з часів кінця війни: чорна скриня відповідальності “комунізму”». *Україна модерна*, 2009, № 4 (15), с. 127–136; «Wołyń 1943–2008». *Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej»*. – Warszawa, 2008.

³⁴ CBOS. *Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na Stosunek Polaków do Ukraińców. Komunikat z badań*. – Warszawa, Grudzień 2004, с. 1.

наскільки друге заклало підвалини під створення об'єднаної Європи, настільки перше відкривало нові шанси для її поширення далі на Схід³⁵. Ці шанси були співзвучні з європейськими амбіціями української владної еліти: несуттєво, чи йшлося про Кучмину, чи Ющенкову команду. Однак задоволення цих амбіцій передбачає радикальну реконфігурацію української історичної пам'яті. Найперше українці повинні мати мужність і мудрість сконфронтувати себе Голокостом, що становить центральний символ спільної європейської пам'яті.

Завдання, яке стоїть перед українцями, не з легких. У їхньому уявленні в минулому вони постраждали не менше за євреїв. Тому їм важко згодитися на центральне місце Голокосту в колективній пам'яті. До того ж образ «єврея» в українській традиційній культурі має виразне негативне значення: на відміну від менш чи більш чужих росіян чи поляків, євреї були абсолютно «чужими», зокрема тому, що взагалі не були християнами. Ресентимент між євреями й українцями був узаємним. У єврейській пам'яті населення українських земель ідентифікували з масовими антисемітськими погромами в часи Хмельниччини і Гайдамаччини, 1881 року, революції 1917–1920 років та перших місяців німецько-советської війни 1941 року³⁶. Ситуацію додатково обтяжувала советська політика, котра, з одного боку, демонізувала український націоналізм, а з другого – намагалася свідомо маргіналізувати пам'ять про євреїв в Україні. Скажімо, у великій офіційній історії Української ССР, надрукованій 1982 року, не було жодної згадки про євреїв, дарма чи в контексті Голокосту, чи поза ним³⁷.

Спроби українсько-єврейського примирення в 1970–1980 роках робились у двох середовищах: советських дисидентів

---

³⁵ Це головна теза моєї статті «Що по Гедройцеві», вміщеної в цій книжці.

³⁶ Zvi Gitelman. «Perceptions of Ukrainians by Soviet Jewish Emigrants: Some Empirical Observations». *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Peter Potichnyj and Howard Aster, eds. – Edmonton, 1988, с. 437–460.

³⁷ Zvi Gitelman. «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991». *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. L. Dobroszycki, J. S. Gurock, eds. – Armonk, N.Y., 1993, с. 3, 9–11.

та у діяспорі. Однак ці спроби оминали питання причетності українців до Голокосту, а в тих поодиноких випадках, коли все-таки доходило до обговорення цього питання, діалог миттю перетворювався на конфронтацію³⁸. Ця ситуація повторилася у більш-менш схожих рисах після падіння комунізму і проголошення української незалежності, бо Голокост належав до вибухонебезпечних тем, а пам'ять про нього в українському суспільстві залишалася змаргіналізованою, і він ніколи не перенісся у центр історичних дискусій.

Новий шанс відкрився після Помаранчевої революції. Однак її лідери, передовсім Віктор Ющенко, повністю його змарнували. Він звертався до пам'яті про Голокост головною мірою в одному контексті й з однією метою: порівняти єврейську трагедію з українським голодом 1932–1933 років, щоби добитися міжнародного визнання Голодомору як українського геноциду³⁹. Ці спроби не могли знайти визнання міжнародної спільноти бодай тому, що Ющенко в той же час героїзував постаті українського націоналізму: Петлюру, Шухевича, Бандеру, – котрих вважають винними за антиєврейські акції. У внутрішньоукраїнському контексті Голокост залишається затертим в українській історичній пам'яті й на україномовному Заході, і на російськомовному Сході⁴⁰, що вкотре ніби підтверджує, що європейські амбіції України залишаються порожнім звуком.

Еволюцію української історичної пам'яті щодо найближчих історичних сусідів – росіян, поляків та євреїв – упродовж останніх двох десятиліть можна представити короткою формулою: Україна таки відійшла від советської історичної моделі, але її наближення до спільної європейської пам'яті є досить проблематичним і часто малопереконливим.

---

³⁸ Див.: *Poland and Ukraine: Past and Present*. Peter J. Potichnyj, ed. – Edmonton–Toronto, 1980.

³⁹ Це, зокрема, було головною тезою виступу Віктора Ющенка в ізраїльському парламенті 2007 року. Однак ця тактика не була нова: вперше до неї звернулася українська діяспора в 1980-х роках: Johan Dietsch. *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. – Lund, 2006, с. 124–134.

⁴⁰ Див. есей «Голокост попросту» в цьому виданні.

Замість висновків. Українська історична пам'ять А.Д. 2009 є глибоко поділеною та фрагментарною. Це значною мірою, хоча й не винятково, є ефектом останніх п'яти років. Однак, якщо розглядати цю пам'ять у ширшому контексті посткомуністичної трансформації останніх двадцяти років, її стан можна представити у вигляді чотирьох пар дихотомій: 1) високий рівень амнезії супроти відносно високої швидкості її подолання; 2) високий рівень амбівалентності супроти взаємно виключних наративів; 3) існування зон консенсусу щодо минулого супроти глибоко поділених пам'ятей; 4) можливість відносно легко маніпулювати пам'яттю супроти відносно високого рівня суспільного спротиву таким маніпуляціям.

Українських політиків та їхні політики історичної пам'яті можна кваліфікувати за тим, де вони розміщуються на шкалі між цими взаємозаперечними твердженнями. Завжди є спокуса вибирати й експлуатувати лише одну або другу лінію («амнезія – амбівалентність – компроміс» проти «подолання амнезії та амбівалентності – виразна однорідна пам'ять») заради короткотривалого успіху. Але в далекосяжній перспективі, як показують приклади Кучми та Ющенка, такі зусилля приречені на поразку і ведуть до наростання суспільної конфронтації. Насправді українським політикам варто вийти із цього замкненого кола і запропонувати нову модель, котра свідомо визнавала би множинність різних пам'ятей як певну суспільну норму.

Так само й історики, які вибирають лише одну лінію розповіді, характеризують не так стан історичної пам'яті українського суспільства, як самих себе, свої упередження та вподобання. Як і щодо інших тем минулого, українським історикам варто вчитися послідовно вживати множину замість однини – як антидот до старої та задоволеної хвороби, котра зветься моноїстичним баченням історії.

Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад

Це був кінець. Кінець світу. Світу, створеного 7000 років тому. Він мусив загинути, бо Бог сам вибрав цифру сім: Він створив світ за шість днів, а сьомого дня відпочив від праці. А те, що для Бога є одним днем, для людей триває тисячу років. Перед самим кінцем, у день сьомий, мало прийти царство Антихриста. Знаків його пришествя було багато. Серед них – падіння п'ятдесят років тому Константинополя, столиці православного світу, що опинилася в руках невірних турків-мусульман. Антихристові, однак, судилося панувати недовго – до другого пришествя Христа й Страшного суду. А оскільки цей день був уже близько, не було потреби розписувати календар поза 7000 рік. Чим ближчий був час Страшного суду, тим сильніші були в православному світі «страх, смуток і велика біда»¹.

У той же час, коли на східному кінці європейського континенту православні християни за своїм календарем чекали кінця світу, на його протилежному, католицькому кінці заповідалися великі зміни. Католики рахували час не від сотворення землі, а від народження Христа. І був це якраз, згідно з їхнім літочисленням, рік 1492. У найперший день того року війська іспанського короля Фердинанда та королеви Ізабели зайняли Гренаду, останню арабську фортецю на Іберійському півострові. Тим самим вони завершили Реконкісту – вигнання невірних із Іспанії. А ще кілька місяців по тому вони зафінаंसували морську подорож іспанського

---

¹ Цит. за: Michael Flier. «Till the End of Time. The Apocalypse in Russian Historical Experience Before 1500». *Orthodox Russia. Belief and Practice under the Tsars*. Valerie A. Kivelson and Robert H. Greene, eds. – Pennsylvania State UP, University Park, 2003, с. 149.

капітана Христофора Колумба. З їхнього благословення і на їхні гроші він вирушив на відкриття нової дороги, котра вела би до Індії – країни незліченних багатств – в обхід мусульманських земель.

Те, що відбулося потім, вже стало історією. Відкриття Америки дало початок новим часам, по настанню яких світ уже ніколи не виглядав таким, як раніше. У свій спосіб ця подія переломила хід історії й у східній частині Європи. Там, того самого року, на самій межі християнства й ісламу, у гирлі Дніпра, нікому не відоме раніше плем'я козаків напало на турецьку галеру і пограбувало її. Опис цього інциденту став першою історичною згадкою про козаків. Кількасот років по тому назва землі, яку вони замешкували, Україна, дасть ім'я цілому народові, а згодом, після падіння комунізму, – і новопосталій державі на східних кордонах новооб'єднаної Європи.

Моя теза дуже проста. Україна постала зі співдії двох світів: того, котрий 1492 року чекав кінця, і того, котрий тільки розпочинався. Іншими словами, без Колумбового відкриття не було би України. Як не було би й Білорусі чи Росії. Але оскільки головним об'єктом моєї уяви є Україна, зосереджуся лише на українській частині цієї історії. Ба більше, в міру своїх скромних можливостей я спробую показати, що прийняття такої перспективи дає змогу краще зрозуміти ті виклики, які стоять перед Україною нині.

Коротка історія націоналізму

Почну з означення Східної Європи. Цей історичний регіон дуже великий, а тому його тяжко означити – до такої міри, що деякі історики взагалі не вірять у його існування. Як стверджують декотрі з них, Східна Європа є певною інтелектуальною конструкцією, котра постала на Заході в часи Просвітництва і котра, як додають інші, має мало спільного з реальністю². Я поділяю погляд тих, хто вважає Східну Європу

---

² Олексій Толочко. «The Good, the Bad and the Ugly». *Критика*, 1998, ч. 7–8 (9–10). Такий погляд є певним спрощенням головних тез книжки Ларі Вулфа (Larry Wolff. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind*

інтелектуальною конструкцією. Вважаю, однак, що визнання цього факту не підважує її реальності. І цю реальність випадає, власне, визначати за допомогою певних інтелектуальних критеріїв. На мою думку, Східна Європа є нормальною, але другорядною Європою. Другорядність тут не означає гіршу якість. Тут ідеться про дещо інше: хоча Східна Європа в нові часи стала тереном сильного впливу різних «ізмів»: лібералізму, консерватизму, соціалізму, фашизму тощо, абсолютна більшість із них постала не тут, а була імпортована із Західної Європи. Я не знаю жодних інших «ізмів», окрім мазохізму й комунізму, котрі мали бодай почасти східноєвропейське коріння. Але це радше винятки, котрі підтверджують загальне правило і до того ж не в найкращий спосіб говорять про саму Східну Європу.

Це правило стосується і націоналізму – руху й ідеології, котра вимагає, щоб кожна нація мала свою незалежну державу. Різноманітні теорії націоналізму пов'язують його початки з двома революціями – промисловою і/або Великою Французькою. У кожному випадку вважалося, що нації та націоналізми є наслідком великої події, котра, можливо, є найважливішою подією у світовій історії людства – великої трансформації традиційного світу в світ новочасний, модерний. Іншими словами, нації та націоналізми є продуктом модернізації³.

Віднедавна ці ортодоксійні теорії націоналізму піддають ревізії. Лія Грінфілд у провокаційній книжці «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності» віддає пальму першости Англії

---

of the Enlightenment. – Stanford (CA): Stanford University Press, 1994), у котрій він показав вирішальний вплив ідеології Просвітництва на формування образу Східної Європи. Однак сам Вулф не вважає, що Східної Європи не існувало; йому йшлося радше про те, як цей образ сконструювали західні просвітники.

³ Праця, написаних відповідно до цієї парадигми, є дуже багато. Тут назву лише чотири найважливіші: Karl Deutsch. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. – Cambridge (MA), 1953 (2-е видання, 1966); Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. – Ithaca (NY), 1983; Eric J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism Since 1780*. – Cambridge (ENG), 1990; Miroslav Hroch. *Social Preconditions of the National Revival in Europe*. – Cambridge (ENG), 1985.

XVI століття. Вона стверджує, що «народження англійської нації було не народженням ще одної нації, але стало символічним народженням решти народів, оскільки було народженням самого націоналізму»⁴. Цю тезу повторив один із найцікавіших теоретиків націоналізму Едріен Гастингс. Однак, на протипагу до Грінфілд, він вважає, що англійський прототип не мав зв'язку з процесами модернізації, бо його коріння сягає середньовічної Англії. Вирішальним був факт дуже раннього перекладу Біблії на англійську мову, бо якраз у Біблії знаходимо найранішу модель національної держави, якою був Ізраїль, а Мойсей є втіленням ідеалу національного будівничого. Гастингс цитує ті місця Старого чи Нового Завіту, в яких зустрічається слово «нація», як, наприклад, Книгу Ісаї, 2, 4 чи Євангеліє від Матвія, 24, 7. Що більше, як стверджує він, в англійських перекладах це слово послідовно перекладали як «нація» від моменту появи Біблії Джона Вікліфа (тобто від XIV століття) й аж до століття XX, і воно означало те саме, що ми розуміємо під цим терміном сьогодні: групу людей, котрих єднають спільна мова, релігія, територія і держава. Для постання нації важливий був не лише сам переклад Біблії – її переклали досить рано в Каталонії (1478), німецьких (1466) та італійських (1471) землях, але й інтенсивність її використання в церковній практиці. Католицька Церква на континенті й надалі послуговувалася латиною, і тому націоналізм залишався тут незнаним. Виняток становила Англія. Гастингс вважає, що, як і у випадку інших англійських «винаходів» – як-от централізована держава, політичні партії чи промислова революція, – нація і націоналізм стали явищами, котрі створили модерний світ. Але чим більше ці винаходи ставали універсальними, тим менше пам'ятали про їхній суто англійський родовід⁵.

Якщо Гастингс наголошує закорінення націоналізму в інтелектуальній традиції християнства, Ентоні Маркс у книжці «Віра в нації» звертає увагу на певні практики християнських

---

⁴ Liah Greenfield. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. – Cambridge (MA), 1992, с. 23.

⁵ Adrian Hastings. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. – Cambridge, 1997.

держав. Він стверджує, що справді першим зразком націоналізму стало згадане вигнання арабів, а потім і євреїв із Іберійського півострова. Власне, Реконкіста призвела до появи нової політичної моделі – держави з однорідною культурою, яка потім стала підставою націоналізму. Ця модель поширилася по всьому європейському континенту в XVI–XVII століттях унаслідок воєн, що їх викликала Реформація⁶.

Щоб уникнути непорозумінь, треба зробити важливе застереження: ані Гастингс, ані Маркс не стверджують, що існував безпосередній зв'язок між християнством та націоналізмом. Насправді у християнстві завжди існувала інша, і то дуже сильна, тенденція до універсалізму, котра, між іншим, править за легітимацію для анаціональних імперій. Але протилежна до неї, націоналізаційна, тенденція має виразно християнське коріння, оскільки концепції «нації» та «націоналізму» були чужі конфуціянству чи ісламу.

Попри розходження, де саме була прабатьківщина націоналізму, всі теоретики націоналізму розташовують її на атлантичному узбережжі – в Іспанії, Франції, Англії чи навіть Південній Америці. Іншими словами, у межах певної культури, котру через брак кращого терміна можемо означити як західну цивілізацію. Поширення націоналізму, як і багато інших явищ, що характеризують модерний світ, стало наслідком глобального домінування тієї цивілізації. Початком цього процесу вважають 1492 рік – дату досить довільну, але не безсенсовну. Перед нею Захід не мав вирішальної переваги ані господарчої, – з цього погляду він дуже відставав, скажімо, від тогочасного Китаю, – ані, що важливіше, мілітарної⁷. Доки мілітарну силу міряли справжніми, а не віртуальними кінськими силами, кочові культури домінували над культурами осілими майже на всьому обширі Євразії⁸. У цьому контексті падіння Константинополя 1452 року можна вважати –

---

⁶ Anthony W. Marx. *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*. – New York, 2003.

⁷ Jack Goody. *Kapitalizm i nowoczesność. Islam, Chiny, Indie a narodziny Zachodu*. – Warszawa: Dialog, 2006; Charles Tilly. *European Revolutions 1492–1992*. – Oxford, 1993.

⁸ Alfred Rieber. «Struggle Over the Borderlands». *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. S. Frederick Starr, ed. – New York – London, 1994, с. 61–90.

з певними застереженнями – за остатній акт цього домінування, натомість кінець Реконквісти у 1492 році – за подію, котра дала початок зворотній тенденції.

Серед істориків немає згоди щодо причин домінування Заходу. Із необхідності спрощуючи, можна ствердити, що в цій дискусії головна лінія поділу відокремлює тих, хто бачить причини такої ситуації в культурі, точніше кажучи – християнській культурі та пов'язаних із нею вартостях (або, як це образно ствердив один з істориків, коли Колумб напинав вітрила на своєму кораблі, окуляри були знані лише в Європі)⁹, і тими, хто наголошує значення позакультурних чинників: клімату, завоювань, експлуатації колоній тощо. Дискусії між одними й другими часто набувають характеру боротьби між «правими» й «лівими». Однак між одними й другими існує консенсус щонайменше щодо двох тез. По-перше, починаючи від певного моменту, європейські технології й інституції поширилися по всьому світі; по-друге, їх поширення стало головним мотором модернізації¹⁰. Іншими словами, поза Заходом модернізація означала також *вестернізацію*. Якби не вона, ми й надалі перебували би на тому етапі розвитку, що й більшість неєвропейських держав перед, скажімо, 1800 роком – тобто жили б у світі, у якому центральне місце й надалі займали б імперії та монархії, а не новочасні національні держави.

Український контекст

У цих дискусіях привертає увагу майже повна відсутність східноєвропейського матеріалу. Можна знайти посилання на приклади двох Америк, Азії та Африки, однак немає прикладів із регіону, котрий став християнським більш-менш у той же час, що й католицька Європа – між 500 та 1000 роками н. е. Я постараюся заповнити цю прогалину, поклика-

---

⁹ Rodney Stark. *The Victory of Reason. How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Societies*. – New York, 2005.

¹⁰ Raymond Grew. «Expanding Worlds of World History». *Journal of Modern History*, December 2006, № 78, с. 878–898; Joel Mokyr. «Eurocentricity Triumphant». *American Historical Review*, October 1999 (<http://www.historycooperative.org/journals/ahr/104.4/ahr001241.html>; востаннє відвідано 27 липня 2009).

ючись на приклади, пов'язані з літературною продукцією. Майже всі теоретики націоналізму погоджуються щодо важливості літератури для творення народів або, як це лаконічно висловив один із сучасних істориків, щодо того, що «нації – це племена, котрі читають книжки»¹¹. Якщо зібрати всі книжки, що з'явилися церковнослов'янською мовою від прийняття християнства аж до початків Російської імперії за часів Петра Великого, вони помістились би на полицях однієї середньостатистичної бібліотеки візантійського монастиря¹². Цей приклад ілюструє явище, котре історики культури називають «рабською залежністю» ранньої православної культури від візантійських взірців, у цьому випадку – від книжок, що їх переклали візантійські місіонери на церковнослов'янську мову для щойно навернених у християнство південних та східних слов'ян.

Не існувало засадничої різниці між тим, що міг прочитати кирилицею освічений православний у XII та в XVI століттях: це був практично спільний перелік творів (для порівняння: у колі католицької культури за цей проміжок з'явилися твори Данте, Сервантеса, Шекспіра чи, звертаючись до прикладу наших найближчих сусідів, Мацея Стрийковського). Що більше, серед цих книжок аж до кінця XVI століття не знайдемо повного церковнослов'янського перекладу Біблії. Справді, Православна Церква довгий час була церквою без Біблії – перекладено було тільки ті частини, які безпосередньо використовували в літургії.

Такі явища, що свідчать про відносно повільний культурний розвиток, можна знайти і в пізніші часи, особливо коли виникає одна з головних технологій нових часів: книгодрукування. Від часу винайдення друкарського верстата в 1440 році й до кінця XVI століття в католицькому світі було видруковано близько 200 мільйонів книжок. У світі православному, що обіймає землі старої Русі, а сучасних Білорусі, України та європейської частини Росії, у той же час надруковано близько 40–

---

¹¹ Yuri Slezkina. *The Jewish Century*. – New York: Princeton University Press, Princeton, 2004, с. 1.

¹² Francis J. Thomson. *The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia*. – Aldershot, 1999.

60 тисяч книжок – різниця, котра говорить сама за себе¹³. Серед книжок, видрукуваних до 1870 року в Східній Європі, марно шукати перекладу Біблії на місцеві слов'янські мови. Перший російський переклад Біблії з'явився, коли вийшов російський переклад «Капіталу» Маркса. Український переклад було завершено у той же час, але його не допустили в Російській імперії до друку з політичних причин аж до початку ХХ століття.

У ХІХ столітті ці різниці почали затиратися. Зокрема, з'явилася російська література, котра за всіма формальними і неформальними ознаками стала однією з найбільших європейських культур. Новопостала українська література не могла похвалитися такими спектакулярними досягненнями, що й російська, але на межі ХІХ–ХХ століть вона могла повністю задовольняти естетичні потреби україномовних читачів. Постає, однак, запитання: скільки осіб мали доступ до цих модерних літератур? З огляду на кількість книгарень, велика Російська імперія 1880 року поступалася малій Голандії, а кількість видаваних книжок не сягала відповідного показника німецьких земель із-перед 1848 року. Ба більше, якщо взяти до уваги пропорцію книжок у перерахунку на голову представника тієї чи тієї національності, то серед підданих Російської імперії титульна нація росіян поступалася німцям, шведам, фінам і полякам. Ситуація українців – і то не тільки тих, які жили в Російській імперії, де українська культура зазнавала гонінь, але й в Австро-Угорщині з її відносно ліберальним режимом – була ще гірша. За кількістю видань на особу українці посідали останнє місце серед усіх народів обох імперій, котрі (народи) мали літературу власною мовою¹⁴. Дані перших загальноімперських переписів перелому ХІХ–ХХ століть показують дуже виразну градацію щодо рівня освіченості: у відсотковому співвідношенні найбільше осіб, які вміли читати,

---

¹³ Markus Osterrieder. «Von der Sakralgemeinschaft zur Modernen Nation. Die Entstehung eines Nationalbewußtsein unter Russen, Ukrainern und Weißrussen im Lichte der Thesen Benedict Andersons». *Formen der Nationalen Bewußtsein im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. Eva Schmidt-Hartmann (Hrsg.). – München, 1994, с. 197–232.

¹⁴ Korneli Heck. «Bibliografia polska z r. 1881 w porównaniu z czeską, węgierską i rosyjską». *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Łwowskiej»*, 1882, № 10, с. 1096.

було серед протестантів; за ними йшли католики й іудеї, натомисть східні християни – вірмени, білоруси, грузини, росіяни, серби, українці – займали найнижчі шаблі цієї драбини, випереджаючи тільки мусульманські народи¹⁵.

Щоб мене правильно зрозуміли, ще раз повторю: ці дані не свідчать про вищість чи нижчість тих чи тих культур, а також пов'язаних із ними цінностей. Цілком можливо, що в раю мусульман і православних є більше, ніж протестантів та католиків. Або ж якщо всіх є порівну, то східні християни літають на вищих хмарах, ніж західні. Наведені приклади свідчать про дещо інше: східних християн чи, радше, східних слов'ян довший час було позбавлено важливого ментального знаряддя, котре полегшило би та сприяло би поширенню таких новочасних ідеологій і практик, як націоналізм. Це також не означає, що через той факт вони були толерантніші й менш ксенофобні. Просто їхня ксенофобія виявлялася в інший спосіб і в інших площинах: релігійній, соціальній тощо.

Очевидно, що в такому великому регіоні, яким є і була Східна Європа, ці загальні тенденції в різних краях проявлялися з різною інтенсивністю і в різний спосіб. Для земель сучасної України важливу роль відігравав факт, що в минулі часи вони становили велике релігійне пограниччя між східним та західним християнством. Українська національна ідентичність постала якраз унаслідок конфронтації між католицькою і православною культурами: православна культура, щоб витримати тиск і конкуренцію з католицькою, мусила вестернізуватися. Конкретно в українському випадку вестернізація означала прийняття і наслідування певних зразків польської культури. Або, як це образно висловив Ігор Шевченко, Захід приходив на українські землі в польському контуші¹⁶. Не раз і не двічі писали про те, що обшари тривалости й інтенсивности польського *Drang nach Osten* на сучасних українських землях відповідають зонам інтенсивности української наці-

---

¹⁵ Андреас Капелер. *Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад*. – Львів, 2005, с. 309; Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, ed. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. 3: *Die Völker des Reiches*, t. 1. – Wien, 1980.

¹⁶ Див.: Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. – Львів, 2001, с. 3.

ональної мови та вживання української мови на щоденному рівні. Це не значить, що – як часто говорять російські історики та ідеологи – український рух був «польською інтригою». Насправді йдеться про інше: сфери найбільшої вестернізації на українських землях були водночас і сферами найсильнішої націоналізації.

Найважливішою під цим оглядом є трансформація українського козацтва, центрального символу української ідентичності. Як дуже точно висловився знаний російський публіцист Анатолій Стреляний, можна написати історію Росії без жодної згадки про козаків, але історію України не можна собі без них уявити¹⁷. Однак первісно у феномені українського козацтва не було специфічно національного виміру. Козаки – як і пірати, кондотьери, гайдуки та інші – були частиною ширшого феномену, так званого соціального бандитизму (*social banditry*), що зустрічається там, де влада держави є слабкою, а особливо на землях пограниччя, які приваблювали втікачів, авантюристів або просто підприємливих людей. Із мілітарного ж погляду, козаки копіювали культури кочівничі, котрі – нагадую – домінували тоді в усій Евразії. Тому західні європейці довгий час не були певні, чи козаки є християнами, а чи мусульманами¹⁸. Карта походження українських козаків, складена на підставі аналізу їхніх імен і прізвищ, обіймає терени від Шотландії та Скандинавії по Грецію, Малу Азію, Поволжя й Урал. Більшість, очевидно, походила з православних (чи, згідно з тогочасною термінологією, руських) земель Речі Посполитої¹⁹. Мешканці цих земель на зламі XV–XVI століть не виявляли, однак, виразної національної свідомости. Вони розмовляли досить схожими діалектами, мали певну, хоча не зовсім зартикульовану, пам'ять спільного походження, а також виразне почуття власної релігійної відмінности від

¹⁷ Цит. за: Дмитрий Штурхало. «Юбилей самоидентификации». *proUA*, <http://liberal.in.ua/phpBB2/viewtopic.php?p=948&sid=92e77d4ff8a52ad93eb4fe7f6abe400b>.

¹⁸ Serhii Plokhyy. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – New York, 2001.

¹⁹ Susanne Luber. *Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen*. – Berlin, 1983, с. 108–109.

католиків, іудеїв та мусульман. І тільки пізніше, під доцентровим впливом таких великих культурних метрополій, як Варшава, Вільно, Львів чи пізніші Київ, Москва і Петербург, серед них почали виділятися окремішні національні ідентичності²⁰.

У націоналізації українського козацтва винятково важливу роль відіграв релігійний конфлікт між католиками і православними, що вибухнув у Речі Посполитій із приходом Контрреформації. Єзуїтам вдалося доволі легко впоратися з головними супротивниками, місцевими протестантами. Проте залишався численніший, але менш піддатливий на тиск і зміни православний щеп християнства, душі віруючих котрого треба було доконче рятувати. Ідеологи і практики Контрреформації вважали православ'я релігією варварською, якій бракувало гідности, а однією з головних причин цього явища називали брак освіченого православного кліру й убогість православної інтелектуальної думки (читай: богослов'я). Як стверджував польський єзуїт Пьотр Скарґа, «не можна бути освіченим чоловіком, послуговуючись церковнослов'янською мовою». Запровадження єзуїтського шкільництва на руських землях швидко doprowadило до того, що руське суспільство протягом декількох поколінь втратило свої найславетніші знатні роди – як-от Слуцьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, – що їх оборонець православ'я Мелетій Смотрицький оплакував 1610 року як «неоцінені клейноди» і «безцінне каміння» Православної Церкви²¹.

Щоб протиставити себе асиміляції, православна спільнота зробила ужиток зі зброї, котру застосувала проти неї Католицька Церква: школи і друкарні. Православні школи у Львові, Вільні, Луцьку чи пізніша Києво-Могилянська академія свідомо копіювали єзуїтські школи з їхніми програмами навчання. В міру того, як на православних землях Речі Посполитої наростав релігійний конфлікт, роль оборонця православ'я – з причин, яких тут не пояснюватиму, – пере-

---

²⁰ John A. Armstrong. «Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness». *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. Peter J. Potichnyj, ed. – Edmonton, 1992, с. 129–130.

²¹ Цит. за: Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом...*, с. 128.

йняли на себе козаки. Власне, ця суміш козацької військової структури зі зреформованим православ'ям стала підставою нової, української ідентичності. Її символом і опорою після повстання Богдана Хмельницького стала автономна козацька держава. Про це повстання і про цю державу написано багато. Втім, мало хто звертає увагу на те, що ідеал козацької держави «України без пана, жида і єзуїта» є відображенням європейської моделі монокультурної держави – моделі, початок якій дала Реконкіста і яка утвердилася під час релігійних воєн XVII століття в Європі.

Треба виразно наголосити, що козацьке повстання XVII століття мало вирішальне значення для утвердження української ідентичності, але в жоден спосіб не визначило наперед її остаточну перемогу. Цієї перемоги не було написано на небі у зірках – вона стала радше результатом багатьох, часом випадкових, історичних обставин. Протягом наступних століть, аж до Першої світової війни, українській ідентичності доводилося конкурувати з альтернативними національними проєктами: польським, російським, малоросійським, «руським» та іншими. З огляду на геополітичну вразливість Східної Європи – у боротьбі за контроль над нею нерідко вирішувалося питання, хто контролюватиме всю Європу, а отже, і світ – вирішальне значення для перемоги того чи того проєкту відігравав міжнаціональний контекст. До того ж Східну Європу характеризував високий ступінь етнічного розмаїття: окрім східних і західних слов'ян, тут жили євреї, вірмени, караїми, кримські татари, німці, – і територіяльні кордони потенційних націй взаємно перекривалися. Тому, як це влучно сформулював Роман Шпорлюк, творення однієї нації неминуче означало руйнування іншої²².

Однак був і інший, не менш важливий вимір: творення модерних націй всюди, в тому числі й у Східній Європі означало ще й трансформацію старих, сакральних спільнот. В умовах Східної Європи такою спільнотою була православна (руська) цивілізація. Іншими словами, творення України означало

---

²² Див.: Roman Szporluk. «Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State». *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 1997, т. 126, № 3, с. 85–119.

руйнування Русі²³. Власне з цієї перспективи під кінець XIX століття оцінювали шанси українського націєтворення його опоненти. Як писав один із них,

українізм – це наслідок нового напрямку в духовному житті Європи, який від другої половини вісімнадцятого століття, повільно зростаючи, із Заходу поширювався на Схід і, добравшись до Росії, зробив переворот у світогляді освічених прошарків російського народу. На полі науки він зростив емпіризм, на полі красного письменства – романтизм, на полі мистецтв – реалізм, у політичному й суспільному сенсах він породив ідею особистої свободи та рівності всіх людей²⁴.

Ці слова написав не прихильник українства, а зовсім навпаки – його противник, який шкодував за втраченою чистою «руського світу». Тому цим словам треба особливо довіряти.

Україна як проблема

Цю розповідь можна продовжувати у різні способи: вдаватися до ширших порівнянь, рухатися по часовій лінії вперед і назад тощо, роблячи при цьому необхідні застереження й уникаючи надмірних спрощень. Це, однак, не підважить підставової тези про те, що постання України не вдасться зрозуміти поза широким історичним контекстом взаємних зв'язків та співдії західного і східного світів.

Це не нова теза. Вона дуже часто повторюється в українській історіографії. Важко знайти історика – і то доброго українського історика, – який (чи яка) бодай раз не написав про «Україну між Сходом і Заходом»²⁵.

---

²³ Цю тезу я запозичив у Олексія Толочка; див. його статтю «“Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації й континуїтету». *Тези доповідей II Міжнародного конгресу україністів. Історія. Ч. 1*. Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, ред. – Львів, 1994, с. 68–75; цей текст також доступний за адресою: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/tolochko-1.htm>.

²⁴ Ф[едір] С[вистун]. *Чѣмъ есть для насъ Шевченко? Критичное розсужденіе*. – Львов, 1885, с. 24.

²⁵ Окрім цитованої книжки Ігоря Шевченка, див.: Ярослав Дашкевич. «Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)». *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. – Львів, 1991, т. 222, с. 28–44; Ivan Lysiak

Європейський вимір української ідентичності є предметом особливої гордості багатьох українців. Вони трактують її як вхідний квиток до поїзда євроінтеграції²⁶. Поза їхньою увагою залишається, однак, той факт, що європейськість української ідентичності містить багато проблем. Виникає вона з того, що підставово західну формулу було перенесено в інший історично-культурний контекст. Вдаючись до метафор, це нагадує виروضування бананів у Сибіру чи розведення пінгвінів у Сахарі.

Це не є винятково українською проблемою. Різною мірою вона стосується різних націй, для яких модернізація означає вестернізацію. Варто нагадати, що Макс Вебер мав сумніви, чи німцям коли вдасться повторити англосакську формулу поєднання демократії та вільного ринку. Якщо йдеться про Російську імперію чи ССРСР, то власне тут, як стверджують історики, конфлікт між економічною і політичною модернізацією набув найгострішої та найбрутальнішої форми²⁷.

Особливість українського випадку полягає в тому, що вестернізація тут набрала регіонального виміру, котрий – дуже спрощуючи – можна представити як культурний і політичний розкол сучасного українського суспільства на україномовний Захід та російськомовний Схід. Україна стала класичним прикладом розділеної країни (*cleft country*), як це представив Семуел Гантингтон у відомій та контroversійній книжці «Конфлікт цивілізацій». У самій Україні цей поділ сконцептуалізував і підніс до рівня теорії Микола Рябчук²⁸. Помаранчева революція цього поділу не зліквідувала. Навпаки, подібно до міжвоєнної Німеччини та Росії, переможна демократія, замість об'єднати народ, поглибила його розкол. Доказом цього

Rudnytsky. «Ukraine between East and West». *Essays in Modern Ukrainian History*. – Edmonton, 1987, с. 1–9; а також найкращу синтезу української історії: Наталя Яковенко. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Вид. 2-е, перероблене і розширене. – Київ, 2005.

²⁶ Про це див.: Ołia Hnatiuk. *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.

²⁷ Theodore H. Friedgut. *Iuzovka and Revolution. Vol. 1. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. – Princeton – New York, 1989, с. 334.

²⁸ Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого національного творення*. – Київ, 2000; Микола Рябчук. *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. – Київ, 2003.

серед іншого мала би бути велика кількість публікацій, які прогнозують неминучий розкол України. У ширшому контексті, після-помаранчева Україна є прикладом, на який можуть покликатися російські політичні еліти, коли говорять про брак перспектив західної демократії на євразійському просторі²⁹.

Є, однак, в Україні щось, що підважує вірогідність найпесимістичніших прогнозів. Особливого оптимізму тут додає життєздатність культурних гібридів, що постали на цивілізаційному розламі. За один із найпереконливіших прикладів може правити місцева Греко-Католицька Церква, котра поєднує східно- та західнохристиянську традиції. Від початку існування (1596) ця Церква була причиною гострих культурно-політичних антагонізмів у Східній Європі, а двічі – і в Російській імперії, і в ССРСР – її було офіційно заборонено. Попри те, вона перетривала найбільші кризи та репресії, а двадцять років після легалізації вона була й далі є однією з найдинамічніших церков в Україні. Критики Гантингтона подають цей приклад як один із найпереконливіших аргументів, що різні цивілізації не конче мусять конфліктувати, а можуть творити дуже плідні синтези³⁰.

Тим, чим для теорії Гантингтона є Греко-Католицька Церква, для «теорії двох Україн» є приклад Києва, столиці України. Київ, за словами Романа Шпорлюка, говорить тією самою мовою, що й Схід України, але голосує так, як україномовний Захід³¹. У свій спосіб приклад Києва вказує на можливість третьої України, котрою не можна легковажити, оскільки за певних обставин (як, наприклад, під час Помаранчевої революції) вона справляє вирішальний вплив на політичний розвиток.

---

²⁹ Евгений Флексер. «Процессы в Украине укрепляют авторитарные тенденции на пространстве СНГ». *Русский журнал*, 26 марта 2009 (<http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Processy-v-Ukraine-ukreplyayut-avtoritarnye-tendencii-na-prostranstve-SNG>).

³⁰ Chris Hann. *Die Griechisch-Katholische Kirche heute, Antrittsvorlesung an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 30. Juni 2004* (<http://www.eth.mpg.de/people/hann/pdf/antrittsvorlesung-mlu.pdf>).

³¹ Roman Szporluk. «Why Ukrainians Are Ukrainians». *Tr@nsit online*, 2002, № 23, (http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=271&Itemid=449).

Україну не вдасться концептуалізувати суто в категоріях «або–або» – завжди залишається бодай мінімальна можливість компромісної формули «і–і». Це ж стосується не лише України, але й усього світу. «Модернізаційна» парадигма узагальнює досвід Західної Європи останніх п'яти століть як певну універсальну формулу: «модернізуйся (очевидно, у західний спосіб) або загибай» – чи у місцевий, східноєвропейський спосіб «догнати і перегнати Захід (Америку тощо)». Альтернативна перспектива концептуалізує західний досвід не як правило, а радше як виняток, що постав як переплетіння певних, значною мірою унікальних історичних обставин, а тому не може бути успішно повторений десь поза західним ареалом.

У суперечці між цими двома поглядами «або–або» правда лежить десь посередині, тобто у просторі «і–і». Емпіричним доказом цього є Світове дослідження цінностей (World Values Survey), котре проводять від початку 1980-х років і котре нині охоплює більшість країн, у тому числі з колишньою комуністичною Східною Європою. Під час цих досліджень громадян різних країн запитують про їхні цінності, і на підставі усереднених відповідей різні країни розміщують на загальній схемі, відповідно до двох координат: від цінностей традиційних до секулярно-раціональних на одній осі й від цінностей виживання до цінностей відкритості – на другій. Утворена у такий спосіб цивілізаційна мапа світу³² показує, що існує щось на зразок «драбини успіху» модернізаційних проєктів. І першою та найзагальнішою лінією розподілу між переможцями та невдахами є релігійна лінія: краще бути християнином, аніж нехристиянином (виняток становлять конфуціянські країни), серед християнських країн краще бути західно-, аніж східнохристиянськими, а серед західнохристиянських країн шанс на успіх мають протестантські.

Іншою важливою демаркаційною лінією є поділ на комуністичні та не-комуністичні країни: наприклад, населення Східної Німеччини щодо своїх постав ближче до чехів чи естонців, аніж до співвітчизників із Західної Німеччини. Усередині колишнього комуністичного табору зберігає значення інший чинник: країни західнохристиянські виразно відрізня-

---

³² Див.: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

ються від східнохристиянських. Специфічні групи творять імперії та їхні колонії – це видно на прикладі англословних та іспанословних країн чи колишніх республік СРСР. Загальний висновок із цієї схеми такий: існує щось, що можна назвати магістраллю цивілізаційного розвитку, тільки різні суспільства рухаються по ній різними стежками. Місце різних країн на цій автостраді значною мірою визначають цінності, серед яких найбільше значення мають релігійні. Або, словами «стежкової теорії» (*path-dependency theory*), «куди потрапиш, залежить від того, звідки ти прийшов».

Як видно із цієї карти, Україні не щастило на історію. Вона належить до трьох груп, котрі дають не найкращі шанси на модернізацію: східнохристиянських, посткомуністичних і, на додачу, постсоветських. Українські реформатори, які проголошують курс на «повернення до Європи», нерідко вельми спрощують своє завдання: їм здається, що вистачить упоратися зі спадщиною комунізму та імперії, щоб Україна стала «нормальною» (читай: європейською). Як застерігав Ігор Шевченко,

при цьому виникає небезпека недобачити й розмити історичну перспективу. Візантійська спадщина як греко-православної, так і греко-католицької українських спільнот, разом з пізнішими довготривалими тенденціями (остання з них – культурний вплив Росії на значну частину українських земель), можуть, в нурті стрімких [посткомуністичних. – Я. Г.] перемін, відступити на другий план, проте їхні наслідки не вивітряться за одну ніч³³.

На щастя, історія не є в'язницею: вона накладає певні обмеження на зміни, але не виключає їх повністю. Вона залишає простір для радикальної трансформації, певного стрибка, котрий переводить країну з однієї орбіти розвитку на іншу, і, як показує цитоване дослідження, декілька країн за останні двадцять-тридцять років на такий стрибок спромоглися. Вирішальну роль відіграють державні еліти: маючи доступ до освіти і медій, вони можуть трансформувати цінності й, відповідно, за достатньої міри рішучості й політичної мудрости докорінно змінити хід історії.

---

³³ Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом...*, с. 10.

Цей висновок звучить для помаранчевої еліти як вирок: маючи 2005 року безпрецедентні можливості й засоби, вона не скористалася з них, щоб наблизити Україну до Європи, а Європу до України. Водночас доброю новиною є те, що, як здається, шанс «на стрибок» в Україні залишається. Європейське дослідження цінностей (2004–2005) показує, що українська молодь (15–24 роки) за цінностями стоїть ближче до своїх європейських ровесників, аніж до старших (50–59 років) українців³⁴. Вирішальне значення має, однак, те, чи протягом наступних 20–25 років, коли молоде покоління ввійде у середній вік і перебере на себе тягар влади, його найактивніша і найумотивованіша частина не полишить Україну або не дасть себе скорумпувати старшій еліті й не стане такою, як вона.

Висновки

І геополітичні зміни останніх двадцяти років, і логіка розвитку суспільних наук змушують нас дедалі частіше визнавати, що «не можна втекти від культури» і що «культура має значення»³⁵. Утім, проблема полягає в тому, що, як і в інших випадках універсальних теорій, такі загальні терміни, як «культура», мають багато значень. Тому ми не знаємо до кінця, від якої культури не можна втекти і яка культура має значення. Подібною є ситуація з «багатокультурністю». Якщо вслід за Анджеєм Валіцьким під поняттям «багатокультурності» розумітимемо ситуацію, коли культура однієї етнічної, релігійної чи національної групи не домінує над іншими й не намагається підпорядкувати їх собі³⁶, то така ситуація дуже рідко існувала в історії Східної Європи. Ця історія дає нам приклади цілком протилежних процесів – домінування та асиміляції, котрі закінчилися головною мірою тоді, коли старі багатоетнічні терени в результаті зміни кордонів та етнічних

---

³⁴ Володимир Магун, Максим Руднев. «Життєві цінності населення України в європейському контексті». Стаття друга, <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=182>.

³⁵ *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington, eds. – Colorado, 2001.

³⁶ Andrzej Walicki. *Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*. – Warszawa, 1991, s. 43–44.

чисток перетворилися на моноетнічні національні держави. Такими державами після Другої світової війни стала Польща та – певною мірою і в особливий спосіб – Україна. Оскільки в комуністичні часи ані польська, ані українська еліти не змогли дозволити собі рефлексію щодо цієї глибокої зміни, ми мусимо робити це тепер, після падіння комунізму. Я не хотів би виглядати циніком, але, на мою дуже суб'єктивну думку, дискусії на тему «багатокультурности» в *такому* сенсі є тим, що поляки називають «гірчицею по обіді» – запізнілими міркуваннями над тим, чого вже немає (хоча не виключено, що з наростанням міграційної хвилі з Південної Азії та мусульманських країн ця ситуація ще колись настане в Україні).

Ця дискусія, однак, набирає іншого значення, коли головну точку її ваги перенесемо з «малих» на «великі» культури, тобто такі, що виходять поза межі етнічних партикуляризмів і вписують наші країни в більші, цивілізаційні карти глобалізованого світу. У цьому випадку дискусія про багатокультурність стає частиною питання про новий геополітичний порядок світу. За таких обставин найменш виправданими є два взаємозаперечні погляди. Першим є наївно-утопічне сподівання на «кінець історії» і всесвітній тріумф «МакСвіту», другим – візія майбутнього як неминучого конфлікту цивілізацій. Перший веде до завищених очікувань, другий – до невиправданих страхів. Моєю скромною амбіцією було показати, що насправді ситуація багатокультурности може привести до іншого, третього сценарію – й історія України є доказом цього.

Я свідомий, що багатьом цей висновок може здатися банальним. Однак мій досвід українського історика показує, що часом повторення банальних речей не є аж таким великим гріхом. Особливо серед української інтелектуальної публіки, вихованої значною мірою на західноєвропейських узірцях, котра трактує ці взірці як критерії для оцінки здобутків чи поразок сучасної України. Така процедура схиляє або до надмірного оптимізму, або до надмірного песимізму. Україна, як кожна країна, потребує передовсім тверезої оцінки, і тут для істориків відкривається велике поле для попису.

Що залишилося після Помаранчевої революції?

I

Є два способи відповіді на запитання «Що залишилося після Помаранчевої революції?» – правильний і неправильний чи, радше, не зовсім правильний. Почну з другого, бо він простіший. Його логіка близька до логіки бухгалтерської книги: поррахувати в одній колонці, чого не було до Помаранчевої революції, в другій – що після неї з'явилося, а тоді, як баланс, спробувати визначити, що тепер від цього «після» залишилося.

Ось мій – припускаю, зовсім не повний – перелік.

Перше, що залишилося після Помаранчевої революції, – це свобода вибору. Помаранчеву революцію спровокувало бажання українців вільно вибирати свою владу. Так було 2004 року, так залишилося в році 2011-му. Хоча це й звучить парадоксально, але перемога Януковича в 2010 році є емпіричним доказом того, що Помаранчева революція таки перемогла, бо його вибрали у вільних виборах.

Говорячи у ширшому контексті, Україна демонструє одну тенденцію, досі не знану на колишньому советському просторі, за винятком балтійських країн: тут відбувається регулярна зміна влади демократичним, ненасильницьким шляхом. Від 1991 року тут кожна партія влади зазнає поразки. Винятком був лише 1999 рік, коли Кучмі, завдяки численним маніпуляціям, вдалось утримати владу ще на одну каденцію. Тоді Кучма виразно наслідував російський зразок, коли 1998 року хворому й украй непопулярному Єльцинові вдалось ще раз нав'язати себе більшості російських виборців. 2004 року, здавалося, Кучма піде далі в наслідуванні російського зразка, призначивши, як це зробили Єльцин із Путіним, свого наступника.

Помаранчева революція уневажнила цю спробу. Вона повернула до старої тенденції: влада тут і далі програє вибори.

Щоб дізнатися, що залишилося від Помаранчевої революції, треба би дочекатися наступних президентських виборів. Поки що нова влада робить усе, щоб, як і Кучма, унеможливити цей варіант. Чи їй це вдасться – побачимо.

Друге, що залишилося від Помаранчевої революції, – це нова історична пам'ять українського суспільства. Ющенко-ві дорікають, що він занедбав сучасне заради минулого. Як в античній байці про короля Мідаса, все, чого торкалася його рука, стає непридатним для вжитку. Те саме можна сказати й про Ющенкову політику історичної пам'яті. Є, однак, один важливий виняток: голод 1932–1933 років. Пам'ять про нього якщо й існувала до Помаранчевої революції, то була дуже змаргіналізованою. Після революції голод не тільки перемістився в центр історичної пам'яті, але й за роки Ющенкового правління в Україні сформувався національний консенсус, якого раніше не існувало, що а) голод був спланований і що б) він мав характер геноциду. Щодо першого, цей консенсус склався 2007 року, за рік по тому, як Верховна Рада ухвалила резолюцію про голод 1932–1933. Що ж до голоду як геноциду, то 2007 року згода щодо цього охопила всю Україну, окрім Сходу¹. Опитування березня 2010 року показало, що тепер навіть Схід перестав бути винятком, а кількість людей на Півдні, котрі сприймають голод як геноцид, більша навіть, аніж на Півночі².

Зводячи перше і друге, можемо сказати, що одним із головних наслідків Помаранчевої революції було радикальне розходження України та Росії. Вони не лише мають різну історичну пам'ять і рухаються різними політичними траєкторіями, вони, як виглядає, близько підійшли до точки, після якої вже немає вороття. Александр Ціпка недавно зізнався, що коли Єльцин 1991 року згоджувався на самостійність Украї-

---

¹ Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене на початку листопада 2007 року, під назвою «Населення України щодо визнання голодомору 1932–33 рр. геноцидом», доступне за адресою: www.kiis.com.ua/txt/doc/20112007/201107.doc.

² Протестні настрої громадян України за окремими ідеологічними маркерами, 29 березня 2010 року. Опитування, яке провела Соціологічна Група Рейтинг, доступне за адресою: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13705/>.

ни, він і його соратники були переконані, що це ненадовго і що рано чи пізно Україна повернеться до Росії, і то на колінах³. Помаранчева революція дала надію, що з таким сценарієм можна попроситися. Емпіричним доказом цього стало – чи не вперше за історію українсько-російських відносин – різке погіршення ставлення російського суспільства до України, настільки, що більшість росіян 2008 року вважали її ворожою державою⁴.

Помаранчевій революції не вдалося посадити злодіїв у тюрми чи кардинально змінити систему влади. Їй вдалося, однак, утвердити Україну як самостійну, хоча й не стабільну демократію на колишньому постсовєтському просторі, єдину поза балтійськими республіками й Грузією.

Теперішній уряд Януковича є урядом реваншу, що має на меті звести цей спадок Помаранчевої революції до мінімуму. Поки що йому багато що вдається. Але це «поки що». Побачимо, які будуть результати при кінці його каденції.

Такою була би найпростіша і не зовсім правильна відповідь на питання «Що залишилося від Помаранчевої революції?».

II

Правильніша відповідь на це питання вимагала б піти глибше за явища і події, що лежать на поверхні. Вона мала би початися зі з'ясування, чим, власне, була Помаранчева революція.

Але у цьому й полягає велика проблема. Кожна революція є наслідком збігу декількох чинників, які годі звести до одного-двох. Що більше: дивлячись на те, як уряд Януковича швидко й ефективно згортає одне за одним завоювання Помаранчевої революції і вганяє Україну назад у «русский мир», постає сумнів, чи була вона революцією взагалі. Адже революція є поворотним пунктом у розвитку історії, після якого все, що стається потім, не може бути таким, як раніше.

---

³ Александр Ципко. «Сталин, голодомор и дружба народов». *Известия*, 16 декабря 2008.

⁴ «Украина и Россия теряют любовь друг к другу». 25.09.2008, <http://news.liga.net/news/N0851552.html>

Яка ж це була революція, якщо вона дала собі так швидко здатися? І чи не був Майдан узагалі одним великим і яскравим шоу, що мало небагато спільного зі справжніми революційними подіями?

У підґрунті таких поглядів лежить певна перспектива, котра пропонує дивитися на революцію як на щось дуже велике і виняткове. Таке, що трапляється раз на сто років, а потім освічує розвиток людства на наступне століття – так, як було з Французькою революцією 1789 року та Російською 1917 року. Така перспектива є нічим іншим, як певною історичною аберрацією. Людська свідомість побудована так, що ми не можемо побачити велике з малої відстані. Нам потрібна довша історична перспектива. Насправді ж великі революції починаються дуже скромно. Скажімо, центральним символом Французької революції було взяття Бастилії. Мало хто, однак, знає, що коли її штурмували революційні маси, у ній перебували лише семеро в'язнів: четверо шулерів, двоє божевільних і один збоченець-аристократ. Саму ж Бастилію охороняло декілька десятків старих солдатів, які були вже непридатні до регулярної служби, і, щоб зміцнити охорону, до них додали ще декількох молодших і боездатних швейцарських гренадерів⁵.

У випадку російської революції характерним є такий епізод: коли Сергей Ейзенштейн знімав свій відомий фільм «Жовтень» (1927), він інсценізував узяття Зимового палацу – події, яка в російському випадку була тим самим, що взяття Бастилії у французькому. Щоби зняти цю сцену, Ейзенштейн звернувся до ветеранів революції та громадянської війни, щоб вони прийшли й ще раз відтворили цю подію. На його заклик відгукнулося майже 5000 ветеранів – значно більше за ті декілька сотень матросів і червоногвардійців, які справді брали Зимовий палац. Багато з них принесли свої гвинтівки і при «штурмі» навіть декілька разів вистрілили у вази, що стояли на сходах палацу. Після зйомок до Ейзенштейна підійшов старий портє, який служив у Зимовому палаці ще до революції, а тоді якраз закінчив замітати черепки з розбитих ваз. «Минулого разу, –

---

⁵ Див. статтю: «Storming of the Bastille», доступну за адресою: http://en.wikipedia.org/wiki/Storming_of_the_Bastille

пожалівся він, – коли ваші хлопці вперше брали Зимовий, вони були набагато охайнішими»⁶.

Є одна добра порада: якщо не знаєш відповіді, спробуй розширити контекст. А цей ширший контекст каже, що революції не є ані рідкісними, ані винятковими явищами. Чарлз Тилі вжив дуже добру метафору: революція не подібна до сонячного затемнення, яке відбувається з певною регулярністю і яке можна вирахувати; революції радше нагадують транспортні корки на дорозі, котрі важко й майже неможливо передбачити. Однак вони трапляються частіше і тривають довше, аніж ми думаємо. За підрахунками Тилі, за 500 років – від Колумба до розпаду ССРСР – у різних європейських країнах революційні ситуації та революції тривали 709 років⁷.

Треба також пам'ятати, що революції не є одноразовим актом. Вони проходять декілька стадій: революційна ситуація, революція, контрреволюція та встановлення нового балансу⁸. Тому революції швидко починаються, але не швидко закінчуються. Пил, який вони здіймають, потім іще довго влягається. Тож Французька революція дала початок революційним потрясінням у Франції, котрі тривали майже вісімдесят років, аж до 1870 року. Відомий жарт: Німеччина почала свій шлях до демократії з революції 1848 року, і їй знадобилося лишень 100 років, щоб досягти бажаного. Російська революція почалася 1917 року, і знадобилося майже ще 75 років, поки вона зазнала повного краху.

За аналогією, ми не можемо розглядати Помаранчеву революцію як одноразовий чи остаточний акт. Я колись сформулював гіпотезу, від якої не відмовляюся досі⁹: По-

---

⁶ Цит. за: Orlando Figes. *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia*. – London, New York, et al., 2003, с. 460.

⁷ Charles Tilly. *European Revolutions, 1492–1992*. – Oxford, 1994, с. 543.

⁸ Див. також класичну працю: Crane Brinton. *Anatomy of Revolution*. – New York, 1965. Серед українських істориків спробу порівняльного аналізу революцій зробив Іван Лисяк-Рудницький, критично ревізуючи, серед іншого, основні тези книжки Крейна Бринтона: Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, т. 2. – Київ, 1994, с. 29–37.

⁹ Див. мою статтю «Re: birth of Ukraine» у цьому збірнику, а також мій виступ «Ukraine 1989: Blessing of Ignorance» на конференції «The «Brave New World» after Communism. 1989: Expectations in Comparison», Institute for

маранчева революція є однією з кольорових революцій, що відбулися в країнах, які не мали своїх ані 1968, ані 1989 року, а тому вона є мовби запізнілою спробою і їх певним продовженням.

Між революціями 1968 та 1989 років існує генетичний зв'язок. Говорять, що учасники масових акцій у Східній Європі любили перевертати число «89», роблячи з нього «68»¹⁰. В Україні і 1968 рік був мало відчутний, бо советські кордони ізолювали її від зовнішнього світу. Але в тодішній Україні можна було спостерігати певні явища та події, які пов'язували її з досвідом 1968 року. На перший погляд, важко говорити про певні спільні риси революції 1968 року: на Заході, у Парижі чи в американських університетських кампусах, це був масовий протест проти демократії заради комунізму, тоді як на Сході, у Варшаві й Празі це були протести проти комунізму заради демократії. Однак і тут, і там було принаймні одне, що робило їх схожими: це були системні протести молодого покоління проти системи, яку створили старші політики. У цьому сенсі українські «шістдесятники» були схожі як на західних «sixties», так і на покоління Міхніка й Гавела.

Існував і інший, безпосередній зв'язок між Україною та «Празькою весною»: як впливає з оприлюднених недавно документів часів Холодної війни, «український чинник» був вирішальним у рішенні ввести советські танки в революційну Прагу. Тодішній Кремль був досить нерішучим, щоб вдатися до такого радикального кроку. І, цілком можливо, таки не наважився б, якби не українське керівництво. Шелест не гарантував, що йому вдасться втримати Україну, якщо дозволити далі розвиватися подіям у Чехословаччині своїм ходом. Його та його соратників найбільше тривожили два регіони: Західна Україна, з її численним греко-католицьким населенням і ще живою пам'яттю збройної

Human Sciences, Vienna June 15–16, 2009 (доступний за адресою http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=287&Itemid=231).

¹⁰ Джованні Арригі, Иммануил Валлерстайн, Теренс Хопкінс. «1989-й как продолжение 1968-го». *Неприкосновенный запас*, 2008, № 4 (60), стаття доступна за адресою: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/arr2.html>.

боротьби проти советської влади, та Донбас із його непокірним робітництвом, яке особливо приваблювали гасла «соціалізму з людським лицем»¹¹. За декілька років і сам Шелест впав жертвою підозр Кремля: його звільнили з посади, звинуватили в надмірній самостійності й проявах націоналізму.

Мине якихось 15–20 років, і 1989 року в Україні головними центрами антисовєтські фронди стануть ті самі актори й регіони, що викликали підозру в 1968–1972 роках: національно-зорієнтована Західна Україна, Київ із його національними комуністами і відносно масовим опозиційним рухом, яким керували колишні «шістдесятники», та Донбас, центр масового шахтарського страйкового руху.

Незалежна Україна постала пізнього літа 1991 року як союз цих трьох малоімовірних за інших обставин союзників: умовно кажучи, Львова, Києва і Донецька¹². Це був союз, який нагадував лебедя, рака і щуку. Не дивно, що він швидко розпався, щойно зник їхній спільний ворог – союзна центральна влада у Кремлі. Поза цими трьома великими містами решта України не пережила того, що відбувалося в Празі 1968 року чи Варшаві 1989 року. Український варіант був ближчий до того, що американські історики Стивен Коткін та Ян Грос назвали «не-громадянською революцією»: коли колишня комуністична еліта, за відсутності загальнонаціональних масових опозиційних рухів, передала владу сама собі¹³. У кожному разі, українські «недореволюції» 1968–1989–1991 років залишали відчуття недосити. У них було щось неповноцінне й на-

---

¹¹ Michael Kramer. «Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): The Diaries of Petro Shelest». *Cold War International History Project Bulletin*, 1998, № 10, с. 234–247; «Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives». Доступна за адресою: <http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/ukraine.pdf>.

¹² Це головна теза книжки: Андреас Витковски. *Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономики, элиты*. – Киев, 1998.

¹³ Stephen Kotkin, Jan T. Gross. *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. – The Modern Library, 2009. Треба, однак, застерегти, що в країнах колишнього комуністичного табору такий варіант був радше правилом, аніж винятком, і в такому сенсі приклад України не був рідкісним.

віть несправжнє. Цю неповноцінність застосовували донедавна як аргумент, чому Україна не має жодних шансів вступити до ЄС: бо Україна ніколи не пережила серйозного руху за свободу, як Угорщина 1956 року, Чехословаччина 1968 року чи Польща в 1980-х¹⁴.

Помаранчева революція уневажнила цей аргумент. І в цьому, на мою думку, – головною мірою, хоча й не винятково, – полягає її значення. Бо насправді якщо очистити вимоги 1968 і 1989 років від неминучих при кожній революції утопійних гасел, то в обох випадках ішлося про щось дуже прагматичне: побудову західної ліберальної демократії та вільного ринку з усіма їхніми – тоді ще неочевидними, але, як ми тепер знаємо, неминучими – вадами.

Помаранчева революція теж була виразом цих настроїв, із очевидно завищуваними очікуваннями й, відповідно, неминучими розчаруваннями. Розчаруваннями, додамо, на тлі глобальної економічної кризи. Янукович прийшов до влади на хвилі цих розчарувань. Можна було очікувати що, як «контрреволюціонер», він відмовиться від західної формули. Тим більше, що через двадцять років після падіння комунізму в двох найбільших колишніх комуністичних країнах – Китаї та Росії – бачимо нову, незахідну формулу успіху: м'який авторитарний режим мінус демократія плюс ринок, побудований на експлуатації дешевих місцевих – природних чи демографічних – ресурсів. Послідовне, хоча й м'яке, згортання демократії за перші місяці влади Януковича можна розглядати як його спробу наслідувати цю китайсько-російську формулу. Чи вдасться вона – знову ж таки, побачимо. Однак що видно вже сьогодні: попри згортання демократії, Янукович не відмовляється від євроінтеграції як стратегічного завдання. А це змушує його бодай формально дотримуватися західних стандартів, хоча б на словах, якщо не на ділі. Зі свого боку, попри виразне й глибоке розчарування Помаранчевою революцією, більшість (53 %) українців – а осо-

---

¹⁴ Див., для прикладу: Адам Загаєвський, «Львів – це справжній поліс». *Leopolis multiplex*. – Київ, 2008, с. 133–134. Загаєвський згадує, що цей аргумент висловили керівники німецької Зеленої партії на конференції у Львові 2001 року.

бливо молоді люди віком від 20 до 39 років (понад 60 %) – далі хочуть бути й жити в Євросоюзі¹⁵.

Поки зберігається курс України на євроінтеграцію, доти Помаранчева революція не завершилася. Вона була продовженням «недореволюцій» 1968 та 1989 років, які Україна не могла вповні пережити через свою закритість та ізоляваність від Заходу. Якщо моя гіпотеза правильна, тоді уряд Януковича може стати нічим іншим, як епізодом у цьому довгому ланцюгу подій. І це буде ще одна, цього разу складніша відповідь на запитання, що залишилося після Помаранчевої революції.

III

У ширшому історичному контексті варто говорити про ще одну загальну тенденцію: від часу Французької революції переможними революціями були ті, які експлуатували національне питання. І 1917, і 1989 роки є добрим підтвердженням цієї тези. Навпаки: молодіжна революція 1968 року на Заході тому й, як уважають, зазнала поразки, що не мала національного ферменту¹⁶.

Помаранчева еліта двічі підтвердила важливість національного питання: коли виграла 2004 року і коли програла 2010 року. Помаранчева революція мала виразно національний, антиросійський вимір: одні з тих, що стояли на Майдані, не любили Росії, бо вона була Росією, другі – бо вона не була демократією, а одні й другі – тому, що Кремль виразно і неприховано підтримував Януковича. Безсумнівно, національний характер Помаранчевої революції зіграв свою роль, але навряд чи був вирішальним: нагадаю, що Майдан говорив і українською, і російською мовами, і там стояли пліч-о-пліч як націоналісти, так і комуністи.

---

¹⁵ «Більшість українців хочуть у союз». *Українська правда*, 11 травня 2010 р., матеріал доступний за адресою: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/11/5031469/>

¹⁶ Див. польське узагальнювальне видання: *Revolucje 1968*. Małgorzata Jurkiewicz, Jolanta Pieńkoś, red. – Warszawa, 2008.

Моя теза полягає в тому, що помаранчевій еліті не вдалося скористатися з цього чинника і спрямувати українське націєтворення в русло будівництва громадянської нації. Ющенко обіцяв стати президентом усієї України, а закінчив президентом самої тільки Галичини, якщо судити за його виборчими результатами 2010 року. У своїй політиці він виразно надавав перевагу вузькій, етнічній моделі української нації за формулою «одна мова, одна історія, одна церква». А прикладом такої моделі в Україні є Галичина, тому власне там Ющенко під кінець своєї влади знайшов найбільшу підтримку.

Поразку Ющенка й усієї помаранчевої еліти годі пояснити однією причиною. Очевидно, шанси на утримання «помаранчевих» при владі були би набагато кращі, якби революція відбулася, скажімо, 2001-го, а не 2004 року – тобто на хвилі економічного піднесення, а не в умовах глобальної економічної кризи. По-друге, жодна революція не відбувається у вакуумі. Міжнародний чинник відіграє зовсім не другорядну роль. Помаранчева революція могла б устоятися, якби не становила такої серйозної загрози для Путінового режиму. Поки архіви ФСБ закрито, про роль Росії у поразці помаранчевої еліти можемо нині здогадуватися. У кожному випадку, Александр Проханов, якого називають голосом Кремля, відверто зарохував політичну кризу і нейтралізацію Ющенка до заслуг Росії. Головною стратегічною метою Кремля, за його словами, є призупинення «жахливого процесу українізації цього величезного руського фрагмента», яким є Україна, і перетворення її «у позаблокову, дружню і про-російську державу»¹⁷. Цю лінію Кремля широко підтримувало російське суспільство. Як показують опитування, за останні двадцять років у Росії спостерігається безпрецедентне зростання націоналізму (див. таблицю нижче), про яке у Кремлі воліють не говорити, бо, відповідно до російської логіки, існує лише український націоналізм; у російській «керованій демократії» масового націоналізму в принципі немає і бути не може.

---

¹⁷ Див. стенограму передачі на московському радіо «Эхо Москвы». *Особое мнение. Гости: Александр Проханов. Ведущие: Ольга Журавлева.* Среда, 17.09.2008, доступне за адресою: <http://www.echo.msk.ru/programs/personalno/540936-echo/>

Таблиця 1. Націоналістичні почуття в Росії, 1991–2009
(відповіді у %)

	Згоджуюся	Не згоджуюся	Не знаю
Є великим нещастям, що ССРСР більше не існує			
2009	58	38	5
Росія має бути для росіян			
2009	54	43	3
1991	26	69	8
Для Росії природно мати імперію			
2009	47	35	18
1991	37	43	19

Джерело: Pew Research Center. *Two decades after the Wall's Fall: End of Communism cheered but now with more reservations*, с. 55–57, доступне за адресою: <http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>.

Але ані економічна криза, ані російський чинник не можуть зняти відповідальність з Ющенка й усього помаранчевого табору за поразку. Маю враження, що російська сторона паразитувала на власній недалекоглядності українського президента, передовсім на його політиці «етнонаціоналізації». Кожна українська політична сила, яка ставить на зведення України до етнічної моделі, приречена на поразку. У цьому сенсі крах цієї моделі, завдяки «об'єднаним зусиллям» помаранчевого Києва і путінської Москви, показує, як національне питання стало однією з причин перемоги антипомаранчевої контрреволюції.

«Україна галицького виробництва» була би бажаною для ефективної модернізації країни. Як показує приклад сусідньої Польщі, чим вища національна однорідність, тим вищий шанс на успішну посткомуністичну трансформацію. Навряд чи полякам вдався би відносно швидкий перехід до ринку та демократії, якби Польща залишалася у передвоєнних кордонах до

1939 року. Але в Україні ця модель тому й малоймовірна, що у теперішній конфігурації вона нагадує радше не сучасну, а міжвоєнну Польщу, з її вкрай релігійно, мовно й етнічно неоднорідним населенням. За таких обставин здійснення «галицького проєкту» потребує надто багато ресурсів. Але навіть за відсутності чітких і цілеспрямованих асиміляційних зусиль із боку Києва на цю модель діє час: варто подивитися, як зросла за минулі двадцять років кількість мешканців України, які вважають українську мову рідною чи розмовляють нею між двома останніми переписами 1989 та 2001 років. Якби ця тенденція збереглася, то за декілька десятків років можна було б очікувати, що більшість України таки стала б україномовною. На це, зрештою, сподівався Ющенко під кінець своєї каденції: він переконував, що тільки наступні покоління його зрозуміють.

Але час не є певним чинником. Він швидко змінюється, а часто його просто немає – надто коли маєш такого сильного супротивника, як сусідня Росія. До того ж ця модель має власну внутрішню слабкість: нею є розкол серед її головних прихильників і рушіїв – національних демократів. Розкол є їхньою невиліковною хворобою. Як показує розвиток подій до і після приходу до влади Януковича, вони не об'єднуються навіть перед лицем спільної загрози.

Відповідно, прихід до влади «донецьких» можна вважати за нав'язання всій Україні своєї регіональної моделі «України донбаського виробництва». Зауважу: Донбас є єдиною українською «континентальною» територією, де за ці двадцять років дуже помітно зріс відсоток російськомовних (див. таблицю 2).

*Таблиця 2. Зміни в Україні та Донецькій області
(2001 рік у % до 1989 року)*

	Україна	Донецька область
Українці	+5,1	+6,2
Україномовні	+2,8	-6,5
Росіяни	-4,8	-5,4
Російськомовні	-3,2	+7,2

Джерело: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>;
<http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

Однак, попри російськомовність, Донбас не бачить свого майбутнього в Росії. Мешканці Донбасу готові прийняти Україну як незалежну державу за умови, що Україна буде політично і культурно близькою до Росії, але не буде в Росії. За роки української незалежності тут вельми зросла кількість людей, які вважають себе українцями, і російська ідентичність тут користується дуже невеликою популярністю. Але таке «національне» оцінювання Донбасу мало додає до того, щоби зрозуміти цей регіон: на відміну від галичан, місцеве населення робить головний наголос на соціальні, а не національні вартості. Але понад усе тут домінує регіональна ідентичність: Донбас не є ані російським, ані українським – він є донбаським¹⁸.

Проте донбаська модель теж дуже проблематична. На перший погляд вона є більш ліберальною, політичною моделлю, побудованою на багатокультурності – так принаймні стверджують люди з оточення Януковича, відповідальні за гуманітарну політику. Але це тільки на перший погляд, бо Донбас, можливо, і є поліетнічним за складом, але він виразно монокультурний за своєю мовою. До того ж ліберальний характер цієї моделі сумнівний. Це «громадянська нація без громадян», бо вона побудована на згортанні демократичних практик і запровадженні послуху. Як і галицька модель, вона теж побудована на ксенофобії. Головною мішенню її ненависти є галичани і так звані «свідоміти» – ті, хто виступає за максимальне унезалежнення України від Росії, – і, меншою мірою, євреї, поляки, американці й усі, хто уособлює Захід.

Але головна її проблема полягає не в тому: навіть якби вона була по-справжньому ліберальна, проти неї виступає сам дух історії. Такі моделі – як-от советська, чехословацька чи югославська – на посткомуністичному просторі не встоялися. Україна є останньою державою в Центрально-Східній Європі, де ця модель *іще* зберігається. Щоби бути успішною, вона має забезпечити українців високими стандартами життя, скажімо,

---

¹⁸ Див.: Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Віктор Сусак. *Львів – Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні*. – Київ–Львів, 2008. *Україна модерна. Спеціальний випуск*.

як у Швейцарії. Навряд чи владі Януковича це вдасться, навіть якщо він перебуватиме при владі дві каденції. Бо, на відміну від Росії чи Китаю, Україна не має дешевих ресурсів, на яких могла би будувати своє швидке економічне процвітання. Іншими словами, Янукович здобув доступ до «батоба», але в нього немає «пряників».

Є третій варіант: «обкраєна Україна», Україна без Галичини або ж без Криму та Донбасу. Це той варіант, про який останнім часом чуємо все частіше й голосніше, як, скажімо, у недавньому інтерв'ю Андруховича¹⁹. Із цією моделлю є, однак, такі самі, якщо не більші проблеми, як, із першими двома. По-перше, в Україні досі немає жодної політичної сили, яка взялася би її зреалізувати. Її речники виражають її несміливо – скажімо, незрозуміло: Андрухович таки виступав за від'єднання Донбасу або Криму чи ні? – і не хочуть вийти із зони комфорту, щоби зорганізувати відповідний рух, політичні партії тощо. Поки так є, «галицький» чи «донецький» сепаратизм залишається академічним чи «кав'ярняним», його можна не враховувати.

По-друге, оскільки незалежна Україна стала суб'єктом міжнародного права, її розпад потребував би сильної зміни геополітичної ситуації. Це мала би бути справжня геополітична революція, на зразок тієї, що відбулася двадцять років тому у зв'язку з падінням комунізму. Але цього разу було недостатньо, щоби сталося щось в Україні чи в Москві, – мало би статися ще щось у Брюсселі чи Вашингтоні.

По-третє, і, мабуть, головне: попри сильні внутрішні розколи, Україна демонструє сильний запас внутрішньої стабільності. Вона колеться, але не розколюється. Опитування останніх років показують, що дуже зросла кількість людей, які ідентифікують себе з Україною та її інтересами й називають себе патріотами України. Причому це зростання видно в кожному з політичних таборів, не лише серед «помаранчевих» регіонів, але й серед тих, що є головною базою «регіоналів» (див. таблицю 3).

---

¹⁹ «Андрухович виступає за відокремлення Криму і Донбасу». *Українська правда*, 23 липня 2010 р., матеріял доступний за адресою: <http://life.prawda.com.ua/problem/4c49b6b2414dd/>

Таблиця 3. Десять найважливіших ідентичностей
(в дужках – відсотки респондентів, які їх обрали)

Україна загалом	Центр	Захід	Схід	Південь
Громадянин(ка) України (67,9)	Українець(ка) (74,4)	Громадянин(ка) України (84,5)	Мешканець свого міста (49,8)	Громадянин(ка) України (69,7)
Українець(ка) (64,1)	Громадянин(ка) України (70,8)	Українець(ка) (82,7)	Громадянин(ка) України (46,3)	Українець(ка) (58,1)
Жінка (46,3)	Жінка (47,4)	Жінка (45,0)	Жінка (43,7)	Мешканець свого міста (52,1)
Мешканець свого міста (45,6)	Мешканець свого міста (45,1)	Чоловік (36,2)	Українець(ка) (39,5)	Православний(на) (50,9)
Чоловік (38,8)	Чоловік (38,7)	Православний(на) (34,9)	Чоловік (38,1)	Жінка (48,1)
Православний(на) (37,9)	Православний(на) (33,8)	Молодий(а) (33,6)	Житель свого регіону (32,1)	Чоловік (41,2)
Молодий(а) (33,5)	Молодий(а) (33,6)	Мешканець свого міста (33,1)	Православний(на) (30,0)	Молодий(а) (37,8)
Житель свого регіону (29,9)	Житель свого регіону (31,3)	Греко-католик(чка) (31,0)	Молодий(а) (27,9)	Житель свого регіону (29,4)
Пенсіонер(ка) (25,8)	Старшого віку (27,6)	Житель свого регіону (25,8)	Пенсіонер(ка) (25,8)	Пенсіонер(ка) (25,1)
Старшого віку (23,1)	Пенсіонер(ка) (26,2)	Пенсіонер(ка) (25,8)	Робітник(ця) (21,6)	Робітник(ця) (22,8)

Джерело: «Про природу регіоналізму в Україні», *Zaxid.net*, 30 квітня 2010 року, матеріал доступний за адресою: <http://www.zaxid.net/blogentry/65020/>. Це дані опитування, що його провели львівські соціологи навесні 2010 року за

підтримки Програми дослідження сучасної України імені Петра Яцика. Щоби зіставити, наскільки зміцнилася національна ідентичність порівняно з першими роками української незалежності, див. есей «Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах» у цьому виданні, таблицю 1 на с. 50. Ці зміни можна коротко описати за такою формулою: сильна інтенсифікація української ідентичності (у 1,5–2 рази по всій Україні та в україномовних областях і в 3–5 (!) разів на Півдні та Сході); зникнення російської ідентичності серед десяти найпопулярніших в Україні.

Іншими словами, попри наші українські «страсті за націоналізмом» – страсті довкола питання, чи Україна має забагато, чи замало української нації й українського націоналізму, я наполягаю на висновку, який я зробив декілька років тому, перед Помаранчевою революцією²⁰, і котрого не бачу підстав переглядати після неї: Україна має рівно стільки нації й рівно стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб забезпечити її стабільність і життєздатність.

Український націоналізм у 1990-х роках був, як написав колись Ендрю Вілсон, «вірою меншости»²¹. Але навіть тоді це була найбільша меншість: решта навіть близько не можуть із нею зрівнятися. Якщо це правда, то правдою є й інше: кожна спроба зробити «більше націоналізму» неминуче вдаряє по тих, хто проводить таку політику. І це, мабуть, одна з головних причин поразки помаранчевої еліти.

IV

Замість висновків хочу звести три окремі нитки цього есею в одну. Спільним знаменником тут є питання про Україну як модерний продукт. Нація і національність – це один із результатів модернізації, але не єдиний і, правдоподібно, навіть не головний. Помаранчева революція, може, й зробила Україну трохи українськішою, однак не зробила її суттєво модернішою. В Україні не стало менше корупції, не з'явилися масові профспілки, жоден український університет не став автономним, наші українські партії нагадують

---

²⁰ Див. «Передмову до видання 2004 року» в цьому виданні.

²¹ Andrew Wilson. *Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith.* – Cambridge, New York, 1997.

радше клани, суспільство є радше патримоніальним, аніж громадянським²² тощо.

Проблема з оптикою нашої україномовної інтелігенції – кажу «нашої», бо зараховую себе до неї – полягає в тому, що вона більше звертає увагу, наскільки Україна є українською, аніж на те, наскільки вона є модерною. Ми повинні перенести увагу з першої частини на другу: з ідентичностей на цінності. Бо власне цінності – те, у що ми віримо і що мотивує нашу поведінку, – визначають, чого ми можемо насправді досягти і відповідно успіх чи невдачу модернізаційного проєкту²³.

Якщо прийняти цю перспективу, то головне, що єднає Україну, – це не тільки і не так почуття належності до цієї країни, як відчуття безпеки, бажання вижити за всяку ціну. Безпека, очевидно, є підставовою та універсальною цінністю, яку українці розділяють з усіма іншими націями, і в цьому вони не є унікальними. Порівняльні дослідження показують, однак, що серед решти держав світу Україна та її населення мають найсильніше виражені цінності, пов'язані з виживанням, і відповідно в ній найменш проявляються цінності, пов'язані з вільним самовираженням. А це один із непомилкових показників, наскільки наше суспільство залишається закритим і недомодернізованим.

На щастя, відсталість не є вироком. Навпаки, як показав колись наш напів земляк і відомий економічний історик Александер Гершенкрон²⁴, за певних обставин відсталість

---

²² Я свідомо пропускаю тут питання про еволюцію громадянського суспільства після 2004 року через брак відомих мені конкретних досліджень; із тієї ж причини я не зарахував громадянське суспільство до завоювань Помаранчевої революції в першій частині цього есею. Частково цієї теми на прикладі Львова торкається Клаудія Шабіч (див.: Claudia abi. «*Ich erinnere mich nicht, aber L'viv!*», *Zur Funktion kultureller Faktoren für die Institutionalisierung und Entwicklung einer ukrainischen Region*. – Stuttgart, 2007. Її висновки загалом збігаються з моєю тезою, що громадянське суспільство у Львові час від часу показує спроможність до сильної мобілізації місцевого населення, однак воно неспроможне на довготривалу й сплановану акцію колективної солідарності (див. есей «Страсті за Львовом» у цьому виданні, с. 103).

²³ Див. мою книжку: Ярослав Грицак. *Життя, смерть та інші неприємності*. – Київ, 2008.

²⁴ Див.: Alexander Gershenkron. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. – Cambridge, MA, 1962, с. 5–30.

може стати великою перевагою, бо вона дає можливість перескочити цілі стадії розвитку і перейняти наймодерніші форми господарства, технології тощо. Іншими словами: за певних обставин колишні відсталі суспільства можуть наздогнати й навіть перегнати суспільства розвинуті. Тільки вони досягають цього не сталим і стабільним розвитком, а стрибками. Чим далі на схід, тим більшу роль у цьому стрибку мала відігравати держава, бо чим далі на схід, тим менше саме суспільство має для цього й відповідні ресурси, самоорганізацію. Тому ключовою умовою є прихід до влади більш чи менш радикально налаштованих реформаторів, котрі діставали доступ до державних ресурсів заради здійснення такого стрибка.

Революції і є, власне, часом таких великих стрибків чи радше шансом на такі стрибки. А тому не конче всі вони вдаються. Декілька років тому, якраз напередодні Помаранчевої революції, Ричард Пайпс на підставі соціологічних опитувань показав, що Путінів прихід до влади та згортання російської демократії не були результатом маніпуляцій правлячої еліти – радше зміни у російській політиці відповідали тим великим і не конче позитивним змінам у масовій російській свідомості, котрі Пайпс назвав «втечею від свободи»²⁵. Його висновок знайшов підтвердження у світовому опитуванні щодо цінностей: регрес, який відбувся в Росії впродовж 1990-х років, є дуже вражаючим²⁶.

Україну було включено в опитування щодо цінностей відносно недавно, а тому, на відміну від Росії, ми не маємо матеріалу для порівняння. Є, однак, інші опитування, які безсумнівно показують, що в Україні за минулих двадцять років теж відбулася подібна «втеча від свободи». Скажімо, серед колишніх комуністичних країн Україна б'є рекорди щодо розчарування в багатопартійній системі: кількість її прихильників між 1991 та 2009 роками змінилася від виразної більшості

---

²⁵ Richard Pipes. «Flight From Freedom: What Russians Think and Want». *Foreign Affairs*, 2004, May/June.

²⁶ Rowan Ingelhardt, Wayne E. Baker. «Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values». *American Sociological Review*, vol. 65, No 1, Feb., 2000, с. 40.

(72 %) до виразної меншости (30 %) ²⁷. Ми не знаємо, чи це розчарування є результатом двадцяти років демократії, чи тільки останніх років – і знову ж таки, якщо тільки останніх, то наскільки це розчарування спричинила політична, а наскільки економічна криза. Якщо, однак, брати сумарний індекс «демократичности» українців, то за п'ятибальною системою оцінювання він виглядає на міцну «трієчку»: Україна займає місце рівно посередині – і ситуація в Росії, яка закриває список, є набагато депресивнішою ²⁸.

Тому найпростішою і найпереконливішою відповіддю на запитання: «Що залишилося після Помаранчевої революції?» є: «Після Помаранчевої революції залишилася сама Україна». З усіма її вадами, кризами і суперечностями, але водночас відносно стабільна, відносно демократична і відносно прозахідна. Така Україна приречена радше на еволюцію, аніж на революцію. Звичайно, революції і далі можуть траплятися, як трапляються транспортні корки на дорогах. Але доки переможна еліта братиме владу заради влади, а не заради модернізаційних стрибків, доти Україна приречена на повільну еволюцію, якщо не стагнацію.

«Ми перебуваємо в ситуації, в якій – і я не вагаюся це сказати – ми не можемо розраховувати на швидкі зміни <...>. Такий висновок випливає з характеру оточення, в якому перебуває наша країна, з характеру нашої незалежності, яку маємо, а також із рівня нашого суспільного розвитку, на якому ми перебуваємо – з перспективи як техніки, так і політичної свідомості й, зрештою, культурного і морального стану...» ²⁹.

Ці слова не про Україну. Це уривок зі статті, яку написав відомий польський філософ Лешек Колаковський якихось п'ятдесят років тому, коли в комуністичній Польщі вмерли сподівання опозиції на швидкі зміни. Я цитую Колаковського не задля того, щоб порівняти Україну 2010 року з Польщею 1957 року й відповідно зробити банальний висновок, що Україна потребує довшого часу, щоб пройти той самий

---

²⁷ *Two decades after the Wall's Fall...*, с. 30.

²⁸ *Там само*, с. 21.

²⁹ Цитую за: *Czas ciekawy, czas niespokojny. Z Leskiem Kolakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel*. Cz. 2. – Kraków, 2008, с. 160.

шлях, який Польща пододала за п'ятдесят років. Хто який пройде шлях і за скільки років, цього нікому не дано знати. Цитую цей текст з іншого приводу. Життєвим кредом Колаковського була ревізія – всього того, у чому він жив і у що вірив: марксизм, Польща, Європа. Мені ж особисто він імпонує тим, що він намагався ревізувати, чим була і є модерність. Зокрема, він наголошував неунікність *sacrum* і метафізики у світському житті. Як писав Лешек Колаковський, революційна ментальність є нічим іншим, як модерним варіантом релігійної віри в апокаліпсис. Віри в те, що відбудеться страшна велика катастрофа, по якій усе зміниться на краще й усі ми заживемо щасливо³⁰. Жодна революція не може виконати цю обіцянку. Але без спокуси цієї обіцянки годі уявити будь-яку революцію.

Із цієї ж перспективи він нагадував, що поразка є неунікним і неминучим явищем нашого життя. Це, однак, не дає підстав для депресії та розчарування. Навпаки: поразка відкриває шанс на одкровення, критичне переосмислення, нові розв'язки.

Я не можу передбачити, яким буде це переосмислення в українському випадку: як відомо, історики – погані пророки. Я радше завершу дуже суб'єктивними побажаннями. На відміну від тих моїх колег, які вірять, що суб'єктивність треба залишати за дверима свого кабінету, я люблю перефразувати Нормана Дейвіса: тільки погані історики вдають, що вони об'єктивні; добрі ж історики свідомі своїх упереджень і численних обмеженостей і радо в них признаються³¹.

Отже, мій розум і моє серце стоять за іншою моделлю України – я називаю її третьою Україною. Словами молодого київського публіциста, це проєкт, що закликає дивитися на

---

³⁰ *Czas ciekawy, czas niespokojny. Z Leszkiem Kolakowskim rozmawia Zbigniew Mentzel*, с. 28–29; Leszek Kolakowski. «Revolution – a Beautiful Sickness». Leszek Kolakowski. *Modernity on Endless Trial*. – Chicago Press, 1990, с. 215–234.

³¹ Norman Davies. «The Misunderstood Victory in Europe». *New York Review of Books*, vol. 42, № 9, May 25, 1995. В оригіналі фраза звучить так: «...good historians need to admit to their limitations. The worst are those who imagine themselves to be free of any bias».

українські реалії не з висоти львівської дзвіниці чи донецького терикону, а з позиції і географічного, і політичного Центру³².

Україна з її різнорідною культурою та складною історією приречена на глибокі політичні кризи. І це є поганою новиною. Доброю ж є та, що, попри все, кожна із цих криз, у тому числі з Помаранчевою революцією, поки що завершувалася компромісом. Можна сперечатися, наскільки добрими чи справжніми були ці компроміси. Але, як на мене, така дискусія позбавлена глибшого сенсу: поганий мир завжди кращий за красиву війну. Проблема України полягає не в регулярному повторюванні менш чи більш прагматичних компромісів; проблема України, на мою думку, полягає у відсутності стратегічного компромісу, котрий стосувався би таких питань, як мова, історична пам'ять і зовнішня орієнтація. А такі стратегічні компроміси вимагають більше часу і, відповідно, немінучих розчарувань.

Тут знову покличуся на історичний досвід. В історії було декілька революцій, котрі називали «великими». Але тільки одна заслужила титул «славетної»: англійська революція 1688 року. Вона була не так революцією, як компромісом, що поклав край розколу, породженому попередньою революцією, але не скасував її політичного ефекту.

Так само й після Помаранчевої революції та «біло-блакитної» контрреволюції мав чи міг би прийти великий політичний компроміс. Але такий компроміс сам по собі вимагає ще однієї революції – цього разу не політичної, а інтелектуальної. Іншими словами, зміни способу думання, чим є Україна і яке її місце в сучасному та дуже мінливому світі. А це вже завдання не так політичної, як інтелектуальної еліти. Коротко кажучи, нас із вами.

---

³² Михайло Дубинянський. «Золота середина». *Українська правда*, 28 червня 2010 року, <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/28/5173726/>

Хто такі українці і чого вони хочуть?

(Замість післямови)

Питання на зразок «Хто такі українці і чого вони хочуть?» належать до тих так званих великих питань, які апріорі не мають і не можуть мати єдиної задовільної відповіді. Найгірше, що можна зробити з такими питаннями, – це намагатися таку відповідь шукати. Для прикладу, сто років тому в Східній Європі такими були селянське та єврейське питання. Сталін намагався вирішити перше, загнавши всіх селян у колгоспи, а щоби остаточно розв'язати друге, Гітлер улаштував Голокост. Обидва вирішення були «остаточними» й призвели до загибелі декількох мільйонів людей. Однак питання самі по собі не зникли, – вони просто набули іншої форми: що робити із землею після падіння комунізму в першому випадку, чи як досягти миру на Близькому Сході – в другому?

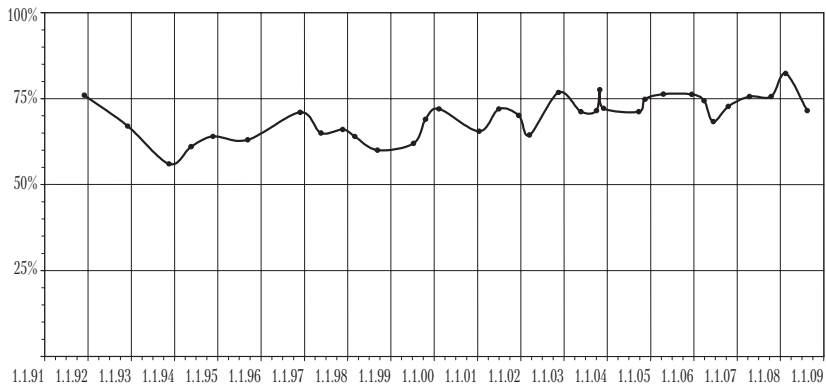
Тому приймімо від самого початку, що на наше питання «Хто такі українці і чого вони хочуть?» немає і не може бути єдиної відповіді. Відповідей може бути одразу декілька, залежно від того, хто, де, перед ким і з якою метою це питання ставить чи відповідає. Тому краще говорити не про одну, а про цілий спектр можливих відповідей. На одному з його полюсів буде негативна відповідь: українців як окремої нації взагалі не існує, і українська нація є злісною вигадкою («інтригою») поляків, євреїв, німців, советських комуністів, а від останнього часу – ще й ліберального Заходу. На другому, протилежному кінці знайдемо відповідь, що українці походять щонайменше від часів Трипілля і що вони завжди, від самого моменту зародження, прагнули до державної незалежності. Я не розглядатиму серйозно ані один, ані другий погляд. Їх можна трактувати хіба що з гумором, як це колись зробив Остап Вишня у своїх лекціях «Дещо з українознавства»¹.

---

¹ Див.: *Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. У 4 книгах.* Кн. 1. – Київ: Рось, 1994, с. 494–495.

Більшість українців, як показує соціологія, рідко коли вибирають ту чи ту крайність. Вони тяжіють до відповідей, що лежать десь між двома протилежними полюсами. Вибір більшості з них і буде, у першому наближенні, тією відповіддю, якої шукаємо. Бо ми є те, що ми вибираємо. Або, як стверджував Ернест Ренан: «нація – це щоденний референдум». Ідучи за Ренановою метафорою, питання, чи українці є нацією, легко перевірити на підставі головного референдуму, який поклав початок Україні як незалежній державі, – референдуму 1 грудня 1991 року. Як показують соціологічні опитування (див. таблицю нижче), якби такий референдум проводили в будь-який момент протягом останніх двадцяти років, результат був би той самий, тільки що, зрозуміло, з іншими, не такими високими, показниками, як 1991 року.

Таблиця 1. Динаміка чисельності прихильників незалежності України у 1991–2008 роках
(відсоток дорослого населення від 18 років; за даними КМІС)

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології. *Ставлення населення України до її державної незалежності*. <http://archive.org.ua/archive/2009-04-15/kiis.com.ua/>. Дата розміщення: 2008-08-27.

Тому перша, дуже приблизна відповідь на питання «хто такі українці і чого вони хочуть» була би така: сучасні українці хочуть незалежності. Ці українці, як показують соціологічні опитування, *становлять більшість населення більшості регіонів протягом більшості часу*. Поза референдумом 1991 року, є інші дані, котрі дають змогу ствердити, що для мешканців

України їхня батьківщина є порожнім звуком. Для прикладу, в 2005–2009 роках близько 75 % вважали себе патріотами України, 56 % відчували гордість за те, що вони є українцями, а 63 % навіть готові були воювати за Україну, якби, не дай Боже, розпочалася війна². Знов-таки, інтенсивність цих почуттів може бути різна в різних регіонах. Тому тут можна вжити ту саму формулу: *більшість населення у більшості регіонів протягом більшості часу*. Жоден регіон, однак, не уявляє себе поза Україною³, і якби їхнім мешканцям довелося вибрати собі батьківщину, 57 % знову вибрали б Україну⁴.

Постає питання: якщо так насправді є, то звідки в нас такі тривоги й страсті за українською національною ідентичністю? Соціологічні опитування мали би нас переконувати, що якщо нам є чим тривожитися, то радше безробіттям, екологією, зростанням цін, корупцією тощо⁵. Нас же більше переймає питання статусу російської мови як другої державної чи Бандери як героя України. Мусимо окремо спинитися на тому, чому це так.

Тут ми не маємо вибору, як вступити – перефразовуючи відомі слова Маркса – на круту і кам'янисту дорогу наукових теорій. Не кожен чи кожна з нас захоче нею піднятися, але у кого вистачить сил, а головне – терпіння, може дістати як ви-

---

² Див.: www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=308.

³ www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=318.

⁴ www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=411. Звернімо увагу, що всі ці відповіді мешканці України давали в умовах гострої політичної й економічної кризи. Треба думати, що за формальніших обставин усі наведені відсотки були б вищими.

⁵ Як стверджує Ірина Бекешкіна у недавньому (2 червня 2011 року) інтерв'ю: «Перед кожними виборами політики замовляють соціологічні опитування. Серед них і визначення переліку найважливіших проблем. 10 топ-проблем абсолютно однакові як на Сході, так і на Заході, за результатами цих досліджень. Людей турбують: власна кишеня, зарплати, пенсії, ціни, медична допомога». Див.: http://dif.org.ua/ua/media_about_us/jrjgborj. Міжнародне дослідження, проведене 2009 року серед країн колишнього комуністичного блоку, показало, що серед десяти найважливіших не-економічних проблем, які тривожать українців, етнічні посідають останнє місце; серед усіх цих країн український показник (15 % населення, що тривожиться етнічними проблемами) є найнижчим. Див.: *Pew Global Attitudes Project Two Decades After the Wall's Fall*, с. 76, доступне за адресою: www.pewglobal.org.

нагороду краще розуміння, чим є сучасна Україна. Наше розуміння залежатиме від того, наскільки високо, себто до якого рівня ми захочемо піднятися. Тут доречне таке порівняння: наука про те, як рахувати, має три рівні: арифметику, алгебру і вищу математику. Щоб рахувати на пальцях чи навіть у голові, вистачить арифметики. Для складніших підрахунків навіть алгебри не досить. Україна є дуже складним соціальним механізмом бодай тому, що нараховує близько 40 мільйонів населення. Тож самої арифметики тут напевно не вистачить. Треба, однак, почати з неї. Бо, як показує досвід, певна частина аналітиків та коментаторів навіть цієї арифметики не знає або не хоче знати, але береться серйозно судити про Україну.

Отже, почнімо з найпростішого: нації пов'язані з націоналізмом. А націоналізм, як кожен «ізм», схожий на хамелеона: він набуває кольору й форми залежно від середовища. Скажімо, соціалізм сповідували такі різні люди, як Улоф Пальме й Іосіф Сталін, і, залежно від скандинавського чи советського середовища, він набував різних форм і значень. Подібно лібералами є водночас і Ісая Берлін, і Владімір Жириновський. За аналогією з біологією можна вивести правило: чим більше кожен «ізм» здатен до видозмін, тим кращі він має шанси на виживання. Чемпіоном із пристосування є капіталізм: виглядає, що він нині є єдиною грою, в яку грають усі, навіть у сучасному комуністичному Китаї.

Націоналізм схожий на капіталізм у тому сенсі, що у нього грають майже всі, нерідко навіть ті, хто називає себе інтернаціоналістами. Відповідно, маємо різні види націоналізмів: ліберальний та інтегральний, лівий і правий, націоналізм націй панівних («державних») і пригноблених («недержавних») тощо. Це різноманіття не заперечує, а, навпаки, передбачає існування якогось узагальненого «родового» означення. Найлапідарніше його сформулював Ернест Гелнер: «*Націоналізм – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися*»⁶.

---

⁶ Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. – Oxford, 1993, с. 10. Цитую за українським перекладом Георгія Касьянова, що доступний за адресою: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>.

Це означення добре, зокрема, тим, що дає змогу з'ясувати джерело наших страстей за націоналізмом:

Націоналізм як почуття і рух найадекватніше окреслюється в рамках цього принципу. Націоналістичне почуття – це або роздратування, породжене порушенням принципу, або задоволення від його реалізації. Наявність якогось із цих почуттів спричиняє появу націоналістичного руху⁷.

Отже, українці так багато дискутують про українську націю, бо в Україні порушено принцип націоналізму. Питання тільки: котрий? Із усіх можливих відповідей найменш правдоподібною є та, що в Україні нація і держава збігається не повністю. Тобто що частина української національної території – Перемишль із околицями на Заході, Берестейщина на Півночі чи Кубань на Сході – перебувають поза українською державою. Найбільше роздратування викликає існування в Україні численної «гібридної» категорії російськомовних українців. За різними оцінками – залежно від того, як ми трактуємо мову (рідна мова чи мова вжитку), – вони становлять від третини до половини населення. Це вони створюють враження, що принцип націоналізму в Україні порушено: бо не до кінця відомо, частиною якої нації вони є – української чи російської?

Відповідь на це запитання залежить від того, яку з двох можливих концепцій нації ми вибираємо: етнічну чи політичну. Обидві концепції мають глибокі історичні корені й широку сферу вжитку. Прообразом першої, етнічної моделі нації є грецький поліс. Його громадянами могли бути лише народжені від батьків, котрі, своєю чергою, дістали цей титул у спадок. В основі цієї моделі лежить «право крові», чи, латинською, *ius sanguinis*. Оскільки сучасні нації більші за античний поліс і цього принципу неможливо дотримуватися на практиці, найчастіше його заміняє мова як символ спільного походження. Тому етнічні нації є одномовними націями. Моделлю альтернативної, політичної нації був стародавній Рим, де громадянином ставали, а не народжувалися, за двох умов: регулярної сплати податків і лояльності до держави. В основі цієї моде-

---

⁷ Там само.

лі є право території, чи *ius solis*. У модерній історії втіленням цих двох моделей є, відповідно, німецька та французька нації⁸.

Нації, як і кожен соціальний організм, можуть змінювати характер. Скажімо, польський національний рух у ХІХ столітті плекав концепцію політичної (поліетнічної) польської нації «від моря до моря», але від кінця ХІХ століття перейшов на етнічну модель: Польща як нація етнічних поляків⁹. Українська нація впродовж ХІХ і ХХ століть пройшла шлях, зворотний до польського. В уяві перших поколінь українських національних патріотів вона постала як нація етнічна. А після Першої, а ще більше після Другої світової війни українська нація набула політичного характеру¹⁰. 1 грудня 1991 року було кульмінацією цієї моделі: частка тих, хто голосував за українську незалежність (91 %), перевищила частку і *україномовних* (65 % у 1989 році), і самих *українців* (73 % 1989 року).

Однак через двадцять років після проголошення української незалежності таки залишається незрозумілим, моделлю якої нації є сучасна Україна: етнічної чи політичної? Цю невизначеність представлено в головному документі, за яким живуть сучасна Україна й сучасні українці, українській Конституції 1996 року, де поняття «український народ» (етнічна модель) і «народ України» (політична модель) вжито впереміш і, як виглядає, без будь-якої логічної послідовності. Неясність конституційна відповідає неясності політичній: в Україні не втілено послідовно ані етнічну, ані політичну концепцію нації. З одного боку, після розпаду ССРСР, Югославії та Чехословаччини Україна залишається мовби останньою моделлю політичної нації у Східній і Центральній Європі. Із другого боку, ця модель не витримує ваги власної конструкції, і над Україною, як дамоклів меч, висить загроза розколу

---

⁸ Див.: P. L. White. «What is a Nationality?» *Canadian Review of Studies in Nationalism*, vol. 12. № 1, Spring 1985, с. 1–24.

⁹ Див.: Brian Porter. *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*. – Oxford, New York et al.: Oxford University Press, 2000.

¹⁰ Див.: класичні під цим оглядом праці Івана Лисяка-Рудницького, зібрані в другому томі його «Історичних есе» (Київ: Основи, 1994) про Вячеслава Липинського, советську Україну з історичної перспективи та політичну думку українських дисидентів (*Там само*, с. 125–172, 457–469, 477–488).

країни. За таких обставин можна лишень побажати собі, щоб цей розкол стався за цивілізованою чехословацькою моделлю, а не кривавою югославською.

Стільки арифметики націоналізму. Більшість коментаторів і аналітиків політичного життя в Україні на цьому рівні й зупиняються – тобто дискутують, яка модель є доцільнішою. Алгебра ж націоналізму говорить нам щось інше: насправді поділ на етнічні і політичні нації є значною мірою умовним. З одного боку, у світі є дуже мало чисто етнічних націй, а з другого – майже всі політичні нації формуються довкола одного чи декількох етнічних ядер. На умовність цього поділу чи не вперше звернув увагу інший теоретик націоналізму – Роджерс Брубейкер¹¹. Він запропонував нову теорію, котра поставила уявлення про нації та націоналізм із ніг на голову. Передовсім він звернув увагу на факт, що не кожен націоналізм хоче власної держави. Деякі з них задовольняються набагато меншим: скажімо, культурно-політичною автономією. Відповідно, страсті за націоналізмом не конче можуть бути страстями за політичним самовизначенням. Вони можуть виникати у стосунках між нацією, яка щойно здобула свою державу, і національними меншинами, особливо тими, котрі в старій державі займали привілейований стан (як, скажімо, судетські німці в Чехії до і після розвалу Австро-Угорської імперії). Вони не конче можуть вимагати політичної незалежності для себе, але їхня поведінка визначає контури новоствореної нації та її політичну стабільність.

Центральною для Брубейкера є концепція «націоналізаційної держави». Це тип нових національних держав, що виникли на осколках старих імперій і керуються у своїй політиці такими принципами: 1) існує титульна національність, що 2) має право на цю державу; 3) однак інтереси цієї національності в цій державі скривджено й/або загрожено; тому 4) потрібні спеціальні дії, щоб подолати цю кривду чи загрозу; 5)

---

¹¹ Rogers Brubaker. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. – Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1996; український переклад: Роджерс Брубейкер. *Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі*. – Львів, 2006.

ці дії є виправданими як перемога історичної справедливості; відповідно, 6) зорганізують мобілізацію «знизу», щоб чинити тиск на державу заради запровадження відповідних змін; як наслідок усіх попередніх пунктів, 7) держава здійснює відповідні зміни в законодавстві та проводить політику так званої позитивної дискримінації титульної національності.

Націоналізм такої держави неминуче викличе негативну реакцію національних меншин, особливо тієї, більшість співвітчизників якої мешкає за її кордоном і має власну державу. Зрозуміло, що в більшості випадків їхні сподівання на підтримку сусідньої держави не залишаються марними: держави-сусіди пропонують «своїм» національним меншинам повернутися в лоно історичної батьківщини – при цьому бажано разом із територіями, котрі вони замешкують.

Власне, у трикутнику трьох націоналізмів: націоналізаційної держави, національних меншин і сусідньої держави – історичної батьківщини меншин – і розвивається головна політична драма на територіях колишніх Австро-Угорської, Російської та Османської імперій, а з падінням комунізму – іще й ССРСР. Класичним зразком націоналізаційної держави була міжвоєнна Польща, класичними зразками «держави – історичної батьківщини» є міжвоєнна Німеччина і теперішня Росія.

Виглядає, що модель Брубейкера набагато точніше пояснює те, що діється в Україні, аніж будь-які інші. Маємо російське та російськомовне населення Півдня і Сходу України, яке чинить спротив націоналізаційній політиці Києва і прагне якнайближче бути з Москвою. Проте є одна річ, яка вельми підважує цю модель. Згідно з Брубейкеровою моделлю, російськомовна спільнота мала би стати сепаратистською і домагатися виходу з-під влади Києва. У незалежній Україні бачимо щось протилежне: замість іти від Києва, вона йде до нього і навіть завойовує його: так, як це сталося 1994 року з перемогою Кучми та 2010 року з перемогою Януковича.

У результаті маємо досить парадоксальне явище: попри сильні мовні, регіональні та інші відмінності, Україна колеться, але не розколюється. Логічне пояснення цього парадокса, на мою думку, полягає в тому, що всередині України йде не так протистояння між двома, українським та росій-

ським, націоналізмами, як вибір між двома ядрами, довкола яких має консолідуватися *одна* українська нація. Першим є галицька модель, чи, як її називав гетьман Павло Скоропадський, «Україна львівського виробництва»¹². У своїй суті вона є копією польської етнічної «націоналізаційної» моделі, що не дивно, з огляду на час і місце свого народження. Вона оформилася на межі XIX–XX століть у Галичині, на території, де українцям довелося мати справу з польським націоналізмом, що саме тоді ставав усе етноцентричнішим. А добре відомо, що опозиція часто переймає логіку і поведінку свого супротивника. Відповідно, галицька модель робила наголос на 1) україномовності, 2) етнічній версії історії («схема Грушевського», яка, до речі, постала у Львові) та 3) прозахідній орієнтації («повернення до Європи»), тобто повторювала засадничі риси польської етнічної моделі.

Хоча ця модель і є галицькою за походженням, вона не обмежується до Галичини. За останні сто років вона поширилася майже по всій Україні, і її головним соціальним носієм є україномовна інтелігенція. Час від часу вона мала добиватися подиву гідних успіхів, як-от під час виборів до Установчих зборів восени 1917 року, коли українські партії здобули 70 % голосів, чи під час Помаранчевої революції. Важливо наголосити інше: щоразу вона перемагала, коли доходило до чесного, демократичного вибору. Однак ця модель має одну засадничу слабкість: і в 1917 році, і 2004 року вона не могла втримати свою перемогу на довше, аніж на декілька років.

Потенційним ядром іншої моделі української нації є Донбас. Цей регіон виразно не є Росією і ніколи нею не був. Але він не став українським за галицькою подобою і, правдоподібно, ніколи таким не буде. За своїми головними рисами донбаська модель є мовби дзеркальним відображенням галицької. По-перше, Донбас є виразно російськомовним. Ба більше: Донбас є єдиним регіоном в Україні, де кількість україномовних за останніх двадцять років не збільшилася, а зменшилася¹³. Донбаська модель спирається на регіональну модель історичної

¹² Павло Скоропадський. *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.* – Київ–Філадельфія, 1995, с. 245.

¹³ Див.: есей «Неевклідова Україна» в цьому виданні.

пам'яті, із сильними запозиченнями з російсько-імперської, советської та української¹⁴. І, нарешті, зовнішня орієнтація Донбасу є не лише виразно антинатовською і, як виглядає, антиєвропейською. Майбутнє України Донбас вбачає радше у найближчому союзі з Росією¹⁵.

Але донбаська модель має свої внутрішні слабкості, які дуже підважують її шанси здомінувати всю Україну. З огляду на сильні суперечності між місцевими регіональними елітами, Донецьк не є популярним не лише у Львові чи Тернополі, але навіть серед своїх найближчих сусідів: Харкова й Дніпропетровська¹⁶. Тому він не може перемогти самою тільки силою переконань, без маніпуляцій і більшої чи меншої дози насильства. По-друге, його еліта, прийшовши до влади, насправді не має чого запропонувати Україні. Образно кажучи, у донецьких є батіг, але немає пряника.

Українська ситуація були би безвихідна, якби Галичина була безпосереднім сусідом Донбасу – подібно як фламандці й валонці у Бельгії чи серби та хорвати в колишній Югославії. На щастя, їх розділяє Центральна Україна. Ця Україна є центральною і географічно, і культурно та політично. Її позиція в певні моменти, як показали події Помаранчевої революції, може бути вирішальною для всієї України¹⁷. Проблема з нею в тому, що Центральна Україна є слабо зартикульованою: вона не має ані свого голосу, ані свого лідера чи масової політичної сили, яка представляла би її інтереси. А тому вона не може – поки що? – послужити за ядро української нації.

---

¹⁴ Andrew Wilson. «The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes». *Journal of Contemporary History*, vol. 30, 1995, с. 265–289.

¹⁵ Ігор Тодоров. «Реалізація курсу держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію (на прикладі Донецької області)». <http://soskin.info/ea/2007/5-6/200704.html>.

¹⁶ Див.: Марія Левіцька, Адам Роланд. «Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності». *Україна Модерна*, 2007. Спеціальний випуск: Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні, с. 271–298.

¹⁷ Dominique Arel. «The “Orange Revolution”: Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine». www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/Arel_Cambridge.pdf

Можливо, Україні вдалося би швидше розв'язати свої проблеми, якби це були тільки її проблеми. На жаль, так не є. Упродовж усієї своєї писаної історії Україна ніколи не була залишена сама на себе. Вона перебувала у центрі декількох міжнародних конфліктів, а часом була головним призом гри. Тому українському націоналізмові довелося боротися одразу з декількома суперниками. Досить подивитися на карту націоналізмів у Східній Європі XIX століття¹⁸, щоб переконатися у винятковій складності української ситуації: на українських землях не було жодної території, на яку водночас не претендували би одразу щонайменше два, а часом три і більше національних рухів.

Багато істориків сходяться в тому, що для успіху націєтворення вирішальне значення мають не так внутрішні, як зовнішні умови. Для прикладу, литовське національне відродження перед 1914 роком за силою поступалося українському¹⁹. Однак після 1917 року литовцям вдалося добитися своєї незалежності, а українцям – ні. Україна була надто важливою і для «білої», і для «червоної» Росії, щоб просто так її відпустити, і Антанта, головний переможець у Першій світовій війні, цю позицію мовчазно підтримувала. Історію України XX століття можна коротко представити як поступове зникнення з її території всіх історичних націоналізмів. Після Другої світової війни жоден німецький політик не говорить про Україну як частину німецького *Lebensraum*, а після падіння комунізму жоден впливовий польський політик не вимагав повернути Львів. Можна без перебільшення сказати, що сучасній Україні вдалося втриматися, бо, на відміну від того, як це було 1917 року, наприкінці 1991 року виник загальний міжнародний консенсус щодо її незалежності.

Існує, однак, єдиний виняток. Ним є Росія. Україна відіграла надто велике значення в уявленні більшої частини російського освіченого суспільства, щоб дати їй так легко піти. Причому це стосувалося всіх політичних таборів: від крайнього правого до крайнього лівого. Тут наведу один маловідомий

---

¹⁸ Norman Davies. *God's Playground: A History of Poland*. Vol. 2: 1795 to the Present. – Oxford, 1983, с. 49.

¹⁹ Див.: Ronald Grigor Suny. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. – Stanford, CA, 1993.

факт: за словами Казімежа Келеса-Крауса, 1901 року Ленін та його соратники могли згоджуватися на створення окремої польської, фінської чи навіть литовської партії, однак дозволити українцям створити власну соціал-демократичну партію більшовики вважали для себе політичним самогубством²⁰.

Проблема з російським націоналізмом є, однак, та, що, як і український, він до останнього часу ніколи не мав своєї національної держави: бо ані Російську імперію, ані, тим більше, Советський Союз не можна було трактувати як повноцінну національну російську державу. Великою іронією історії СРСР було те, що її головним національним питанням було не українське, литовське чи грузинське, а власне російське. І якраз нерозв'язаність російського питання породила на межі 1980–1990-х років велику політичну кризу в Кремлі у вигляді суперництва за владу між Горбачовим як президентом СРСР і Єльциним як президентом Росії. Це суперництво, врешті-решт, doprowadило до розвалу цієї останньої імперії.

Недавно колишній радник Горбачова, Александр Ціпко, зрадив таємницю: напередодні українського референдуму Єльцин давав згоду на незалежність України, бо думав, що після того, як він визволить Кремль від Горбачова, незалежна Україна сама «приповзе до нього на колінах»²¹. Від 1991 року Росія є єдиною країною, від якої українці постійно чують, що українська незалежність є явищем тимчасовим, що українська держава не є життєздатною і що розкол України неминучий.

Помаранчева революція створила враження, що Україна наблизилася до точки, після якої її повернення до Росії вже ніколи не буде можливим. Такий сценарій міг виглядати як серйозна загроза для геополітичних амбіцій Росії²². Ми не

---

²⁰ Цит. за: Роман Шпорлюк. «Україна і Росія», у його збірці: Роман Шпорлюк. *У пошуках майбутнього часу: статті, есе, інтерв'ю*. Передмова Ярослава Грицака. – Київ: Грані-Т, 2010, с. 58.

²¹ Александр Ціпко. «Сталин, голодомор и дружба народов». *Независимая газета*, 16.12.2008, <http://atsipko.ru/stalin-golodomor-i-druzhiba-narodov.html>.

²² У цьому, зокрема, зізнається Ціпко: «З історичного погляду, точку неповернення до Росії для України ще не пройдено. Україну ще не втрачено для нової Росії остаточно, “західний вектор” України, що його спровокував розпад СРСР, може загубитися у вирі економічних потрясінь, які очікують в умовах глобальної кризи України». *Там само*.

знаємо, наскільки ФСБ і Кремль доклалися до падіння помаранчевої влади, хоча, якщо вірити словам Александра Проханова²³, саме вони відіграли вирішальну роль у розгортанні політичної кризи в Україні. І що насправді йдеться не лише про відвернення загрози вступу України в НАТО, але й про створення таких умов, за яких Україна з часом могла би знову ввійти в оновлену російську імперію.

Мої російські колеги переконують мене, що це тільки заяви, і то безвідповідальних політиків. На відміну від них, говорять вони, Путін є прагматичним політиком, що ніколи не піде на порушення міжнародного укладу тощо. Припускаю, що вони мають рацію. Але їхні твердження ігнорують емоційну природу націоналізму: національні почуття важко заспокоїти раціональними аргументами. Ба більше: опитування через двадцять років після падіння комунізму показують якраз безпрецедентний вибух національних почуттів саме в Росії – безпрецедентний порівняно як із Росією 1991 року, так і з усіма колишніми країнами комуністичного табору²⁴.

У кожному випадку, можна очікувати, що, відповідно до схеми Брубейкера, націоналізація Росії як сусідньої «держави – історичної батьківщини» мала би неминуче спровокувати позитивну відповідь росіян і російськомовного населення України («національних меншин»), з одного боку, і негативну відповідь серед україномовних українців. І справді, український медійний та інтернетний простір дає багато прикладів такої радикалізації. Але є загальне враження, що цей віртуальний простір до простору реального має дуже опосередкований стосунок. Бо, як показує цитоване вище дослідження, Україна є однією із двох країн Європи (другою є Болгарія), де проро-

---

²³ www.echo.msk.ru/programs/personalno/540936-echo/

²⁴ Порівняно з 1991 роком удвічі зросла кількість тих, хто вірить, що Росія має бути лише для росіян (відповідно 26 % у 1991 році та 54 % 2009 року); більше ніж удвічі (з 22 % до 58 %) – кількість тих, хто вважає, що сусідні країни мають території, які повинні були б належати Росії; майже половина вірить, що для Росії природно бути імперією. Порівняно з 1991 роком різко зросла кількість росіян, які негативно ставляться до українців (із 7 % до 32 %), причому найбільша зміна щодо ставлення до неросіян стосується саме українців. Див.: «Pew Global Attitudes Project Two Decades After the Wall's Fall», с. 55–57, доступне за адресою: www.pewglobal.org.

сійські почуття переважають антиросійські²⁵. Причому – і на це теж дуже важливо вказати – це стосується не лише східної чи південної України, але й центральної чи навіть західної України²⁶.

Щоб зрозуміти, чому так, пропоную перейти на третій рівень: рівень, умовно кажучи, «вищої математики». Саме тут, на мою думку, треба шукати відповіді, «хто такі українці і чого вони хочуть». Щоб перенестися на цей рівень, треба змінити сам погляд на нації та націоналізм. Вдамся тут до аналогії, зрозумілої для тих, хто бодай трохи знає історію науки. Розвиток знання відбувається не так поступово, як внаслідок радикальних наукових революцій. Ці революції мають характер парадигмальних змін – тобто заміни усталених наукових схем. Скажімо, в астрономії такою революцією був перехід від схеми Птолемея до схеми Коперніка, у фізиці – від Ньютона до Айнштейна, у геометрії – від Евкліда до Лобачевського.

У вивченні націй і націоналізму впродовж самого тільки ХХ століття відбулося декілька, хоча й менших за масштабом, змін: перехід від теорій, які вважали, що націоналізм є передовсім ідеологією, до теорій, які наголошували найперше соціальну природу націй; в останні 20–30 років і одні, і другі витісняє погляд, що нації і націоналізм пов'язані передовсім із суб'єктивним світом людини: уявою, пам'яттю, символами тощо. Що є, однак, спільного для всіх цих теорій: всі вони відбуваються у межах однієї ширшої парадигми, яка зводиться до того, що нації і національні ідентичності є *центральними* для модерного світу. Згідно із цією парадигмою, нація, як іронізував один Гелнерів критик, є немовби машинне масло, без якого не може працювати машинерія модерності²⁷. Відповідно, багато з нас так хвилюються за націю і свою національну ідентичність, бо без них відчувають загрозу існування у цьому світі.

Зміна парадигми мала би полягати в тому, що нація є хоча й важливою, але *не* центральною категорією модерності. Дослідників і теоретиків націоналізму звинувачують – справедливо,

---

²⁵ Там само, с. 61, 66.

²⁶ Див.: есей «Неевклідова Україна» у цій книжці.

²⁷ Benedict Anderson. «We Study Empires as We Do Dinosaurs: Nations, Nationalism, and Empire in a Critical Perspective». *Ab Imperio*, 2003, № 3, с. 64–65.

на мою думку, – в тому, що вони а ргіогі вважають національну ідентичність центральною, замість того, щоб визначити її місце в ширшому спектрі інших ідентичностей: соціальних, вікових, релігійних, регіональних тощо²⁸. А таке розширення спектра в українському випадку радикально змінює перспективу (див. таблицю нижче). Воно дає змогу побачити, що в Україні відбувається конфлікт не так між різними моделями націй (політичною й етнічною, галицькою і донбаською), як між різними способами думання про себе. Є регіони (Захід і Центр), де нація і національні ідентичності справді є центральними категоріями, і є регіони (Південь і Схід), де центральне місце займають соціальні ідентичності (робітників і пенсіонерів).

Мав рацію Олександр Пасхавер, коли в одному інтерв'ю сказав: «Коли західняка спитати “Хто ти за національністю?”, він відповідь, не замислюючись: “Українець”. Східняк, скоріше за все, пішле вас до біса, бо не знає відповіді»²⁹. Іншими словами, славнозвісний конфлікт між «двома Українами» є конфліктом не так між двома національними проєктами (українським і російським), як між двома проєктами модерності: між тим, який уважає, що нації і національні ідентичності є *центральними* для модерного світу, і тим, який так не вважає.

Важливою є ще одна обставина: таблиця нижче відображає стан на весну 2010 року; попереднє дослідження за такою самою схемою в Україні проводили 1994 року³⁰. Порівняння результатів за 1994 і 2010 роки показує, що, попри зростання російського націоналізму в Росії та певної напруги у російсько-українських стосунках, не бачимо виразного зростання і російських національних почуттів серед російськомовного населення в Україні: російська ідентичність як не входила,

---

²⁸ Shmuel N. Eisenstadt and Wolfgang Schluchter. «Introduction: Paths to Early Modernities – A Comparative View». *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Summer 1998, «Early Modernities». Issued as Vol. 127, no 3 of the Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. – Cambridge, MA, 1998, с. 14.

²⁹ Олександр Пасхавер. «Політика Януковича повинна бути подібна до політики Кучми з точки зору об'єднання країни». *Країна*, 1 жовтня 2010, № 37 (40), с. 32.

³⁰ Див. мою книжку: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ, 2004, с. 202.

так і далі не входить у кількість найпопулярніших в Україні. А це ще раз говорить, що українські страсті за націоналізмом є радше страстями не між двома різними націями (українською та російською), а всередині однієї нації, різні частини якої мають різне уявлення про те, що таке Україна і хто такі українці.

Таблиця 2. Групи, з якими артикульовано відчуття найбільшої спільності
(в дужках – відсотки респондентів, які їх відзначили)

	Загалом 1994 рік	Загалом 2010 рік	Регіони, 2010 рік			
			Захід	Центр	Схід	Південь
Політична сфера						
Комуністи	0,5	0,6	0,0	0,3	1,4	0,8
Українські націоналісти	0,9	0,6	1,3	0,6	0,0	0,6
Реформатори	0,3	0,6	0,3	0,6	0,5	0,9
Советські люди	3,3	3,5	0,3	4,2	4,4	4,3
Національність						
Українці	30,2	30,7	43,2	35,4	23,7	21,6
Росіяни	6,5	2,8	0,0	0,8	3,0	6,8
Євреї	0,4	0,2	0,0	0,6	0,0	0,0
Соціально-класовий / професійний статус						
Бізнесмени	2,2	1,9	1,8	2,4	1,4	1,9
Багаті	0,5	0,1	0,3	0,2	0,0	0,0
Домогосподині	7,3	7,4	4,2	8,8	5,3	9,8
Пенсіонери	16,6	23,7	20,8	22,6	26,0	25,3
Робітники	26,8	20,7	17,4	16,5	26,6	23,3
Релігійна ознака						
Греко-католики	1,2	0,5	2,3	0,0	0,0	0,0
Православні	3,3	6,7	8,1	7,0	7,7	7,7

Джерело: «Про природу регіоналізму в Україні: нові дані про стару суперечку». http://zaxid.net/blogs/showBlog.do?pro_prirodu_reionalizmu_v_ukrayini&objectId=1101773

Факт, що нація не конче є центральною категорією для багатьох українців, говорить про те, що вона не може бути

метою сама по собі. Вона, однак, може правити за засіб чи інструмент для мобілізації заради досягнення більшої мети, відповідно до обставин: захистити свою безпеку, покращити життєві шанси, зробити цивілізаційний стрибок тощо. Говорячи образно, нація – це як пружина у механізмі. Щоб урухомити його, треба спочатку завести, а потім відпустити пружину. А як високо ми при цьому стрибнемо і що ми при тому досягнемо, залежить від матеріялу, з якого зроблено пружину. Цим матеріялом, як показують різні теорії і дослідження, є наші цінності: те, у що ми віримо, що для нас дороге, на що ми готові пожертвувати свій час, гроші, здоров'я і, в разі потреби, навіть життя.

Тому наше запитання «Хто такі українці і чого вони хочуть?» треба розділити на дві частини: «хто такі українці» та «чого вони хочуть». І центр наших дискусій варто перенести з першої частини на другу, з ідентичностей на цінності. З ідентичностями у нас, як показують зацитовані опитування, все більш-менш гаразд: ситуація є досить драматичною, але не трагічною. У нас натомість є великі проблеми з цінностями: в Україні домінують цінності закритого суспільства, неготового до змін³¹. Під цим оглядом немає аж такої великої різниці, скажімо, між Сходом і Заходом України чи Львовом та Одесою³².

Тому якщо ми хочемо змін, нам передовсім треба дбати про зміну цінностей. І тут несподівано повертається нація як об'єкт змін: вона є тим локомотивом, який може перенести нас із однієї групи в іншу. Головною передумовою є прихід до влади мотивованої й освіченої еліти, із сильною політичною волею, що, користуючись доступом до системи освіти й медій, може вплинути на зміни цінностей і водночас вивести країну на іншу траєкторію історичного розвитку³³.

---

³¹ Див.: с. 292–293 у цьому виданні.

³² Це підтверджує, зокрема, факт, що і у Львові, і в Одесі на минулих місцевих виборах до влади прийшли місцеві націоналісти (у Львові – українські, в Одесі – російські), котрі, окрім того, що ненавидять одні одних, уособлюють цінності «закритого суспільства».

³³ Ronald Inghart, Wayne E. Baker. «Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values». *American Sociological Review*, vol. 65, № 1, Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millenium, February 2000, с. 19–51.

Ми ж досі дискутуємо про ідентичності. Ось свіжий приклад: як доносить сайт «Родины», за рішенням історико-топонімічної комісії Одеської міськради «Улице Ивана и Юрия Лип вернут прежнее название, а улицы Скисна и Затышна станут Косвенной и Уютной»³⁴. Мені ці дискусії довкола назв вулиць нагадують стару байку з Джонатана Свіфта про війну між тими, хто вважав, що курячі яйця треба конче розбивати з тупого боку, і тими, хто розбивав із гострого. Як на мене, ця війна не має великого сенсу. За такої війни програють усі: і україномовні, і російськомовні. Що робить схожими в Одесі одних і других: ніхто з них не знає про свого іншого великого земляка, Александра Гершенкрона. Він народився тут 1904 року, після революції переїхав до Австрії, а з приходом Гітлера рятувався втечею до Америки, де став професором Гарварду. Гершенкрон знаний зі своїх праць про відсталість як історичний феномен і про способи її долати. Його головна теза: відсталість не конче є ланцюгом із кулею при носі. За певних обставин і за певної стратегії вона може стати великою перевагою для цивілізаційного стрибка³⁵.

І в цьому іронія: історика, який працював із «нашим» матеріалом і намагався шукати відповідей на ті питання, які мали би нас найбільше хвилювати: «як подолати нашу відсталість», – не знають ані в його «рідній» Одесі, ані у нашому рідному Львові. І не тільки Одесі чи Львові, але в Харкові, Києві та в інших великих містах України. Ба більше: Гершенкрона не можна знайти у нашому віртуальному світі, де, як відомо, є майже все. Україномовна Вікіпедія його зовсім не згадує, а російськомовний переклад його головної статті «Економічна відсталість в історичній перспективі» захищає пароль на сайті журналу «Ab Imperio».

Гершенкрона критикували і критикуватимуть – за схематичні спрощення, надмірну довіру до старої науки, брак чіткіших критеріїв, за якими можна визначати відсталість, тощо. Але, як писав Дейвід Ландес, автор відомої книжки про те, чому одні нації багаті, а інші бідні:

---

³⁴ <http://rodina.od.ua/novosti/ulice-ivana-i-yuriya-lip-vernut-prezhnee-nazvanie-a-ulicy-skisna-i-zatyshna-stanut-kosvennoj-i-uyutnoj.html>

³⁵ Alexander Gershenkron. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. – Cambridge, MA, and London, England, 1962, c. 5–30.

<...> Гершенкрон і далі справляє вплив <...> завдяки його центральним тезам: ті, що відстають, мають вдатися до спеціальних засобів, щоб компенсувати свою відсталість і приготуватися до змін, – і що за достатньої міри розуму та волі вони завжди знайдуть спосіб це зробити³⁶.

Іншими словами, читання й обговорення Гершенкрона у країнах, що хочуть стрибнути, є передумовою самого стрибка. Але – як виглядає з браку дискусій про нього в україномовному й російськомовному суспільствах – не в Україні й не в Росії.

А тепер інший варіант цієї історії, польський: коли в Польщі після падіння комунізму дійшло до вибору опозиційного міністра економіки, Бальцеровіч був зовсім не перший і не єдиний у списку кандидатів. Бо від певного моменту опозиція взялася перекладати й пропагувати Гаєка, Фридмана й інших теоретиків економічного лібералізму. Не йдеться про те, що всі читачі Гаєка і Фридмана стали Бальцеровічами. Але читання економістів витворило атмосферу, коли опозиційний список реформаторів був довгий, а суспільство давало «зелене світло» на радикальні реформи³⁷.

Звісно, реформи в Польщі не були би можливими, якби не матеріальні причини: досягнення економічного дна, коли гірше бути вже не може. Але, із другого боку, навряд чи Польща могла би відбитися від цього дна і стати зразком економічного успіху, якби не зміни в суспільній свідомості на межі 1980–1990-х років.

Сучасна Україна, здається, вже дозріла до першої умови: економічного дна. Однак у нас, як виглядає, поки що не спостерігаємо радикальних змін у способі думання про себе. У центрі наших дискусій надалі перебувають мова й історія, Липа й Ахматова, Шевченко і Пушкін. І зміна Кравчука на Кучму, Кучми на Ющенко, а Ющенко на Януковича не змінює ані характеру цих дискусій, ані їх змісту.

Ми можемо дискутувати в такий спосіб аж до захриплості. Але тоді не дивуймося, що маємо те, що маємо.

---

³⁶ David Landes. *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor*. – New York, London: W.W. Norton & Company, 1998, с. 275.

³⁷ Andrzej Brzezicki. *Lekcje historii PR: w rozmowach*. – Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2009, с. 269–270.

Бібліографія вміщених текстів

Як викладати історію України після 1991 року?

Первісна публікація тексту: «Як викладати історію України після 1991 року?». *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії*. Ред. М. Телус, Ю. Шаповал. – Київ, 2000, с. 63–57. Німецький переклад: Jaroslaw Hrycak. «Wie soll man nach 1991 die Geschichte der Ukraine unterrichten?». *Internationale Schulbuchforschung* 23 (2001). – Hannover, 2001, с. 1–25. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах

Первісна публікація тексту: «Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах». *Український гуманітарний огляд*, 2000, № 4, с. 11–33. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Парадокси української модернізації

Первісна публікація тексту: «Парадокси модернізації». *Критика*, 1999, ч. 11 (25). Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Тези до дискусії про УПА

Первісна публікація тексту: «Тези до дискусії про УПА». *Критика*, 2004, ч. 7–8, с. 9–15. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни

Первісна публікація тексту: «Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни». *І. Незалежний культурологічний часопис*, 1996, № 8. *Юдеї. Гебреї. Євреї*, с. 60–68. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Страсті за Львовом

Первісна публікація тексту: «Страсті по Львову». *Критика*, 2002, ч. 7–8, с. 2–7. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи

Первісна публікація тексту: «Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи». *Критика*, 2003, ч. 1–2, с. 21–25. Есей вміщено в першому виданні книжки: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004.

Re: birth of Ukraine

Первісна публікація тексту: «Re: birth of Ukraine». *Критика*, 2005, ч. 1–2 (січень–лютий), с. 9–12. Згодом есей було передруковано англійською, російською і польською мовами.

Неевклідова Україна

Текст підготовано на замовлення Інституту стратегічних досліджень у 2006 році, його фрагменти було використано у виданнях інституту. У цій, оригінальній, версії есей друкується вперше.

Що по Гедройцеві?

Текст доповіді, виголошеної на конференції «Єжи Гедройць: культура – політика – ХХ століття» (Варшавський університет, 25–27 вересня 2006 року).

Про шпигунські ігри та політичну модернізацію Східної Європи

Рецензія на книжку: Timothy Snyder. *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. – New

Haven, London, 2005. Вперше опубліковано 21 вересня 2008 року на сайті Західної Аналітичної Групи <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=1398>.

Вправи з пам'яттю на вільному повітрі

Рецензія на книжку: Адам Міхнік. *У пошуках свободи. Есеї про історію та політику*. Упорядник І. Хруслінська, ред. Л. Фінберг та А. Павлишин. – Київ: Дух і літера, 2009. Вперше опубліковано 1 серпня 2009 року на сайті Західної Аналітичної Групи <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=2786>

Незрозумілий Голокост

Вперше опубліковано 8 серпня 2008 року на сайті Західної Аналітичної Групи <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=1122>. Надруковано в іншій збірці моїх есеїв «Життя, смерть та інші неприємності» (Київ: Грані-Т, 2008), с. 118–135. Тут есеї передруковано ще раз, з огляду на інші, пізніші статті, вміщені в цьому виданні, які розвивають головні тези цього есею.

Мовчання не по-європейськи

Вперше опубліковано на сайті Zaxid.net 1 грудня 2008 року. Див.: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?movchannya_ne_royevropeyski&objectId=1066324

Голокост попросту

Рецензія на книжку: Omar Bartov. *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. – Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2007. Уперше надруковано: Ярослав Грицак. «Холокост по-простому». *Ab Imperio*, 2010, № 1, с.128–137.

Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті

Текст доповіді, виголошеної на конференції «Об'єднана Європа – роз'єднана пам'ять. Завтрашнє минуле: політика пам'яті в Європі» (Відень, 25–26 вересня 2009 року). Переклад виступу надруковано в часописі: *Критика*, 2011, ч. 1–2.

Пам'ять і нація

Доповнений і перероблений текст виступу на міжнародній конференції «Prozesse ukrainischer Nationsbildung» (Віденський університет, 1 жовтня 2009 року).

Україна між Сходом і Заходом: стара тема на новий лад

Доповідь було підготовано для міжнародної конференції «Актуальні загрози для цінностей, пов'язаних із багатокультурністю» (Бельсько-Бяла, 8–9 березня 2009 року) й надруковано в матеріалах конференції. Вона становить короткий виклад головних тез майбутньої історії модерної України, котру автор готує для англійського видавництва «Blackwell's». Українською мовою вперше друкується в авторовому перекладі.

Що залишилося після Помаранчевої революції

Текст інавгураційної доповіді, виголошеної в Національному Університеті «Києво-Могилянська академія» 1 вересня 2010 року, надрукований окремою брошурою під тим самим заголовком у «Видавничому домі “Києво-Могилянська академія”» (2010). Тут передруковано з незначними змінами.

Хто такі українці і чого вони хочуть?

Доопрацьований текст інавгураційної доповіді, виголошеної на відкритті Українського Вільного Університету в Одесі 16 лютого 2011 року. На пропозицію організаторів Університету назва доповіді мала звучати так само, як назва відомої книжки Михайла Грушевського з 1917 року. Запис виступу доступний на youtube. Доповідь спровокувала дискусію на сторінках газети «День», початок якій 25 березня поклала стаття-відповідь одеського історика Олександра Музичка «Хто такі українські історики, і чого вони хочуть?». Перероблений текст доповіді опубліковано в часописі «Критика», 2011, ч. 7–8. Тут передруковано із незначними скороченнями.

Показчик

- Адлер, Віктор 130, 132
Айдинов, Джон 127, 130, 135
Айнштайн, Альберт 234, 334
Актон, Джон, лорд 211
Амосов, Микола 272
Ангеліна, Парасковія (Паша) 191, 193
Андрухович, Юрій 312
Аристотель 145
Армстронг, Джон 88
Афанасьєв, Юрій 212
Ахматова, Анна 339
- Балабан, Олександр 83
Балушок, Василь 14
Бальцеровіч, Лешек 339
Бандера, Степан 66, 86, 91, 179, 210, 265–267, 269, 270, 275, 277, 323
Бар, Герман 130, 133–135
Барановський, Ярослав 101
Бараньчак, Станіслав 215
Бартов, Омер 241–244, 248–250
Барток, Бела 131
Бачинський, Юліян 122
Бекешкіна, Ірина 323
Бердиховська, Богуміла 65
Берлін, Ісає 126, 324
Білінський, Ярослав 57, 63
Білозір, Ігор 103, 104, 119
Бодлер, Шарль 112
Бондаренко, Кость 65
Бонусяк, Анджей 105
Бразаускас, Альгірдас 90
- Брамс, Йоганес 128
Брежнєв, Леонід 179, 269, 273
Брехт, Бертольд 186
Бринтон, Крейн 303
Брубейкер, Роджерс 10, 35, 327, 328, 333
Брюсов, Валерій 135
Булгакова, Людміла 136
Бульба-Боровець, Тарас 80, 81, 83
Буш-молодший, Джордж В. 148–150, 162
- Вайлд, Оскар 135
Валенса, Лех 165, 216
Валерстайн, Імануїл 150
Валіцький, Анджей 296
Василевська, Ванда 196
Вебер, Макс 137, 292
Венцлова, Томас 238
Верлен, Поль 135
Винниченко, Володимир 192, 193
Виспянський, Станіслав 131
Вишневецькі, рід 289
Вишня, Остап (Павло Губенко) 321
Вікліф, Джон 282
Віктюк, Роман 118
Вілсон, Ендрю 35, 314
Вітгенштайн, Людвіг 126–129, 130, 145, 146
Вітгенштайни, родина 128, 129
Вітренко, Наталя 60, 184

- Власов, Андрей 71
 Володимир Святославич, великий князь Київський 40
 Вулф, Ларі 280, 281
- Габермас, Юрген 137, 143
 Габсбурги, рід 106, 128, 132, 135, 139, 245
 Гавел, Вацлав 165, 304
 Гаек, Фридрих Август фон 339
 Гайндль, Вальтрауд 139
 Гайне, Гайнрих 236
 Ганак, Петер 130
 Гантингтон, Семуел 162–164, 292, 293
 Гастингс, Едріен 282, 283
 Гашек, Ярослав 131
 Гегель, Георг Вільгельм Фридрих 17, 114
 Гейз, Карлтон 58
 Гекім, Джой 26
 Герцль, Теодор 130, 133, 135
 Гехтер, Майкл 55, 56, 61, 62
 Гільзнер, Леопольд 92
 Гімлер, Гайнрих 101, 219
 Гіталов, Олександр 191, 193
 Гітлер, Адольф 72–74, 76, 77, 82, 108, 112, 129, 219, 221, 223, 224, 321, 338
 Гнатюк, Оля 65
 Головаха, Євген 46, 179
 Голувко, Тадеуш 203
 Горинь, Михайло 210
 Григоренко, Петро 191, 193
 Грицак, Ярослав 14, 65
 Грицюк, Єжи 108
 Грушевський, Михайло 23, 26, 29, 40, 179, 192, 193, 265, 266, 268, 269, 272, 273, 329
- Гансінець, Радосць 109
 Гансінець, Ришард 108–112
 Гедройць, Єжи 195–199, 210
 Гей, Пітер 134
 Гелнер, Ернест 135, 324, 334
- Гершенкрон, Елекзендер (Александр) 315, 338, 339
 Гітельман, Цві 254
 Глемп, Юзеф 230
 Голдгаген, Деніел 223
 Гольдшляг, Стела 226
 Гондровіч, Єжи 196
 Горбачов, Михайл 66, 179, 257, 258, 269, 332
 Грінфілд, Лія 280
 Грос, Ян 76, 77, 230, 238, 241, 305
 Гудзяк, о. Борис 65
- д'Анунціо, Габріель 135
 Данило Романович Галицький, король Русі 111, 121
 Данте Аліг'єрі 285
 Дарвін, Чарлз 150
 Деак, Іштван 220, 221, 223, 224, 228, 230, 231, 259
 Дейвіс, Норман 27, 243, 318
 Дем'янюк, Іван 252
 Демченко (Марія) 191, 193
 Дерида, Жак 142
 Дешен, Жуль 252
 Джадт, Тоні 150, 236, 249
 Джеджора, Олена 65
 Дзержинський, Фелікс 196
 Дмовський, Роман 214, 215
 Дойч, Карл 57, 265
 Драгоманов, Михайло 139, 158, 274
 Драч, Іван 251
 Дрейфус, Альфред 136, 139
 Друль, Орест 65, 122
- Евклід 334
 Едмондз, Дейвід 127, 130, 135
 Ейзенштейн, Сергей 302
 Еліот Т. С. 113
 Еліаде, Мірча 151
 Еш, Тимоті Гартон 116, 161–164
- Єдліцький, Єжи 135–137
 Єльцин, Борис 48, 299, 300, 332

- Ефремов, Сергій 204
- Жириновський, Владімір 324
- Заславські, рід 289
- Зашкільняк, Леонід 65
- Збаразькі, рід 289
- Іван Павло II (Кароль Войтила),
папа римський 104, 152, 154
- Ізабела I Кастильська, королева
Іспанії 279
- Ісая, пророк 282
- Каганович, Лазар 252
- Кант, Імануїл 145
- Карл I, король Англії 188
- Карл XII, король Швеції 262
- Касьянов, Георгій 137–139
- Кафка, Франц 112
- Кахане, Давид 101
- Качинський, Сергій 79
- Кваснівський, Александер 165,
244
- Келес-Краус, Казімеж 332
- Кері, Джон 148, 149
- Киричук, Юрій 67
- Кіплінг, Редьярд 167
- Клемперер, Віктор 222, 223
- Клех, Ігор 112–114
- Клим Савур (Дмитро Клячків-
ський) 83
- Кличко, Віталій 268
- Клопшток, Фридрих Готліб 146
- Ковальов, Сергій 212
- Кожедуб, Іван 268
- Колаковський, Лешек 10, 13, 144,
317, 318
- Колко, Габріель 69
- Колумб, Христофор 280, 284,
303
- Конор, Вокер 58
- Копернік, Міколай 234, 334
- Коткін, Стивен 305
- Котляревський, Іван 29
- Кох, Ерих 77
- Кравченко, Богдан 53–59, 61–63
- Кравчук, Леонід 40, 158, 210,
267–269, 339
- Краус, Карл 130
- Крикун, Микола 254
- Кромвел, Олівер 188
- Крушельницька, Соломія 191,
192
- Куйбіда, Василь 118, 121
- Кун, Томас 234
- Куронь, Яцек 216
- Кучма, Леонід 40, 46, 156, 255,
256, 267, 268, 270, 276, 278, 299,
339
- Ландес, Дейвід 338
- Лебедь, Микола 82, 83
- Лев I Данилович, король Русі
111
- Лемкін, Рафаель 251
- Ленко, Ната (Наталія Леонто-
вич-Башук) 108, 110, 111
- Ленін (Ульянов), Владімір 266,
269, 332
- Липа, Іван 338
- Липа, Юрій 338, 339
- Липинський, В'ячеслав 141, 158,
274, 326
- Лисенко, Микола 191, 192
- Лисяк-Рудницький, Іван 54, 85,
140, 188, 264, 266, 274, 303
- Ліотар, Жан-Франсуа 17
- Лобачевський, Ніколай 234, 334
- Лук'яненко, Левко 191, 193
- Лукашенка, Аляксандр 160, 198
- Луценко, Юрій 184
- Маєр, Арно 220
- Мазепа, Іван 26, 262, 263, 265–
268, 272
- Мазовер, Марк 245
- Макар, Василь 80
- Маленкович, Володимир 48
- Малер, Густав 128, 130

- Малярме, Стефан 135
 Мао Цзедун 219
 Маринович, Мирослав 65
 Маркс, Ентоні 282, 283
 Маркс, Карл 29, 211, 236, 286, 323
 Масарик, Томаш 92, 93, 133
 Матвій, апостол 282
 Матіяш, Богдана 16
 Матюхіна, Александра 114, 115
 Мейс, Джеймс 253
 Мельник, Андрій 72
 Метерлінк, Морис 135
 Метерніх, Клемент Венцель фон 211
 Міхнік, Адам 211–213, 215–218, 304
 Міцінська, Магдалена 136
 Міцкевіч, Адам 107, 133
 Мойсей, пророк 282
 Мокроусов, Андрій 16
 Мороз, Олександр 144, 154, 180, 184, 267
 Мстислав (Скрипник), митрополит 210
 Музиченко, Ярослава 14
 Мусієнко, Олексій 251
- Наконечний, Євген 195
 Наполеон I Бонапарт, імператор 154
 Нарутовіч, Габріель 215
 Ніцше, Фрідріх 145
 Ньютон, Айзек 334
- Оберг, Мартин 52
 Оглоблін, Олександр 30
 Павлишин, Андрій 218
- Павлишин, Олег 245
 Павловський, Глеб 159
 Павнд, Езра 113
 Пайпс, Ричард 316
 Пальме, Улоф 324
 Панич, Олексій 125
- Пасхавер, Олександр 335
 Патнем, Роберт 117
 Переходнік, Калел 225
 Перлоф, Марджорі 145
 Петлюра, Симон 23, 97, 192, 193, 203, 265, 267, 269, 277
 Петро Перший див. Пьотр I
 Перацький, Броніслав 206
 Підкова, Ігор 65
 Пілсудський, Юзеф 201–203, 205–207, 214, 215
 Піч, Ролянд 14
 Платон 145
 Пограничий, Олесь 65
 Пол Пот (Салот Сар) 219
 Пономарьов, Віталій 34
 Попер, Карл 125–130, 145, 146
 Попери, родина 128
 Посоні, Стефан Томас 97
 Проханов, Олександр 308, 333
 Птолемея Клавдій 334
 Путін, Владімір 48, 160, 198, 299, 308, 316, 333
 Пушкін, Олександр 339
 Пшерва-Тетмаєр, Казімеж 135
 Пьотр I (Петро Перший), імператор Росії 262, 263, 269, 273, 285
- Равлик, Іван 100
 Равський, Євген 16
 Радинський, Олександр 83
 Разумков, Олександр 172, 271
 Расел, Бертран 126
 Рейган, Роналд 252
 Ренан, Ернест 61, 66, 322
 Рибалко, Павло 268
 Ротшильди, рід 128
 Розенберг, Альфред 77
 Руденко, Микола 191, 193
 Румковський, Мордехай Хаїм 225
 Руфайзен, Освальд 226
 Рябчук, Микола 16, 33–35, 39, 41, 42, 45–49, 292, 293

- Саакашвілі, Міхаїл 155
Садовий, Андрій 121, 122
Сангушки, рід 289
Сахаров, Андрей 212
Свіфт, Джонатан 338
Семенюк, Мелетій 83
Сент-Екзюпері, Антуан де 154
Сервантес, Мігель де 285
Сергійчук, Володимир 14
Симон, Гергард 28
Симоненко, Петро 144, 180, 184,
267
Сімонек, Стефан 134, 135
Скарга, Пьотр 289
Скоропадський, Павло 71, 329
Скрипник, Микола 266
Слуцькі, рід 289
Смотрицький, Мелетій 289
Снайдер, Тимоті 201–204, 207–
210, 249
Солженіцин, Александр 88
Сорос, Джордж 145
Сталін, Іосіф 66, 67, 72–74, 76,
77, 82, 83, 85, 89, 179, 202, 204–
206, 210, 212, 213, 219, 258, 259,
266, 269, 273, 274, 324
Стаханов, Олексій 191, 193
Стефаник, Василь 195
Стецько, Ярослав 100
Стреляний, Анатолій 288
Стрийковський, Мацей 285
Студинський, Кирило 132
Субтельний, Орест 18, 266
- Табачник, Дмитро 272
Тер, Філіп 65
Тилі, Чарлз 303
Тимошенко, Юлія 144, 154,
184
Тито, Йосіп Броз 72
Тишнер, Юзеф 218
Толкін, Джон Роналд Руел 153
Толочко, Олексій 291
Томлісон, Джон 39
Тувім, Юліан 146
- Українка, Леся (Лариса Косач)
113, 142, 191, 192, 268
Уліцька, Людміла 226
- Фердинанд II Арагонський, ко-
роль Іспанії 279
Філбі, Кім 91
Франко, Іван 13, 113, 114, 132–
135, 139, 141, 142, 145, 146, 153,
191, 192, 268
Франц Йосиф I, імператор Ав-
стро-Угорщини 131
Фридман, Мілтон 339
Фройд, Зигмунд 130, 234
- Хамчук («Бистрий»), Петро 243
Хвильовий (Фітільов), Микола
265
Химка, Іван-Павло 65, 243
Хмара, Степан 41
Хмельницький, Богдан 26, 179,
268, 269, 290
Хруслінська, Ізабела 218
Хрущов, Нікіта 266, 269
- Цімошевіч, Владзімеж 163, 164
Ціпко, Александр 258, 300, 332
- Чарторийські, рід 289
Чарушев, Вадім 257
Черчил, Вінстон 72
Чижикова, Людміла 61, 62
Чомські, Ноам 150
Чорновіл, В'ячеслав 158, 191,
193, 267, 269
Чорновіл, Тарас 165
Чубай, Григорій 113
Чупринка, Грицько 73
Чупринка, Тарас див. Шухевич,
Роман
- Шабіч, Клаудія 315
Шандрук, Павло 210
Шварцбард, Самуїл 203
Шевченко, Андрій 268

- Шевченко, Ігор 287, 295
Шевченко, Тарас 29, 191, 192, 207, 268, 339
Шекспір, Вільям 285
Шептицький, Андрей, митрополит 99, 101, 102
Шехтер, Озія 212
Шилер, Йоган-Фридрих 107
Шлік, Мориц 126
Шніцлер, Артур 130, 135
Шолом-Алейхем (Шолом Рабинович) 268
Шпорлюк, Роман 36, 84, 177, 290, 293
Штраус, Рихард 128
Шульц, Бруно 114, 146
Шумук, Данило 86
Шухевич, Роман (Грицько Чупринка) 73, 100, 230, 256, 269, 270, 277
Шухевич, Юрій 65
Щербицький, Володимир 23, 266, 269
Щурат, Василь 134
Юзевський, Генрик 82, 201–203, 205–210
Юзьо Обсерватор (Юрій Винничук) 24
Юхновський, Ігор 210
Ющенко, Віктор 48, 152–155, 158, 160, 162, 165, 180, 181, 184, 244, 256–259, 261, 270–272, 275–278, 300, 308–310, 339
Ягіч, Ватрослав 132
Яковенко, Наталя 34
Яновський, Мацей 137
Янукович, Віктор 7, 149, 153, 155, 158, 159, 162, 165, 184, 299, 301, 306, 307, 310, 312, 328, 339
Ярослав Володимирович (Ярослав Мудрий), великий князь Київський 272, 273
Ярузельський, Войцех 215, 216
Яценюк, Арсеній 210
Яцик, Петро 314

Науково-популярне видання

Ярослав Грицак
**Страсті за націоналізмом:
стара історія на новий лад**

Есеї

Редактор

Богдана Матіяш

Художньо-технічний редактор

Майя Притикіна

Коректор

Світлана Гайдук

Верстка

Володимира Романишина

Опрацювання покажчика

Галина Ткачук

Відповідальний за випуск

Андрій Мокроусов

Підписано до друку 16.08.2011. Формат 60x90/16.
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 22,0. Умовн. фарбо-відб. 22,47.
Обл.- вид. арк. 17,3. Зам. № 11-693

Видавець: СП «Часопис «Критика»». ДК № 2189 від 18.05.2005.
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997.
01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел. +38 044 270 54 00;
тел./факс +38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові:
тел. +38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Ярослав Грицак – історик, автор численних статей і книжок із проблем модерної історії України та Центрально-Східної Європи, історичної пам'яті, історії ідей, ідентичности, націоналізму тощо, зокрема синтези «Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.» (Київ: Генеза, 1996; 2006), монографії «Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота» (Київ: Критика, 2006), збірок «Життя, смерть та інші неприємності» (Київ: Грані-Т, 2008; 2010) і «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад» (Київ: Критика, 2011) тощо, упорядник двотомника вибраних праць Івана Лисяка-Рудницького «Історичні есе» (Київ: Основи, 1994), співредактор наукового часопису «Україна Модерна». Живе та працює у Львові.